

HC-8411

1934-3

5011

MILITARY

1934

OLIV

en échange
замінний

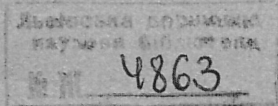

11
M-8411
3

М И

ЛІТЕРАТУРНИЙ
НЕПЕРІОДИЧНИЙ
ЖУРНАЛ КНИГА ІІІ
Л І Т О 1934 р.

„ВАРЯГ“

**Редагують: І. В. Дубицький і А. Крижанівський
Мистецьке оформлення Петра Холодного**

Видавець і відповідальний редактор Модест Куницький

ПАТЕТИЧНА ПЕРЕДМОВА,

НАПИСАНА ГЛИБОКИМ ЗНАВЦЕМ ЧИТАЛЬНИЦЬКОЇ ПСИХІКИ НА ЗАМОВЛЕННЯ РЕДАКЦІЇ ТА В ЇЇ ІМЕНІ.

Передовсім подяка вам, велика й сердечна подяка, високошановні читачі, за те, що ви так всебічно підтримали наш журнал, за те, що так радісно, так шляхетно відгукнулися на наш заклик до передплати.

Справді, передплата надходила невпинно і в такій кількості, що викликала навіть певне здивування серед членів нашої редакції. А наш шановний видавець і адміністратор, той просто стратив свою лису голову від радості.

— Ні, це якась неймовірна річ! Це містифікація! — шепотів він блідими від хвилювання устами. — За цим, певно, мусить щось ховатися.

Але ми, решта редакції, ми прекрасно знали, що за цим, певно, нічого не ховається, що гроші, надсилані до редакції, це просто логічна реакція культурного європейського читача на появу нового, інтересного й вартісного журналу.

Ми знали це і нас огортало почуття гордості за український інтелігентський загал, за загал, який нестримно росте в умовах

злиденної дійсності, росте, читачу, пнеться до Європи, переростає Європу, тягнеться, ген-ген, усе вище й вище, стає якоюсь незвичайною (сказати б 100%-ою,) елітою, що ось-ось і вже опиниться на чолі всіх культурних громадянств світу.

Отже, велика подяка вам, читачі!

Вам, мудрі радники, і вам, шановні адвокати, лікарі та власники кам'яниць, і тобі, розсміяна й розспівана, українська молоде!

Ми, справді, починаємо вірити в вас усіх.

Ми починаємо вірити в те, що мудрі радники не тільки грають в тарока й пють пиво (як запевнюють нас, бючи себе в груди, очевидці), що лікарі й адвокати не тільки лікують хворих і полагаджують клієнтів і що українська молода не тільки заручується та підшукує собі посади!

Ми починаємо вірити, що всі, які мають правдиву честь належати до так зв. „правдивої української інтелігенції“, крім своїх буденних інтересів і щоденних клопотів, почувуються, в великій мірі, до обов'язку цікавитися рідним мистецтвом, іти нога в ногу з життям прекрасної, великої, незрівняної української культури.

Тому слава їм!

Слава вам, читачі нашого журналу, вам, що перші спромоглися виступити проти втертого, шаблянового переконання, що, ніби-то, на Україні зовсім немає інтелігенції.

Підтримуючи наш журнал, присилаючи чесно гроші за прочитані книжки, ви, тим самим, довели, що українська інтелігенція існує, що існує культурний український читач, що існують українські меценати, бібліофіли і т. д., і т. д.

Ви зрозуміли, що (говорячи стилем наших вельми цінних органів і часописів) — читати безплатно це злочин.

Ви зрозуміли, що видавництво „Варяг“ (чорт візьми!), так само, зрештою, як і інші українські

видавництва — це не добродійна інституція, яка має задурно давати лектуру для якогось там байдужного й нудкаво-морального краю, що воно, це видавництво, не субсидіюється, ані здивачливими американськими мільйонерами, ані навіть нашими капіталістами власного хову, що воно...

Ні, ні, я не буду далі писати. Ясно — ви все зрозуміли!

Ви довели, що, крім всього, у вас ще є багачко почуття власної гідності, що ви вмієте зробити жест (правдивий джентельменський жест), що потрапите великодушно викинути навіть таку суму, як 2 зол. 75 гр. на потреби рідного містечтва.

Ви зрозуміли все й тому нам не залишається нічого більше (нічого більше, читачу!), як тричі прогукати вам — слава, як побажати вам, з цілою доброзичливістю, на яку лише можемо спромогтися, всього найкращого.

Ростіть великі, любий читачу, ростіть, плодіться й розмножуйтеся, і свого не цурайтесь, і чужому навчайтесь.

А передовсім не цурайтесь нашого журналу.

Власне... не цурайтесь й надалі (хочу я сказати), бо-ж дотепер не можна про вас сказати, щоб ви нашого журналу дуже цуралися. Ні, ні, цілком навпаки!..

А втім, не тільки ви, читачу, виявили інтерес до нашого журналу. Не тільки! Сказати б широко, на появу нашого журналу відгукнулася майже ціла європейська преса.

Такі органи, як наприклад, англійський журнал *Life and Letters*, еспанський *Revista di Occidente*, французький *Le Sud*, — все це почало містити, ні, не згадки, а цілі метрові статті про наш журнал!

А аргентинський журнал *Nosotros*, той просто почав на гвалт бити в захопленні нашим виданням.

Цей аргентинський журнал писав, що...

Але я не буду передавати вам змісту статті, уміщеної в цьому аргентинському журналі. Адже ж це і так ясно, що міг написати журнал якогось другорядного народу, якихось дурних, зателепаних мішанців про наш стрункий європейський орган, про орган, який репрезентує могутню українську націю...

Оце все, тимчасом, що торкається європейської преси, яка виявила стільки уваги (ах, стільки уваги!) до нашого журналу.

А що почало діятися в нашій любій Галичині, коли ми випустили в світ другу книжку „МИ” — це ви вже самі, читачу, мусите пригадувати.

Одних рецензій! Боже, мій Боже! Ціла повинь рецензій, ціла повинь статей з приводу появи нашого журналу.

І в „Ділі”, в цій старій, чеснотливій газеті, яку, залюбки, читають за кувалдою пива наші важливі й задумані політики, і в „Меті” та „Дзвонах”, в цих органах спокійних і шанобливих, що приносять до глибоких провінцій своїх чарівний шум великоміських, церковно-юрських, католицьких реверенд, і в „Перемозі”, в цій прекрасній „Перемозі”, що так, справді, прекрасно перемагає жидів, торощить трони й рве порфіру, і в зальотній, примхливій пустунці „Назустрічі”, яку вам радимо доконче читати, бо ж це, подібно, як і „МИ” і як багато інших українських органів, здається, „єдиний” орган, що орієнтується на Захід...

Відознався і замріяний „Дажбог”, цей молодий орган наших молодих письменників, ця наша надія й наша слава в майбутньому, і врешті... врешті промовив сам папа української літератури, промовила людина, що, не дивлячися на всі біблійні сумніви, стала таки пророком в своїй батьківщині, що породила нових людей, що ство-

рила й творить далі нову Україну, що пропагує кличі новітньої Європи, що обстоює духову єдність з культурою Заходу, що містить праці найвидатніших сил України, що репрезентує ідеологію, яку вже „від 10 років боронить спочатку Л. Н. В., а потім „Вістник”, словом промовив ніхто інший, як сам... Донцов (доктор і редактор!).

Ви не вірите, читачу? Йй Богу правда. Сам Донцов — цей недотикальний національний герой, цей 200% український націоналіст і... мужчина, цей „поскромитель” гієн і вождь могутнього, всеукраїнського руху проти... кількох соціал - ідіотів, цей автор відомих публікацій про жіночу психіку й мужеське „хочу”, про „царський розтин” і потребу м'ясної дієти, це світило української публіцистики, цей „недосяжний виноград”, як сам себе з гордістю називає, цей маркантний представник нашої чистісенської еліти, цей самий, універсальний геній і... компілятор нашої нації, що з ним, як сам він це стверджує, полемізували навіть такі справжні велитні духа, як Мілюков, або „таваріш” Постишев!*)

*) Тут уважаємо за потрібне підкреслити, що не погоджуємося з думками В.Ш.Пана Євгена Маланюка, який, між іншим, на власне бажання, з огляду на фатальний стан нервів і кволу комплекцію, вже виступив з числа співробітників нашого журналу.

П. Євген Маланюк в 11 — 12 ч. „Веселки“, журналі, якого він був редактором виступив з гострою критикою дра Дм. Донцова, називаючи його „експлуататором і споживачем літератури, що ставить вимоги до літератури, яко політик“, „Колюмбом, що відкриває знані всім америки“, обурюючися на санкціонування ним в своєму органі „безграмотних критичних статей“ і „впрост моторошних перекладів“, врешті стверджуючи, що між молоддю і дром Донцовим мало є спільного.

Незалежно від цілої пошани, що її маємо для шановного автора „Землі і Залізо“ ми мусимо ствердити, що він не мав рації ображати так незаслужено будь-що-будь стару вже людину, що вповні заслуговує на співчуття.

Ідентичний, непідроблений Донцов озвався велетенською статтею в своєму чепурному (тоже-європейському) „Вістникові” на появу нашого журналу.

Ви мусите зрозуміти, любий читачу, що цей шум, який так несподівано здійнявся навколо нашого журналу, трохи... ну, трохи нас приголомшив. Ми не могли повірити. — Як же так? Лише друга книжка, а вже такий шум, така популярність, така слава?! Ми дивилися на себе поширеними очима й питали один одного: — А може, може це сон? А може це просто лише нам приверзлося?

Згодом ми охололи і вже спокійніше поринули в багатій лектурі рецензій на наш журнал.

Звичайно, найцікавіше написав сам Донцов, який видрукував про наш журнал статтю аж на кілька сторінок петіту, а крім того, не забуває згадати про нас в кожній книжці свого „Вістника”.

Поминаючи ці ентузіастичні згадки, ціла стаття Донцова аж роїлася від суперлятив і похвал на адресу редакції, висловлених в екзальтованому, надпоривному тоні.

Він так захопився нашим журналом, що не вмів назвати редактора його інакше, як „еспанським королем“ (як королем літератури звичайно), що назвав його також р-р-революціонером в мистецтві (аж через три р), що розписався докладно про його, біографію й про його інтимне життя, що вирішив, навіть, (вважаючи, що редактор „МИ”, п. А. Крижанівський вже заслужив собі на те і став статтю вповні історичною) опублікувати його приватні листи. *)

*) Редакція, вповні оцінюючи добрі інтенції дра Дм. Донцова і будучи йому вдячна за таку увагу до своїх співробітників, все-ж уважає, що, з огляду на молодий вік п. А. Крижанівського (28 років) оголошення листів його

На підставі цих листів др. Донцов висвітлив літературну постать редактора Крижанівського й запізнав читачів свого журналу з його цінними думками про себе самого (др. Донцов з гордістю підкреслив, що п. Андрій Крижанівський не раз хвалив і його статті) і про багато інших осіб загально знаних і таких, наприклад, для народньої справи заслужених, як знаний в варшавському high life'і — poeta rycerz (за вдалим висловом одного польського критика) — пан Євген Маланюк, людина, правда, дещо образлива, проте все-ж цілком поважна й репрезентативна.

А втім, не будемо знайомити вас, шановні читачі, із цілим змістом блискучої рецензії про наш журнал, що вийшла з-під блискучого пера дра Дмитра Донцова. Скажемо лише, що по чистоті інтенцій, по надзвичайній барвистості стилю, по вмілості добрати відповідні вислови, по глибокій ерудиції, ну і по... дивовижній просто обізнаності з біографією нашого редактора (якому, між іншим, др. Донцов запевнює кар'єру на галицькому ґрунті) — це був шедевр його рецензійної творчости. *)

є трохи передчасне. Крім того редакція зазначає, що, звичайно, оголошується листи вже дуже заслужених письменників і то в повному виданні їх творів (так би мовити академічному). П. Андрій Крижанівський, хоч і входить до редакції журналу „МІ“, але ще до дуже заслужених письменників зарахований бути не може. Оголошення приватних листів, як також і повсякчасні згадки про нього та його твори можуть цю людину до решти зіпсувати. Знаючи з історії літератури чимало випадків, коли передчасна реклама вбивала молоді таланти, редакція апелює до дра Дм. Донцова, щоб просто з батьківських, педагогічних міркувань, ще, тимчасом, стримався з дальшим оголошенням свого листування з п. Крижанівським і умішуванням про нього своїх цінних, зрештою, завваг.

*) За приєднання цілої маси передплатників, що, враз, заперенумерували наш журнал після прочитання статті Донцова, редакція нашого журналу визначила дрові Дон-

Проте, як ми вже сказали вище, голос дра Дмитра Донцова не був самітний. Ціла наша преса* в унісон біла браво редакції нашого журналу; одні говорили про зміст нашого журналу, як про правдивий бенкет для знавців (в рецензії помилково сказано „для босяків”), другі докладно, з чисто учнівською дбайливістю, розбирали й аналізували окремі твори, що ввійшли до нашого журналу, треті просто вигукували, що це орган для еліти, якої ще у нас нема, що це не лектура на сон грядущий, що це... Словом похвали, захоплення, оплески!..

Ви можете зрозуміти, любий читачу, що ця повинь похвал і суперлятив на адресу редакції нашого журналу, ця зворушлива співзвучність, з якою рідна преса відгукнулася на появу II книжки „МИ” — все це могло, навіть і на таких скромних людей, якими є наші редактори вплинути негативно, могло їх зіпсути, перекопати про те, що, властиво, все вже зроблено, що, по виданні II книжки „МИ”, нічого вже кращого й більшого не можна, ні видати, ні зробити.

Проте, так воно не сталося. Редакція не спочила на лаврах, а взяла себе до рук і приступила до видання третього, з черги, тому свого журналу.

Загуділи ротаційні машини, замерхтіла коректа... І ось... ось, цей третій том лежить перед вами, читачу. Він лежить і пахне ще солодко друкарською фарбою, вабить очі стрункими лініями своєї огортки, що її так дбайливо вирисував прекрасний графік і, взагалі, чарівний хлопчина — Петрусь Холодний. Зараз ви його розгорнете (цебто, я маю на думці III том „МИ”, а не Петруся Холодного), розріжете сторінки, пори-

цову премію вдячності — 5 (пять) книжок II тому „МИ”, які п. Донцов може вже відібрати в адміністрації журналу.

нете в цікавій лектурі, яка, будемо сподіватися, викличе таку ж бурю захоплення, як і лектура в попередньому числі.

Отже, шановні читачі, на цьому кінчаємо свою патетичну передмову.

Ми силкувалися вас не знудити і тому не говорили про великі завдання мистецтва, про тяжкі шляхи української культури і про багато інших, інтересних і безперечно важливих, речей, про які, властиво, треба було б трохи поговорити. Ми старалися також бути по можливості чемними до своїх читачів, виявити їм свою вдячність за ту увагу, з якою вони віднеслися до нашого журналу.

А втім, ми змагали лише до того, щоб переконати їх в потребі нашого журналу і тому присвятили (ні, повірте, це не є авторекляма!) трохи місця голосам критики, зокрема такому авторитетному голосові, як голос дра Дмитра Донцова (аджеж він навіть з Мілюковим полемізував!), людини безперечно наскрізь чесною, що, аджеж, не буде брехати і що (загляньте-но тільки до III кн. „Вістника за цей рік” щиро ламала своєю лицарську” шпаду в заколоті, що зчинився навколо нашого журналу.

Сподіваємося, що все це вас переконало, наш милий, наш шановний читачу. І тому, звертаючися до вас з промінними, ясними очима, що, своїм спокійним добрим сяйвом огортають цілий наш прекрасний край від Карпат аж... аж до далекої Збручанської границі, з очима, що бачать Галичину, (передовсім Галичину — цей Піємонт українського відродження, цю європейську Європу в європейському цього слова значінні, цю країну, що самим Небом створена для підтримки рідного мистецтва ми, читачу, є певні в тому, що ви вже нас ніколи не заведете, що ви залишитеся нашим постійним, нашим надійним пе-

редплатником і чесно (ах, як це приємно бути чесною, від усіх шанованою людиною) надсилатимете нам гроші за одержані книжки „МИ”.

Егеж, гроші! Конче присилайте гроші!

Присилайте навіть тоді, коли „МИ” вам не подобається. Але майте на увазі, що читати „МИ” й реагувати на появу цього журналу належить вже до доброго тону.

„МИ” читає сам Донцов!

„МИ” читають і редактори всіх інших, хоч скільки небудь солідних, органів!

„МИ” читає ціла Європа!

„МИ” читають всі! І всі на появу „МИ” реагують.

Навіть такий „першорядний полеміст”, як, ось такий собі, Ростислав Єндик, що, не дивлячися на своє трохи дивне прізвище, все-ж зраджує незвичайну інтелігенцію і вийняткову в наших умовах культурність свого закрапленого червоним атраментом (це, крий Боже, не з уваги на „міцно-червонаве” минуле пана Єндика „суто націоналістичного” пера.

А це таки що - небудь значить, як казав один наш знайомий жидок, коли цегла падала йому на голову.

ЯРОСЛАВ ЯРИЙ-ДРИГИНИЧ

Х Х - Т Е С Т О Р І Ч Ч Я

(ЗАМІСТЬ ПРОЛЬОГУ)

Дорога розгортається, мов фільм.
Застиг прозорий обрій в колір яблука.
— Сліди протоптані пекуть прикорчених заблук
І простір пружиться в готицький стиль.
Корюсь самотності, багатій та простій
— Незнаний, непокірний та химерний.
— Не марить, не тужити за не смертністю,
Собі самому — не простить.
Як біль упертий та різкий, мов ніж
Розпалить гейзером — прищухлу пристрасть,
— Не вмю, не зумію вірно покоритися,
Викрикую нікому непотрібний вірш.

I.

Сповнилися тривожні вечорі вином,
Хмільнішим палу Дон Кіхота.
Химерно стукотять турбіни свій танок
Безформний на сталювих стопах.

Розпеклого до червеню заліза стиль
Та зимних і розятрених реклям
Казали викрикнуть устам
Мотив банальний та простий.

Не здопче випнутих грудей
І пружних кроків — не розкине
Байкний захват, мов герць дитинний,
Бо крок сторіччя — невпинний, молодий.

І ржаві блиски мідних бур
Не вгасять крику чернозему,
Що наче лицарська поема
Хвилює жадібну юрбу.

II.

Де муре повітря, мов дим і дурманне, мов опій,
Де вулиці швидко розходяться з площ, мов з мітінгу,
— Не сходяться рівні, задумані строфи
І теплі уста — в самоті та розхлипанні стигнуть.

У вечорі мідяні, липовим медом налиті
Живіш затривожиться серце, мов ритм пропелера,
Нерівно хвилюють слова, мов вино соковите
І вірш трохи дикий, уперто химерний.

В малій репортерській нотатці, в кутку, на сторінці останній,
Газети великого міста — про серце говорять пегітом.
— Та я не зумію мовчати, як уста набрякають, мов рана,
Кричу, наче звір, тисну жмені, мов звір корчить кігті. —

І стигнуть, тужавіють зимні уста неціловані —
(В кафе: фордансерки усмішка, і бубон, і мурич,
А іноді очі кельнерки розливом п'яночимо, як повінь...)
— Мовчу та іду. І кидаю цигарку тремку, недокуруну...

III.

Подорожній у місті чужому,
На розстаї напружених вулиць
Своє серце у жмені стискає. Бездомну
Самотність до туги він тулить.

Кучеряво виблискує простір
У розгоні сталюво прозорім.
— І утома у шорсткості гострій
В борозни чоло терпко оре.

Подорожній не знає спочину
У гарячці нестримній, розпеклій.
— Ритму кроків — знемога не спинить,
Бо шадо напнулось: далеке. —

IV.

Дорога пружиться, як вуж.
Ростуть сліди у куряві й тугий та дужий тупіт.
Хто вітер, обрії прозорі у ненаситному гимні любить,
У того серце мужне й дуже...

У того очі, мов блискучий відблиск лез,
У того мязи, мов струнка напруга трепоту тятив.
— Мов тінь схвильована, немов сталевий привид
Росте у далені мінливій: меч і хрест.

В камінні реготі чаклує прірва, склубившись у дим
І розстилає кручі та причаєні провалля..
— Блаженний муж, хто кріпко йде, хто мужність хвалить,
І не страшний йому зловіщій, дивовижній Див!

Пройдуть сторіччя, наче гомін тяжкостопих криць.
Лиш — меч і хрест — незмінні, мов різьблена криця.
— Лиш величі — тривкій, достиглій — юна та одвічна
пристрасть,
Лиш величі пророчій, мов мовчання таїни, — корись.

V.

Був камінь, бронз, залізо — й війни.
В нестямі рейками прогуркотів експрес.
— І знову — серце неспокійне,
І знов — жадоба й бурьна месть.

І горді чола й непокірні,
Закутий в профіль німб облич,
На шлях протоптаний і сірий,
З могутнім визовом прийшли.

Стальново моляться: гей, зміни!
І присягають сріблом лез.
— І знову серцю — вірно й рідно
Одвічний меч і тінню хрест.

ВЕЧІР У РОЗУМОВСЬКОГО.

Ф Р А Г М Е Н Т

Провесна року, що почався у Відні під знаком Керубінієвих „Анакреонтів”, кепських паперових грошей, й урядових богослужень за спокій душ короля Людовика й Марії Антуанети, була мжичаста й вітряна. Криги на Дунаю давно пішли, у парках Шенбруну й садах Монтекукулів несміливо показалися зелені бруньки, а, проте, черногузи, вірні своєму святому Йосифу, мерзли на луках за Пратером. Берлінський гість, винахідник Яків Деген, мусів відложити свої покази летючих бальонів з уваги на негіддя, про що оповішали „Тижневі Екстраординарні й Ординарні Вісті” разом із згадкою про нову оперу абата Фоглера „Somar”, написану нарочито для бургтеатру, та про наділення орденом Золотого Руна графа Стадіона. Модні франти боялися вдягати на мжичку останню париську новинку, презентовану Лікургом кафе Фраскаті Тієррі, — високі капелюхи, звані циліндрами.

В один із мжичастих вечорів тої провесни, 21 марта 1804 року, по Ляндштрассе д’горі, йшов непоказний чоловік. Непоказний, бо темний, де-що зношений сурдут і капелюх, злегка насунений на голову, нічим не вирізняли його в юрбі, яка, не зважаючи на сльоту й вітер, не спішила до господ, а вешталася по вулиці. Вона розглядала карети й берліни, значені коронами й гербами, які з ліхтарями й величавими велетнями — льо-

каями на приступках їхали шпарко, одна за одною. Добрі коні порскали од вогкості, брязчали сріблом збруї й гулко цокали підковами по бруку. Бризки грязюки, вилітаючи з-під коліс, потрапляли на одію й щоки роззявам, що силкувалися відріжнити арденів князя Ліхновського від арабів графа Естергазі, карабас принцесси Фефе Пальмі від лянда графині Красінської. Та даремно було-б шукати в очах юрби тих зловійних і зловорожих вогників, що, не так давно ще, були роздмухані в заграви під Бастилією й Тюїлері. Очі віденських гапіїв були сумирні, доброзичливі й зовсім не зловорожі.

Чоловік у темному сурдугі презирливо оминав їх, а коли йому надокучило штовхатися в натовпі, перейшов на другий бік, де не було так глітно.

—...Дурниці, страшні дурниці ...глупе місто ...темні люди ... фабриканти цукрової води ...доки віденці мають вуршти й пиво, ніколи не будуть бунтувати ..тиша, благовійна тиша його апостольської величності... — міг почути кожний, хто прислухався-б, бо чоловік говорив про себе не дуже стиха, йшов не занадто швидко, ані не спроквола, стукав кийком з срібною головою й не звертав жадної уваги на карети, ані на фойрайтрів, які за доброю, давньою модою гукали „gare!”

Втім, біля ліхтарні, що сліпала жовтим оком наоливленого гноту, його перестрів чорнявий чоловічок, обвантажений шкурастяними торбами й чересами.

— Пане раднику, з вашого дозволу, — вийняв він зюльку з рота—штихи, мідерити в великім виборі, прецизійної роботи кращих мистців...

Невідомо чому мандрованому гандлярєві дєреворитів упало на думку спинити, якраз, цю людину, ще й назвати її радником. Ані в одягу, ні

в обличчі не було в нього грошовитої статочности й бажання прикрасити шановні стіни свого дому образами. Проте, чоловік у темному сурдугі спинився й спочатку не збагнув, чого від нього хочуть. Гандляр ймовірно був Моравець, або Венеціанин, говорив з кепськими наголосами, а його покупець — приглухуватий. Взявши свою паличку під паху, він висунув дещо нижню губу й короткими, волохатими пальцями перебирав образи до вбогого світла ліхтарні. Гандляр збив капелюха на чорні, мов смола, кучері і оглядав пана бистрими, як розпечені вуглики, оченятами. А оглядати було що. Пан у темному сурдугі, з жовтими гудзиками, справді, був предивний. Рожева косинка, недбало завязана, закривала комір сорочки. Оксамитний сурдуг брунатного кольору був скроєний достоту зле, дещо завузкий, як на кремезнаву, похилу постать його власника. — Який злющий пан, подумав гандляр. В обличчі крилося щось звіряче, потворне, але притягаюче. Було, й добре, й жаске.

— Лев, справжній лев. — Широкий приплащений ніс, різкі уста, зморщки на підборідді, важкі щелепи, щоки зриті віспою. Бронзова лєвова паша, сердита й розлючена лєвова голова. Гандляр не бачив ніколи такої дивної людини. Він і не радий був, що її зачіпив. Але не мав сили рушитися, люлька погасла, хотілося стояти й дивитися без кінця, хотілося, мимоволі, зняти шапку й ловити кожне дригнення брів, кожний блиск глибоко схованих очей. Було в тім щось несамовите й гандляр чув, як мурашва поповзла йому від пят. Коли-б цей пан сказав йому йти за собою в безвість, йшов би й не задумувався. Але той стояв усе ще закопилівши губу, й презирливо перекидав образки: там були віденські й зальцбурські перспективи, ляндршафти з луками, водоспадами, руїнами, кілька мідеритів прин-

ца Євгена, цесаря Леопольда, битва під Льойтен, під Гогенфрідбергом, облога Турками Відня, здобуття Білгороду...

— Ні, промовив пан, — для мене тут нема нічого...

— А може щось модного, добродію — гукнув аж гандляр, злякавшись, що той відійде, — забавні образки, останньої італійської роботи...

Перший забавний образок являв собою прожект нападу Франції на Англію, зладжений дотепним штукарем з великою фантазією. Громогка артилерія перекочувалася тунелем, виконаним під каналом. На морі розюшені кораблики з люттю атакували англійські фрегати й бомбардували Дувр. Корабліки ті нагадували тарганів і стоніг, пихкали димом з гарматок, як навіжені. Війна точилася й в повітрі. Кількадесят бальонів, на зразок бальонів братів Монгольфє, кружляли над Лондоном. І загин остров'ян був би певний, перемога яскрава, коли-б не те, що цілий легіон хвостатих чортів тягнув бідолашного, масійського Бонапарта в Тартар, де для нього готові були казани із смолою. Справедливість Божа тріумфувала.

Але лєвова голова з гиддю жбурнула цей образок.

— Нікчемність! Що ще є? Певно такі самі дурниці!...

Другий образок жартівливо змальовував снідання першого консуля й міністра Пітта. Перед ними на полумиску лежала, мов каплун, або порося, дебела темна куля й вони завзято ділили її поміж себе різаками, притримуючи здоровними вилками. Перший консуль відкрояв чималий шмат Європи й добирався вже до Індій, та до Китаю, а міністр спокійнесенько відчімхував голубий холодець океанів. Бонапарта змальовано дуже досадно: велетенські пера на капелюсі,

суйовджені вітром, чинили його схожим на малого, роздратованого півня.

— Пощо він носить ці дурниці! — гукнув чоловік у темному сурдугі — Не має нічого іншого до роботи?

— Хто він? — очманів гандляр.

— Він, він! — ткнув чоловік пальцем у зелену камізольку гандляра і той аж відсахнувся: очі панові блискали, якби ними стугоніло сто грозових ночей.

— Хай він у цю-ж мить кине це сміття! — глухо гукнув чоловік і тупнув ногою. Здавалося, що капелюх на його голові піднісся, немов волосся стало дубом. Гандляр задеревів і схолов від жаху.

— Сатана! — майнуло йому в думці. — Єзус, Марія! — вереснув не своїм голосом, аж зглянулися мимохідці, і схопивши торби чкурнув, мов заець, навтеки.

А чоловік у сурдугі погрозив йому паличкою, постояв, поворушивши губами, й почимчикував далі. Мжичка змагалася. Краплі рясно падали з капелюха. І чоловік придав ходи. А з ходою, здавалося, гнів минав так швидко, як і прийшов. Обличчя заспокоїлося — лев ставав рахманний. Та все-ж, в очах видно було проміття гроз, що ніколи не минають. Чоловік йшов і шепіт його клаптями губився в мжичці, думки летіли пасмами клекотливих струмів. Одна перегоняла другу, перебігала їй дорогу, спалахувала й вмирала, не встигнувши згоріти вщерть, не встигнувши заціпніти важким, гранітним згустком. Щось спиняло рвачкий її біг до кінця, щось не дозволяло кипучому клекотові вогненого сплаву перекипіти й застигнути в цупких гранях твердої, що-лиш знайденої, форми. А водночас, щось штовхало цей залізний потік думки вперед, ні на мить не переставало гнати його гребені з іскрястою гнів-

ливою піною. В тому був неспокій, напруження кожного завязку волі, що велетенським, кигтятим птахом билася в тісній кліті, шарпала шпуги й кривавила в їх іржі свої пазурі. Було-б цікаво стежити за обличчям тої людини — воно нагально змінялося: то заспокоювалося, на мить прояснене, то хмурніло, заволочене хмарами, то застигало камяною маскою, то палало роздерте, немов пошарпане палючими, гострими вітрами. Було в тому щось із руху величавих стихій, із змагань їх у безкраїх просторах космосу.

Але ніхто не цікавився цією людиною. Юрба гапіїв стояла, заклавши руки в кишені, напроти нового пишного, але дещо холодного із своїми гордими фронтонами й спокійними кольонами, будинку. Чавунна брама й камяна огорожа заковували його стрункими, певними лініями. Карети безупину заїздили під ганок і довгий їх вуж витягався далеко аж до задуманого парку, що пригортав лункі викрики форайтрів і дзвін підков до свого вологого, недавно розбудженого лона.

Лямпіони й ліхтарі кидали довгі стежки світел, і цілий дім стояв у вогнях вікон, наче сяйний фаерверк. Карети й коні виростали в цій світляній зливі на позолочених, почервонених почвар, герби на дверцятах і брузументи на лівреях льокаїв мигтіли, переливалися, посріблені мжичкою. Вечірня темінь відступила й чатувала здалека, не сміючи змагатися із світлом.

І чоловік у темному сурдугі, на причуд юрби, спокійно ввійшов і собі в повідь вогнів, минув, лівреї челяди, минав мантилі й киреї, з під яких, іноді й знехотя, запалювалися діямантові й рубінові запястя й звізди, еполети й ефеси шпад, не поспішаючи йшов по сходах у надру будинку.

Два кремезні льокаї в блакитних каптанах схилилися перед ним біля дверей, а огрядний ме-

тушливий панок — чи не дворецький — розплився в любязнім посміху.

— Добровечір, пане ван Бетговен. Зволіть до кабінету ексцеленції.

-- Добрий вечір, Herr Kudrjawsky, посміхнувся чоловік у сурдуті й собі. Краплі з його капелюха засріблилися на шахівниці долівки вестібюлю, коли прямував у покої.

Естафети до Скт. Петербурга йшли тепер щодня, а то й двічі на день. Чеським мужикам і галицьким жидам доводилося наслухатися двічі, як звичайно, мерзенної лайки од фельдгерів амбасади, що, забрьохані по вуха, по орли на киверах березневою грязюкою, скакали у відталь поштових трактів, заганяючи коней на смерть. Подія в Еттенгаймі докучила не тільки хлопам, жидам і куріерам, вона кріпко, передовсім, псувала настрої графу і амбасадорові, Андрею Кириловичові Розумовському. Ситуація щодня змінювалася, гіршала й затемнювалася. Тільки-но вчора амбасадор, у реляції князеві Чарторийському відносно розмови з віцеканцлером, похвалився, що його деклярація „*dérangea visiblement la contenance du vice-chancelier*”, а нині рано всі попередні сукцеси були перекреслені. На ранній авдієнції дипломатичному корпусові в бургу, імператор Франц, гречно побалакавши з Розумовським про провісне негіддя, підійшов до амбасадора Шампанї й привітав його із щасливим вирятунням першого консуля від злочинного замаху змовників Жоржа Кадудаля й графа Артуа.

... Cette félicitation inconcevable fut entendue par un de membres du corps diplomatique, qui était à côté de l'ambassadeur. Elle est presque généralement connue. C'est avec un sentiment pénible que l'on fait

de semblables découvertes surtout quand l'expérience a démontré, qu'il ne faudrait qu'une impulsion différente pour tourner dans le maître en force contraire cette faiblesse qui est devenue la force de son cabinet... — обурено й схвильовано писав граф Андрей вже не Чарторийському, а імператору Александру. Росії могли не любити, не довіряти їй, але таке ігнорування подій, що нарушає balance politique, аж занадто свідчило про перфідність віденського двору. Нечуване порушення права народів, замах на мир у Європі: триста драгунів з Штрасбурського гарнізону в білий день переходить Рен, вступає на територію суверенного, незалежного князівства й пориває, сливе на очах, принца крови, спорідненого з першими тронами, з цим же віденським двором! І це все відеканцлер Кобенцель збуває знизанням рамен: „vous voyez, comte, que nous sommes à la bouche du canon et que nous serons anéantis avant que vous puissiez nous secourir”...

— A la bouche du canon! — посміхнувся граф і кинув перо, щоб посипати піском сторінку; — хай же нарешті загремлять ті гирла гармат і положать край безглуздим піжмуркам із цією лисячою пикою! Або Корсиканин скрутить нам усім вязи, або ми скруtimo йому. Бо, врешті, положення стає двозначним — не можна бути певним, чи нині вже не ходять шифри від Кольоредо й Кобенцля до Талейрана. Гарна коаліція, до чорта! А втім, кожний робить, що може для своєї шкури...

Пархим з Панасом повстрічався,
Погнавши на поле воли,
До них Овдій з Харком прибрався,
Сказав, здорові, хлопці, ви були!
Що, дядьку, чуть за люд хрещений?
Щось він нам біга, як скажений,
Отаман соцьких всіх збира,

Бо голова щось коверзує,
Не добре, мабуть, він віщує,
В дворі заєдно зазира...

Пригадав собі граф віршу безіменного пііти, переписану цього року на Різдво в Батурині від старого Іллі Безбородька. Хоч дотепний віршун і висмівав прозоро цілу коаліцію — Пархима, Панааса, Харка і Овдія, що їх пошив у дурні голова, проте граф власноручно переписав його твір і сховав у шкатулу, де зберігав усі свої малоросійські сувеніри. Ця вірша настирливо нагадувала йому чиєсь знайоме, запашне перо, але ні, це не могло бути воно...

Ще позаторік батько амбасадора, старий гетьман, прислав нарочитим післанцем у Штокгольм чепурну книжочку в сап'яновій оправі. І з того часу граф возив її із собою завжди у верхніх куфрах. Ще й сьогодні лежала вона із розпочатим „Генієм християнства” пана секретаря амбасади першого консуля в Римі, тут на столику. Граф, посміхнувся, простяг, мимохіть, руку по цю маленьку книжочку, щоб розкрити її навмання й прочитати перші рядки, які попадуть на очі:

Отут земелька єсть, хлопята,
Відсіль вона невдалеку,
Сицилія — земля багата,
Вона мені щось на знаку...

І що далі читав граф Андрей, то більше забував про Еттенгайм, про Кобенцля і естафети, й сміх його, дрібний та легкий, бився крильцями в холодні стіни кабінету. Льокай, пробігаючи у форцимру, побачив, як срібні льокони графовой перуки затряслися й плечі підплигували, немов їх пан заходився у пропасниці. Льокай збентежено підбіг до крісла і Андрей Кирилович спіймав зляканий його погляд.

— Дурню! Чого тобі?...

Кинув книжку й взявся знов за перо. Не потрібно схвилювався, але льокай нагадав йому про естафету, що ждала на реляцію. І роздобуючи шифр, в якому ніколи не був справний, за скрипів пером. Докінчував секретну нотатку про двох людей, якими цікавився Чарторійський. ...Celui, qui se trouve sub littera A, est mr. Gentz, littérateur distingué dans la langue allemande et dont la plume, s'étant exercée souvent en français est capable de quelque énergie dans cette langue. Le second sub littéra B est mr. Pozzo di Borgo. Ce dernier est de nation corse, il a rempli dans sa patrie des postes importants lors de troubles que l'ont agitée...

— Кавалер Поццо ді Борго! — лунко впав, нараз, голос льокає в кабінет, що поринав уже в сутінках. Граф швидко прикрив листа пісочницею й кивнув головою. Кавалер ді Борго мав завжди вхід до кабінету, так само, як Генц і Бетговен. Але два перші належали тільки до категорії „amis de balance polittque”, а Бетговен, за висловом графа, був „ami de coeur et de l'élévation de l'âme”.

— Слушний час розкусити нарешті цю штучку, подумав Розумовський. Презентував кавалера Чарторійському, як певного конфідента, проте, достоту, не знав, чим дише. Втім легкою ходюю пройшов кабінетом стрункий красунь, притримуючи шпаду. Оливкове обличчя відразу зраджувало його походження. Un chevalier accompli — називано у Відні цього адютанта генерала Паолі, завжди чемного, елегантного молодика з тихим, улесливим голосом і очима змії. Зміїне було не тільки в очах, воно таїлося в цілій гнучкій постаті, ніжних, але міцних руках, у плавкій ході.

— Добрий вечір, кавалере! Я радий вас бачити!

Корсиканин потиснув пальці графа й сів на краєць крісла в тінь, дарма, що граф хотів посадити його проти вікна. Нахилив дещо стан, підобгав ноги й чемно мовчав, чекав на графів почин.

— Цей не може служити Англії, подумав граф. У нього, здається, чесне обличчя. І сказав:

— Що-ж нового, кавалере?

— Нічого, ексцеленціє, більше, як нічого. Всі нетерпляче чекають розвязки справи бідолашного принца д'Анґієн. Узурпатор, я гадаю, не буде настільки сміливий, щоб простягати руку по його голову. Узурпатор задоволиться Пішєгрю й Моро...

— Нема сумніву, повагом рік амбасадор. З хвилини на хвилину чекаю депеші про звільнення принца. Французький уряд знає дуже добре, що цим учинком перекреслив усі симпатії, які (що правда це дуже сумнівно) всеж були у декого. Тим більше поспішить направити свою необачну помилку. А що Генц, кавалере?

Змія їдко посміхнулася й тихо засичала:

— Пан Генц студіює фінанси й буліст. Вчора програв 1000 фльоренів. Взагалі останній час він живе, рішуче, понад бюджет. Куафери, перфуми, вино... Можна було-б подумати, що має відкритий рахунок аглицького короля...

Амбасадор посміхнувся й собі. Він зрозумів добре натяк ді Борґа. Але, граючися шарніром табакерки, сказав розважно й впевнено, як завжди:

— Пан фон Генц, безумовно, дуже добрий літератор. Вся європейська політика, весь європейський баянс замкнений у вістрі його пера. Він це знає й продає його всім державам, всім кабінетам, з тим однак, що пише завжди проти Франції, й революції. А це найголовніше. Ми дивимося тому на багато речей кризь пальці.

Відкриття Відню очей на яacobінську небезпеку є більше ніж потрібно... Пан фон Генц виконує, поки-що, своє завдання бездоганно й ми задоволені...

—А однак ця людина служить Англії — подумав граф і продовжував далі, на цей раз жартовливо: — До речі, ваш земляк, кавалере, генерал Наполеоне Буонапарте, переживає тепер гарячі дні. Кажуть, Меневаль не встигає писати під його диктат. Трудно відмовити йому подивугідної впертості й витривалості. Є в тім щось диявольськи великого...

Поццо ді Борго зчорнів од люті. Змія прокинулася з роздратованим сичанням.

— Прошу Вас, екцеленціє, не називати моїм земляком цього підлого ренегата! На один згук його ймення я тремчу від ненависти...

— Цей міг би шпигнути стилетом і не здригнувся-б, подумав амбасадор, — він і тепер, мабуть, має стилет із собою... Йому пригадався Неаполь, королева Марія Кароліна, спогади минулих, любих днів молодості. Він посміхнувся й слухав Поццо ді Борго, що говорив з несхованим запалом. Дійсно, імя першого консуля призвело його до тремтіння. Змія вже не ховалася у прірвах очей, а підвелася, блискаючи отруйними, розлюченими зіницями.

— Комедіант, шарлятан, жалюгідний карєрист, авантюрник і шальвіра! У час революції спекулює з Буреном на домах згільтинованих аристократів, ходить у латанім мундурі, вдає раз поміркованого, раз яacobіна, носить трьохколову кокарду, підлабузнюється до Робеспєра, пише потайки улєсливі листи до Паолі, змовляється з Сальцеті, ніби-то хоче визволити батьківщину, в рішучий момент її зраджує й бомбардує своє рідне місто — вірний конвєнтови і Франції, революційній Франції — щоб, незабаром, ро-

зігнати картачами ту саму юрбу, яка його так палко зустрічала, підсаджує до влади Барраса, щоб потім його підступно знищити й самому усадитися на теплім місці у Тюілері... Ексцеленціє, чи є в тім щось велике, в тім ланцюгу зради, підступу й підлості? І зважте, що це ще далеко неповний ланцюг! Згадайте Бернадотта, нещасного Туссена Лювертюра, Моро, а тепер цей нечуваний, бандитський наскок на Еттенгайм! Його щастя, що має біля себе таких самих, як він: Ожеро, Массена, Ней, Лян, Мюрат, Даву — самі волоцюги, злодії, бандити, різники, пекарські челядники, пастухи... Ні, ексцеленціє, це один із шарлятанів, якими багатий наш вік. Це жаба, ексцеленціє, й вона трісне раніш, ніж встигне надутися.

— Ваш запал — шляхетний, кавалере ді Борго, — посміхнувся Розумовський, — бо впливає з патріотизму. Коли-б, одначе, так було, амбасадори могли-б спокійно сидіти в своїх амбасадах і чекати на тріснення жаби. Але, на жаль, так не є. Генерал Буонапарте — це революція, це загроза старому, доброму ладові. Революція, кавалере, не жаба. Це кентавр. І великість Буонапарте в тім, що він осідлав кентавра — революцію. Будемо-ж, кавалере, — зідхнув граф, — робити все, що в нашій силі, щоб спинити скажений біг кентавра...

— Я слухаю, ексцеленціє, нагнув голову Поццо ді Борго. А граф, ударяючи пальцями по мозаїковій тафлі, заговорив сухо й діловито:

— Стоїмо в обличчі нової рішальної війни. Імператор Олександр готовий розвіяти всі упередження Європи що-до Росії й добуде меч, щоб остаточно, й раз на завжди, зрубати голову революційній гидрі. В новій коаліції Росія буде непередбаченою для Франції силою. Друга потуга — це адмірالی Англії. Що-до Австрії, то поховання львів Венеції й приборкання Генуї дасть Габсбур-

гам грізні перестороги, й вони не відважуються вже втретє на Альпи. Особливо після Маренго і Гогенлідену. Віденський двір це знає й тому грають з нами в піжмурки. Отож, на цей раз, треба шукати вирішального пункту в Німеччині і тільки в Німеччині. Вона скаже в новій війні останнє слово. Не шкодуючи гроша, ані часу, будете ласкаві, кавалере, звернути увагу на побачення агентів його величності короля Пруссії з агентами Бурбонів. Будете ласкаві ствердити за всяку ціну наші припущення що-до розмов графа Стадіона в Берліні. І врешті, цікаво було-б знати що-небудь про реформи армії генерала Шарнгорста... Це було-б усе...

Сірі графові очі ховзнулися на мить по гарячих очах кавалера. Вони впивалися розпеченими вугликами. — Коли він, справді, служить Англії, як каже Малія, я нічого не трачу, — подумав граф і підвівся. За ним устав і кавалер ді Борго.

— Не забувайте, кавалере, — живо додав граф; що, що скоріше будемо рухатися, то краще для нас. Французька армія розташована на півночі, готова кожної хвили до десанту в Англії, може перейти Рен та Дунай скоріше, ніж ми отримаємо про це повідомлення. Буонапарте — це блискавиця.

Кавалер, потиснувши холодні пальці амбасадора, тихо скрадався до дверей.

— Не зостанете на вечір? Сьогодні Шупанціг грає новий твір пана Бетговена...

Поццо ді Борго мовчки вклонився й розвів руками.

— Льорд Мінто, — подумав Розумовський. Але змія вже виховзнула із кабінету.

Клію Канови меркла в куті імлістою, блідою брилою. Книги в шафах із-за шкляних заборол мовчазно вилискували золотими хребтами. Кох, Штілер, Фюгер і Райнгард зчорніли в рямах. В кабінеті давно вже зсутеніло. Грані й кути стін злилися, заокруглилися у мороці, що навис над кімнатою крилами чудної, пелехатої птахи, черкав високе вікно й снував довкруги свого господаря, пестився до нього, наче пес. Господар сидів за столиком, відкинув срібну голову на подушки фотелю, заворожений думками. Був сам, як чаклун, владар цілого зборища привидів, що билися, мов кажани в вікно, або застигали мовчазні, увязнені в компатурках книг, у мармурі статуй, у легкій, як повів вітерця, порцеляні статуеток, у важкім золоті рям, у кружальцях мініатур майстра Ізабе.

Знадвору, раз-у-раз цокали підкови, підїздили карети, але Розумовський не спішив. Графиня Єлисавета сама приймала в сальоні гостей і виправдувала його спішною працею, хоч естафета вже скакала, мабуть, по брюнській дорозі. Але графиня знала, що сумерки його улюблена пора, *l'heure de la rêverie*. Давніше, коли ще граф грав на скрипці, це була година імпровізацій, година надхнення, але тепер (граф із сумом це спостерігав) сумерки ставали тільки „*l'heure de la reminiscence*“, безперечно — ознака старости, кволої старости, коли кругом тільки спогади, коли все в минулому, коли все найгарніше залишилося позаду. І граф посміхався — всеж, до біса, те, що зосталося в минулім, було сяйне, як сонце.

Всі дні були одним полум'ямим фаерверком, безжурними іграшками з фортуною. Син чабана із глухих Лемешів, а потім, за химерною примхою долі, за казковою витівкою життя, — гетьмана всієї України, пропалив свій слід по Європі від краю до краю, блиснув по дворах і столицях най-

знаменитіших династій, важив не раз у руці долі народів і держав, знав усі секрети коронованих віталень і спалень, зривав посміхи найкращих жінок Європи, що про них і марити не могли славетніші й родовитіші від нього... — достоту, чудні й чудесні, але завжди невідомі, бувають шляхи людські... Відень, Неаполь, Штокгольм, Петербург, Варшава, Батурин, Лондон, Копенгага, Штральзунн... — Андрееві Кириловичові знову спалахнула посмішка — Штральзунд: лязурове море й золотий день, яхта й принцеса Вільгельміна Гессендармштадтська біля нареченого, кирпатого, нарваного цісаревича Павла, майбутня імператорка російська... Це було, одначе, занадто по юнацькому, так жорстоко обдурювати приятеля! Бідний Павло, бідний Павло! Він важко заплатив за батуринське заслання...

Батурин... Ось навсонні дім із величними фронтонами й кольонами, теплівські луги, гетьманські будинки, незлічені комори, стайні й льохи, а на ганку старого флігеля рожеволиций дідок із паличкою, завжди напудрований й наперфумований, із срібною табакеркою в руці, що-лиш від пасіянсу, від Бюффона, „Гельоїзи“ Жан-Жака, від фарнейського філософа „Історії Карла XII“, від фараона із сварливою Апраксіною — Його Ясновельможність, гетьман обох боків Дніпра, фельдмаршал і граф Кирило Розумовський. „А що, Кудрявський, Ахметка знову лапу занозила? У лю-лю-лю-лю!“ Доїзжачі, псарі, ловчі з яструбами, хортами, гончаками, приятелі й знайомі із Дараганівки, Лялич, Пасіки, Бакланова... Гудовичі, Стрешинці, Дарагани... У лю-лю-лю! Ату його, ату його — хвостатого!..

— Свириде, знечевя гукнув граф, відкинувшись в кріслі.— Мабуть у Почепі глухарі вже токують?..

Льокай, що навшпиньках проходив кабінетом і думав, що граф дрімає, став і обличчя йому розпливлося широким посміхом.

— Либонь ще ні, Ваша світлосте. Так од Благовіщення почнуть...

— Але слонки тягнуть?

Авжеж тягнуть, нестемно тягнуть...

От де вона, сьогоднішня, „l'heure de la réve-gie”. Це-ж самà, справжня ностальгія, вперше по стількох роках, коли батьківщиною були Неаполь, Венеція, Відень... Вперше забаглося побачити, хоч на мить, те богомдане, запяте імлами, співними вітрами обвіяне старе, козацьке Задесення...

І граф Андрей підвівся, підійшов до заволоченого мжичкою вікна й мимохіть, само собою подалося високими стінами, повз поцуловатих амурів:

Ой немає козаченька

Поїхав за Десну...

І Свирид, і козачки в блакитних Розумовського козакинах, що їх Свирид поманив із форцимри дружньо підхопили:

До-о-жидайся, дівчинонько

На другую весну...

Знали, що не сердуватиме. Коли сам співає — безперечно добрий. А то ще таку пісню. І амбасадор кивнув їм, щоб підійшли ближче — підголосник парубоцький, перший, і на вечорницях і на нічлігах чабанських дядько Олексій Розум озвався в нім, клапоть оксамитного голосу, що чарував колись принцесу Єлізавет, передав небожеві.

І, як стій, завернув старий Соїм од Десни в сіверські мряки, обняв Конотопські луки срібленним рукавом, попід греблями зашумів сизий. Стали сиві вали й сиві могили на кордонах гетьманщини, за Глухів, за Єсмань, за Стародуб подалися, закурився шлях на Ромодан, на Запоріж-

жя, полки компанійців рушали під Нечосу на Очаків. Забрязчали шаблі, замаяли бунчуки, заграли гривами коні, скрипіли налучники сап'яні, ударилися дівчата - козачки. Пішла за компанійцями туга їхня повз верби тремкі на греблях, повз сизий Соїм в задуманих очеретах.

Полюбили козаченька

При місяці стоя...

А втім, пан Кудрявський ввійшов із канделябром, готовий нагримати на козачків, що так довго не засвічують свічок. І золочені хребти замерехтіли, Кановина Клію вирівнялася й стала мармуровими гранями в світлі, змеркла й порцелянова Амаріліс, а Кохові руїни випогодилися, зазеленіли муравою. Рями спалахнули, мов обняті полум'ям. І крісла, оббиті синім адамашком, витяглися попід стінами, статочно, нахмурено. В кабінеті пропав морок і без нього стало холодніше, хоч чепурніше.

Граф, невдоволено жмурячися од тану свічок, обернувся: — спертий на руб ватрану стояв чоловік у темному сурдугі.

— Пане ван Бетговен! — скрикнув Розумовський. — Ми так заспівалися, що й не спостерігли, коли ви ввійшли...

— Будьте ласкаві, співайте ще, ексцеленціє, — промовив ван Бетговен.

— Це іграшки, маестро, патріотичний сентимент... Це одна із пісень моєї співучої батьківщини. Вона така багата на них...

— Знаю, — кивнув головою Бетговен. Тому й хочу слухати... Я крім вашого козака за Дунаєм не чув нічого...

Але співу так і не вдалося продовжити. Козачки соромилися й шугнули в свою форцимру, амбасадорова година мрії минула. Він знову став сухий і крижаний, застібнутий у собі. Проте, обіцяв переписати цю пісню. Бетговен сів на

канапу й поклав короткі руки з притупленими пальцями на коліна. Чуприна à la Titus, як густа скуйовджена грива спадала на чоло, що його слушно назвав хтось античним храмом. Воно було клясичне своїми простими й шляхотними лініями. Хмуре обличчя прояснювалося тільки частинно, мов гірський ланцюг, осяяний знечевя сонцем, яке простромило проміннями темні хмари. Бетговен, з кожним днем, ставав усе похмурніший. Від побуту в Тайлігенштадті не зчезала важка скиба зморщок край уст, а клапті бавовни, заткнені в вуха виставали що-раз більше. Проте, він ще не був зовсім глухий. Зате граф амбасадор яснів. В модній париській краваті горів діамант, діаманти горіли у зірках на грудях, сніговий жабот відтіняла блакитна кавалерія й шиття каптану палало золотими пелюстками. Проти своїх п'ятдесятьох років виглядав молодо. Люстро відбивало його срібну перуку (граф не терпів сучасного яacobінства у куафюрах), блідаве, холодне лице.

— Козаки — це українські флібустери? — спитав перегодом Бетговен. — У свій час, — своїми набігами вони були, здається, погрозою Порти?

— О, ні, маестро. Козаки це скоріше організація на зразок мальтійських кавалерів, правда, (посміхнувся граф) із симпатичним вам демократичним забарвленням. Не забувайте, маестро, що протягом сливе трьох віків, запорозькі козаки були *spiritus movens* змагань України до волі...

— Так, задумано промовив Бетговен. — Що Україна завжди змагала до волі, це я знаю... Мене дивує — стрепенувся він і очі його вперлися гостро в графові, — як ви, ексцеленціє, будучи патріотом своєї країни, працюєте для імперії, яка позбавила волі вашу батьківщину?...

Амбасадор оторопів, але за мить посміхнувся. Бетговен іноді бував шорсткий і говорив те, чого не слід було говорити.

— Політична неґоціяція, маестро, нічого більше. Козак Розумовський працює для імперії так само, як і Поляк Чарторійський, себто, і один, і другий дуже мало. Не уявляєте собі, як далеко ідуть і можуть піти застереження що-до мене в Скт. Петербурзі...

Бетговен уважно й довго поглядив на графа.

— Ви хочете сказати, ексцеленціє, що посполу з Чарторійським, наче два Самсони, розвалюєте із нутра храм Філістимлян?...

Амбасадор нічого на це не відповів. Щоб змінити розмову спитав Бетговена, якому ще не зійшла з уст глумлива посмішка, що робиться в місті. Бетговен споважнів і зо справжнім невдоволенням пожалівся на тишу. Відень мовчить, неначе підчас месси. В публичних місцях дуже мало розмовляють, ймовірно боючися шпиків.

— Але зате говорить музика, — із властивою йому звичкою відводити розмови з критичних тем перебив Розумовський. — Справжня месса композиторів. Відень стає наймузикальнішим містом під сонцем. У тавернах, на подвір'ях, на вулиці тільки музика, з кожного вікна музика! Це не шпики, а ви, панове композитори його апостольської величності римського імператора, змушуєте нас, смертних, мовчати...

— Дурниці! — гнівно сказав мистець. — Я вважаю себе людиною, що написала всього кілька тактів...

— Що ви, маестро? А ваша ораторія, а симфонія, а увертюра Фіделію, сонати...

— Дурниці! — Бетговен нетерпляче поворушив губами. — Це так, як усі говорять про мою сонату *cis-moll*, а я нею зовсім не задоволений. Я нічим не задоволений, — різко підніс він голос і в лиці його знов майнули блискавки, обличчя раз загоралося, раз потахало. — Теревені все це. Цукрова вода. Не тільки я—Мегюль,

Гаво, Керубіні — одна підсолоджена вода. Наш час вимагає таких творів, що належали-б могутнім душам. Тільки вони затаврують злих, жалюгідних людей, зайнятих лише власними, дрібними, підленькими справами. Наш час... наш час... На музику дивляться, як на осолоджування, а музика це — пасія... Невблагана, нещадна... Боротьба двох початків на наших очах. І ми нічого... Сталева форма — вогненний зміст. Родина чотирьох інструментів — мало ...Фанфари, фаготи, кітли, лісові роги... Обовязково лісові роги... Бо бушування людських пристрастей — ліс. Жах і страждання. Велич і нікчемність... Слово - чин — блискавичні обидва, обидва рівні богам... І людина, що топче закони, ламає миршаві пута, виростає нова, зовсім нова... рве гаті, не раб, не раб... Герой, Антей, Прометей, Титан... Не раб...

В цю мить його різкий голос перервався. По чолі побігли хмарки. Пощо це я йому говорю, подумав Бетговен. Він також має рабів і сам раб.. Сидів знов кам'яний і мовчазний. Хуртовина прийшла й, не прогремівши, сховалася за скелі. Сонця не було. Були тільки густі хмари, олов'яні, навантажені грозами, важкі. Розповзалися по обрії, заволікали його, привалювали, мов нетесані брили граніту, мов хребет базальтів. Форми ще не було, був тільки зміст, могутній, що розсаджував простори, як у часи світотворіння. Хаос хмар шукав твердих кордонів форми. Чекав на іскру, на зударення первнів, щоб вибухнути сліпучою, заглушною пожежою - зливою, й на оновленім, змитім обрії вирости потужньою, застиглою брилою, в новій формі, що хвилювала-б гранями й лініями. Але хвилинка народження її була тяжка. Первні ще не наблизилися.

Розумовський проходжувався по кабінеті, нахиливши голову. Закаблуки його нових черевиків із перламутровими пряжками рипіли. „Яка

еґзальтація, яка еґзальтація, але вони мають її всі... ці з собачими вухами... Буря й натиск... Шіллер... Гете..."

— Маєстро, чи українські пісні можуть вам придатися?

Бетговен кивнув головою. Йому подобалася їх мелянхолійна сумовитість, сполучена з дивною степовою очайдушністю.

— Але тепер не те... Тепер мене займає інше...

Амбасадор хотів спитати, що саме, але Рібопер, приватний секретар ексцеленції, просив іти вже до сальону. Бетговен байдуже підвівся, граф глянув, мимохідь, у люстро, поправив кавалерію.

Граф Андрей на своїх четвергових вечорах притримувався суворо етикету. Моднярі глузували з цієї прихми, але корилися їй. Пудра, що її давно вже закинено у куафюрах, була тут досі обовязковою й молоді шалапути, які встигали за один вечір відвідати кілька домів, після візиту у Розумовського, мусіли на зламання шиї гнати до дому й змивати цей ненависний додаток до кучерів. Тим більше обовязкові були шпади, а зовсім необовязкове, а навіть українешляхетне — курення. Графиня Єлисавета для тих, які памятали свободу дому Тунів, наче-б-то потайки від графа влаштовувала по суботах на своєму крилі вечорі, де дозволялося курити й дамам, через що князь називав їх „курячими”. Тут, одначе, графиня у всьому потурала графові й сидіти біля неї було вільно тільки принцессам, старшим по роді. Проте, приписи ці, пильновані гостро паном Кудрявським, ще гетьманським церемоніймайстром, не відстрашували гостей,

а, навпаки, приваблювали, бо, як кожна новинка, так і мода на спрощення остогидала. А коли-б і ні, то все-ж сальон амбасадора, блискучого арбітра елегантії, оселя муз і гострого дотепу, кузня політичного фехтунку й твердиня старого доброго ладу, варт був того уклону в бік старовини. Варт був, хоч би й за-для вина, якого-б не посоромився пити й сам імператор, за-для українських вишень, спроваджуваних у зимі з батуринських теплярень, за-для ікри з Астрахані, на один спогад якої віденські старі й молоді ласуни замикали очі. Але не диво — при всьому бажанні ані Клям Мартінець, ані Ліхновський, ані Кінський не могли дозволити собі на те, що цей український гетьманич, якого один масток був удвічі більший від Саксонії, або Гессен Дармштадту. Коли Відень називано другим Парижем, то велика частина заслуги в тому належала амбасадорові. Тим більше, що куафером графині Єлисавети був славний Леонард, придворний косметик і цирулик нещасливого Люї XVI. Справді, граф Андрей був вірнішим сторожем старого ладу, ніж його сусіда—імператор Франц. Підчас, коли бург, а за ним і Відень, потапав у повені новинок Бульвару й кафе Фраскати, за якими виразно проглядала розбештана пика санкюльота, в сальоні амбасадора якобінські фризтури à la Titus і Caracalla не могли виперти божественних роялістичних ailes de pigeon. Давід викликав тут щире обурення. Метюль погірдливе знизання плечима. Шатобріян (від часу амнесії) холодну мовчанку. Один Бетговен був толерований з дивною поблажливістю. Його, врешті, не знали.

Коли граф Андрей з маестром увійшов у сальон, їх розеднали, засліпили каскади, китяги шовків, перел, золота й світла. Вахлярі коливалися, вахлярі розгорталися веселкою барв,

тюрбани à la Turque, à la Tipro Sahib цвіли на головах, пелеринки, хустини, туніки, шаруділи, звивалися вогняними зміями, спурхували, мов чарівні мотилі, притулювалися, мов пелюстки до мармурових плечей красунь, обіймали їх лебедині шиї, цілували їх ніжні руки. У шклі паркетів відбивалися черевички з чорними биндами навхрест довкруги струнких ніг, пливли й розпливалися у світлі подоли суконь довгих, рівних і суворо простих. Тут вже ніхто нічого не міг учинити — за модою глядів новий стиль, що слід-у-слід йшов за переломом століть. У млі минулого zostавалися тяжкі роби з фонтажами, гроденаплями, обручі кринолінів ховано на горіщах, забувано про йовіяльний, витівкуватий, облесливий й нещирий вік майстра Ватто. У рівних і простих лініях ховалася шляхетна простота вояцьких політь, героїчних доріг крізь піски Домангуру й Сирії, гвардійських кольон генерала Буонапарте...

Граф Андрей не бачив на собі докірливого погляду дружини — він стрепенувся, як кінь, що почув бойову сурму. Молодшав, яснів, посміхався. Йшов у вінку віденського сузір'я, поміж цвітом красунь Європи. Марія — принцеса Віртембергу, поставна й висока, з чорними, як південна ніч очима, сиділа біля доньок славетного принца де Лінь — принцеси Фефе Пальмі — смішливої, синьоокої білявки, і Фльори — „богині квітів”, як писали про неї у віршах венеційські поети. Три Польки, одна одної красніша — графині Красінська, Замойська й Лянцкоронська, що першого дня полонили Відень своїми сукнями найфантастичніших помислів і китягами дзвінкого сміху, який і тут, не дивлючися на етикету, стежив і чарував суворі статочні стіни; графиня Ерделі, палюча, мов полум'я, з волоссям кольору кручого крила й малиновими устами — пишна мадярка,

і струнка, блідава графиня Тереса Брунсвіг, і цілий рій князівен і графинь Кінських, Піргенів, Клям Мартінеців, Ліхновських, Льобковіців; миленька артистка Вільман, зеленоока ундіна Дорота Ертман, маленька графиня Урггайм, русява принцеса Мекленбург - Стреліц, дебела й румянолиця принцеса Вітельбах, князівна Вальдштайн — усі вони, здавалося, зійшли із старих полотнищ Тіціана, що висіли тут на стіні безжурні, погожі й зальотні, запестріли, завертілися промінним виром в очах Розумовського. А із-за цього китягу квіття троянд, лілей і фіялок виглядали шиті золотом каптани, биті яхонтами гарди шпад, білі мундири уланів і пишні малинові куртки гусарів, жаботи й перуки дідків, снігові кравати молодиків. Чорнявий граф Микола Естергазі, прославлений шалапут своїми фантастичними оргіями й кавалькадами, велетенський Штаренберг, хитроокий Кінський, смаглявий Чернін гуртувалися довкруги герцога Райнера, багрянолицого чвалая. Літерат Генц зідливо посміхався й потайки позіхав, розмовляючи з превеселим директором бурґ-театру Шіканедером і диригентом придворної капелі Салері. Товстенський маляр Фюгер забавляв дам оповіданнями про жінку першого консуля, у куті тулився непоказний теольоґ Амменда й доводив щось архитекторові Монтуое, що не слухав його й дивився на сволюки недавно вибудованого ним дому. Англієць льорд Канвіллям і Карло Ліхновський, чоловіки сестер Розумовської, графянок Тун, слухали уважно смаглявого стрункого кавалера Джованні Баптісто Маллія — таємного доглядача амбасадора, кавалер д'Амстет — секретар амбасади схилився над фотелем старого Льобковіца, що нюхав раз-у-раз із табакерки... Сальон графа, справді, був сьогодні барвистий і блискучий, як ніколи, служив мозкові й серцеві Відня, цвітові його надій, гостив найкращих і най-

знаменитіших людей часу, був одним із таборів білої, статочної Європи.

І засипаний зірками, осяяний лентами господар—син чабана з Лемешів, гетьманич український, тут, між графами, князями, дюками, що губили свій родовід у похмурім мороці віків, стояв, неначе добродійний геній, оракул і вітія.

— Графе амбасадоре, ексцеленціє! На милість Бога, скажіть нам, що буде з бідолашнім принцом д'Анґієн?..

Розумовський, з добре удуною розпукою, розвів руками.

— Хоч сьогодні без політики, панове... Я тільки-що відложив її тягар і приходжу відпочити душею, а вона, виявляється, пантрує на мене і осьде...

— Ви не добрий, ексцеленціє, підняла свою гарну голівку принцеса Марія. Ціла Європа живе нині з венсенським вязнем і так близько приймає собі до серця його терпіння, а ви жартуєте... Невже й вам байдужна принцева доля...

Сукні, мундири й каптани оточили князя міцним кільцем. З розхвильованих облич і тиші він зрозумів, що справа принца таки, справді живо, цікавила всіх. Розумовський споважнів, уклонився в бік принцеси і урочисто промовив:

Запевняю вас, що всі обави передчасні. Ані один волос не спаде з голови принца Люї Антуана Анрі. Перший консуль надто добре знає, що це йому коштуватиме. Напевно в цій хвилині принц уже на волі...

Легке зідхнення пішло по сальоні. Впевнена мова амбасадора вкоїла всі щирі й нещирі журби. Графиня Замойська з притаманним їй темпераментом защебетала:

— Ось бачите, панове, амбасадор є тієї-ж думки, що і я. Це просто якесь непорозуміння...

Розумовський нахилив голову і з маленьким, неукритим глумом посміхнувся.

— Вами, графине, промовляє перебільшений сентимент ваших земляків до генерала Буонапарте, але смію запевнити Вас, що підлість у політиці річ дуже відносна. Особливо на дорозі до утвердження, якою, якщо не помиляюся, йде наш маленький Атилля.

Графиня Замойська зашарілася й замовкла. Симпатії віденських Поляків до першого консуля були дуже зле приховані. Не диво — багато з них мало свояків і знайомих у легіоні і марш генерала Домбровського частенько, хоч дискретно, грали на клявікордах молоденькі графянки з Галичини. Проте, з Розумовським вони, якось, мирилися, може через пам'ять про його колишні прислуги Тадеєві Косцюшкови.

— Як можна, як можна,—запахкотів товстенький Ліхновський, — мати тепер які-небудь симпатії й сентименти до цього авантюрика! Атилля — добре сказав експедиція, гун, удвічі грізніший, бо приправлений перчиками панів Вольтерів! Освічений гун у фригійській шапці, спертий на порок Тайлера на й злочин Фуше, спертий на багнети—ножі різників!.. І це в час, коли донька безталанного короля Люї тиняється без батьківщини... без симпатії!

Бідна графиня Замойська сама не була рада, що дала привід для такого широго обурення. Але про неї забули. Розмова зійшла на тему, яка всіх єднала й цікавила, якою всі дихали. Розумовський нетерпляче грався ланцюжком, хотів звести розмову на щось інше, але не було змоги встрягти в неї.

— Наваля,--гомонів Ліхновський.--Всі кажуть, наваля одної людини, одної людини, панове! Хіба це не сором?...

— Не можна відмовити йому деякої... деякої... сухо почав Штаренберг і запнувся.

— Геніяльності, що? — хитро прижмурило око Ліхновський.

— Ну, це було-б забагато. Кебети, я хотів сказати, маленького військового таланту... До того неймовірне щастя... Гра долі...

— Все дурниці, — сердито почервонів Ліхновський.—Ані кебета, ані талант, ані щастя... Авантюрник добре виспекулював не тільки на будинках Конде й принца Орлеанського, але й на революційній завирюсі. Він потребував її, вона його—як значка. Не навала Бонапарта, а навала революції, себто хвиля пробуркання кривавих найнижчих інстинктів, навала яacobинської, санкюлотської черни грозить нам панове... Гидра сміливо піднесла голову в лиці Бонапарта. Нині принц д'Анґієн, завтра принц Баденський, після-завтра король Пруссії... *caeterum censeo* — стоїмо в обличчі найбільшої небезпеки в історії—побідного походу черни...

Розумовського, що так і не міг ухопити хвилі в багатословному потоці мови Ліхновського, взяв під руку шурина, лорд Канвіллям. Обличчя його, завжди крижане, зраджувало однак тривогу. Вдвох вони відійшли до вікна.

— Графе, — тихо промовив лорд. — Те, що ви сказали, я прийняв, як звичайне втихомирення тривожних настроїв. Безперечно, не слід перебільшувати подій, а тим більше передбачувати їх наслідки в злому, аніж у доброму світлі, але скажіть мені щиро, чи ви певні, що принц буде звільнений?...

Його очі, барви ріки в дощ, уперлися в Розумовського. Той засміявся, але тільки на мить. Так само твердо глянув на шурина.

— Безумовно я того не є певний. Але не думаю, щоб Бонапарт осмілився на кару смерті.

Це була-б рукавиця правопорядкові Європи, перекреслення Люневільлю і Ам'єну...

— Добре. Я задоволений. Я також так думав.

Льорд швидко й повільно відійшов до гурту дам, що сиділи біля столика. Розумовський призьмом оглянувся за Бетгоеном. Ця дивна людина займала його більше від усіх гостей. Йому здавалося, що Бетгоєн хотів сказати сьогодні більше, ніж сказав. Але видно роздумав. О, це не був Моцарт, ані Гайдн, ані Салері, ані Альберте Брехер! З тими почував себе граф вільно, навіть трактував їх згори, легко, сливе, як Кудрявського або Рібопера. Рібопер компонував добрі реляції й записки, вони компонували музику. А всі служили таким, як граф, так чи інакше, осолоджували їм життя, зміцнювали їх владу і становище. А Бетгоєн, здавалося, хотів, щоб йому служили, і Розумовський часто ловив себе на дивнім почутті рабської ніяковости перед ним. Не тільки Розумовський—перед Бетгоєном ніяковіли й інші. У Бетгоєні було щось владне, просте, що, однак, проймає до тремтіння, до жаху.

Він, врешті, побачив Бетгоєна, що відійшов у глибину сальону і стояв біля фортепяну, час від часу, презирливо споглядаючи на гостей. Хотів підійти до нього, але князь Кінський знову захопив його в хвилю розмов. На цей раз говорено проти звички про пана Шатобр'яна, про його вроджену незалежність і про те, що він, безумовно, подається в димісію після події в Еттенгаймі. Цей мрійник, що так необачно дав захопити себе сходячою зорею малого Корсиканця, напевно пошкодує цього. Тиран і деспот відштовхне його від себе так, як голови, настромлені на спис, охолодили його революційний запал.

Д'Анстет у той час, облишивши старого Льобковіца, підійшов до Бетговена. Той посміхнувся доброзичливо: обидва секретарі амбасад, „кавалер великий„ - д'Анстет і „кавалер малий” — Рібопер, подобалися йому. Він, стиха, одним пальцем награвав мелодію пісні, що чув сьогодні в кабінеті. Чоло все ще було в тіні, іноді перебігали ним ясні дужки. Це щось далеко заховане, таємне, виривалося, несподівано, з надридумок і, не добігаючи до краю, потапало. Тоді сальон і гості були далеко, не існували зовсім. Тоді кублилися рої думок, сплетені, змотані в клубок і чекали блискавиці, щоб осяяла й перетяла нагальним ударом майстерні вузли їх сплетінь. Щось закуте в чолі настирливо рвалося на волю, палило й непокоїло.

— Чому ви самітні, маестро? — промовив д'Анстет.— Вас не цікавить товариство?

— Нема нічого глупішого від сильних цього світу,— посміхнувся Бетговен.— Я задоволений, що не докучають мені своїми питаннями, зайняті чимось іншим. Про що це вони весь час? Принц д'Ангієн?

Д'Анстет кивнув головою й нашорошився. Бетговен, задумано дивлючися кудись поверх голів гостей, сказав:

— Багато шуму із нічого. Принц сам по собі врешті — нікчемність, малий чоловічок, але Бонапарт нищить у нім привид старого ладу.

— Ви думаєте, маестро, принц буде страчений?

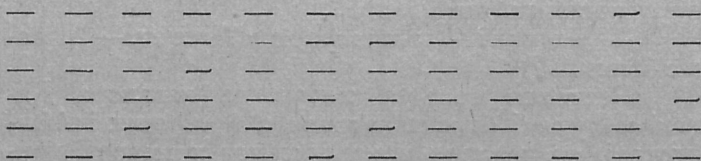
— Сподіваюся, — відповів Бетговен. — Бонапарт вершить революцію...

— Чи пак? — посміхнувся д'Анстет. — А може кінчить?

Бетговен гостро глянув на кавалера. Далекі полум'яні блиски заграли в його очах і д'Анстетові, як, недавно, мандрованому крамареві кар-

тин, стало моторошно. „Він якийсь одержимий— подумав.— Чим я його, власне, вразив”? Бетговен гнівно заворушив губами, затиснув їх і хотів щось сказати ще, але, в цю мить, Шупанціг, із скрипкою під пахвою, гречно схилившись, спитав, чи не час починати. Амбасадор уже давав знак. Розмова про політику розтягалася в безкрай, а він хотів сьогодні слухати. Низький і кремезнавий Сіна строїв своє брачко, Вайс, делікатний і тоненький, у своєму чорному каптані, всадовлявся з чельом. Лінке—друга віоля, відкидав своє кучеряве каштанове волосся й посміхався, кланяючися гостям. В каптані його була квітка, що на сходах, немов знехотя, упустила артистка Вільман. Лінке їй сподобався, але був убогий. Воліла тому графа Естергазі з його фантастичними бенкетами й товаришами, повбираними за турків і москалів.

А гості, почувши згуки строєних інструментів, разом стихли й поспішили всадовлятися. Дами шаруділи шовками пелерінок і шепотіли одна до одної із-за вахлярів. Всім ще був свіжий у пам'яті вечір, коли маєстро, розгніваний неспокоєм салі, перервав гру і сказав, що для таких свиней не буде грати. І було тоді в його голосі щось, од чого гості заціпили, наче каміння й мурашва густо побігла їх плечима. Львіна голова його сьогодні особливо була нахмурена. Принцеса Фефе Пальмі здригнулася й притулилася до сестри. Принцеса Марія гнівно зирнула на Польок, які все ще не могли втихнути. А втім серед тиші Шупанціг почав гру.

Три граці, як називано трьох графянок Тун, тепер Ліхновську, Канвілліам і Розумовську, перші почали плескати. Бо довгу хвилину після кінця сальон мовчав, немов приголомшений, немов скамянів, немов не міг збагнути, що вдіяно з ним. І коли спритомнів і заплескав, то стіни прийняли луну оплесків глухо, мов би вона не була їх. Стіни звикли до веселої, свавільної гри, до переливів трохи сумовитих, трохи зальотних. А згуки, які, шойно, тут пролунали, були тривожні й ворожі, линули з якогось чужого, таємничого й владного світу, шарпали своєю нестримною, непогамованою пристрастю, своїм потужним, напівстихійним шалом. Так, згуки були з чужого світу. Це, достоту, відчули присутні. Тому й оплески були глухі й непевні. В сухім ляскоті їх, немов сховалася нещирість. Навіть більше—вони були ворожі, вони шкодували, що народилися. Бо той, кого оплескувано, був ворог. Це не був 'укоханий Моцарт, це не був привітний Гайдн, це не був, ані мелодійний Гретрі, ані такий знайомий, легкий і безжурний Керубіні, це був хтось новий, інший, хтось дивний і жаский, хтось чия воля і талант покликали оці, безперечно страшні, згуки, що розсаджували спокій і певність, що сіяли тривогу, нестримно вибухали пророцтвом ще незнаного, ще не відчутого, але вже страшного в своїй молодій, владній потузі нового життя. Ні, це не був їхній. Це був ворог!

Бетговен вугловато вклонився своєю скуйовдженою чуприною. Відійшов і, схрестивши руки на грудях, усе так само похмуро, дивився кудись понад голови. Шупанціг кланявся безупину, Лінке складав скрипку у футляр, Сіна вдивлявся в Бетговена, немов прагнув вичитати з чола його таємницю. Вайс соромливо хотів відійти, але не відважувався. Тримавши чельо, все ще сидів на кріслі й паленів.

За амбасадором підводилися усі. Відсовували крісла, шаруділи сукнями й знов загойдалися вахлярі, неначе крила пестрих, південних птахів. Льокаї беззгучно, мов нетлі, сновигали з тачами і в їх сріблі купалися язика свічок. Сальон знов загомонів, ожив, як відкритий вулій.

Льобковіц узяв амбасадора під руку й, дріботячи старечими, сухими ніжками, йшов до Бетговена. За ними подалися й інші, цікаві зблизька розглянути нового мистця. Бо, хоч про нього вже чули у Відні з нагоди його концертів та приватних вечорів, але його ще гаразд не знали.

— Пане ван Бетговен, шашамшів беззубий Льобковіц.—Ви є перший композитор після Господа Бога...

Бетговен спершу вороже відсахнувся від цієї блискучої навали, що його оточила. Він завжди пробував у готовості прийняти удар і зараз же віддати його з подвійною дошкульністю. Тому не знав, чи старий князь жартує, чи говорить поважно.

— Дурниці...

— Ні, маестро, промовив Розумовський.—Це лярго було справді божественне... Але воно було також і страшне,—тихо додав він. Дуже страшно—промимрив він, якомсь задумливо, з помітним зусиллям щось пригадати.

— Так,—сказав він знову, якомсь непевно розправляючи зморщки на чолі.—Я починаю розуміти. Музика не є розвага. Вона є частинкою космосу. Вона несе нам дивні й далекі пророцтва. Це мов передгрозя, мов перші хмари бур... А втім—він знову задумався—мені таки тяжко збагнути усе... Я, правда, слухав уважно, але...

Розумовський посміхнувся і з звичайним, прикметним собі, вмінням знайтися в кожному положенні, вже напіввесело, напівжартівливо розвів руками.

Бетговен, поволі, повернув до нього своє важке лице. Було помітно, що воно оживилося.

— Ляро? — промовив він. Я радий, що ви його прослухали уважно. Це діяльоґ, ексцеленціє. Боротьба двох початків, двох первнів... Коли я пишу, то уявляю собі картину... Так і тут: два принципи, дві моралі... Вода й вогонь... Життя й смерть... Одиниця і юрба.

— Матерії метафізичні й філософічні, перебив його князь Льобковіц. — Музика, маестро, не любить філософування. Музика — це ясність, прозорість... От тому я вас гаразд і не розумію, хоч на музиці, здається, зуби зів... Я ж і Моцарта і Гайдна випестив... (обернувся князь до гостей і ті закивали головами).

— Осел! — подумав Бетговен. Він ніколи не зрозуміє. Мене ніхто не розуміє. Мене зрозуміють пізніше, за сотні років...

Він знову погас, і, здавалося, дрімав. Усе із зложеними на грудях руками, ліниво слухав розмови, мов сонний лев від мух, відганявся, нетерпливими кивками голови, від питань. І один за одним гості його покидали, відходили до дам, знизуючи злегка раменами. Тільки Розумовський і Льобковіц ще були біля Бетговена.

— Нова музика, князю, — говорив Розумовський. — Цілком нова і нам незнана. Це справжня революція... Я ще її не розумію, як слід, я з нею змагаюся, але я чую в ній щось могутнє... Я боюся вашої музики, маестро... Я тільки почав до неї звикати, а в тій сьогодняшній речі знову збився спантелику... Що це таке?

— Це лише пригравки до одного задуму, — посміхнувся Бетговен. — Я хотів би привітати нею початок XIX століття...

— *Wie schön, o Mensch
mit deinem Palmenzweige
stehst du an des Jahrhunderts Neige...*

задумано проказав князь Льобковіц. І в ту мить, повз нарумянені шоки, срібну перуку й сніговий жабот, став невимовно старим, сливе трупом, а вся його пишність видалася вбогою пишністю Тріни, засудженої на тління...

— О, так, докинув екстатично Розумовський. — Пан ван Бетговен є, справді, „найзріліший син часу"... Це ми з вами, ексцеленціє, — йовіально клепнув він Льобковіца по худім рамені, — це ми з вами — відламки вісімнадцятого...

— Блискучого вісімнадцятого, амбасадоре, — поспішив додати Льобковіц і, підвівши мрійно, постояв, поворушив губами й не відпускаючи від себе Розумовського, залишив Бетговена. Той залишився знов самий і відводив їх кроки — дрібні Льобковіца й твердіші Розумовського, презирливим поглядом.

— Мистець, мистець — шепотів Льобковіц. Чи він, справді, мистець, ексцеленціє?

— Князю! — спинився Розумовський й докірливо, майже обурено, глянув на дідка. Якщо нас із вами згадають за сто-двісті років наші нащадки то тільки тому, що ми мали щастя слухати гри самого Бетговена...

Льобковіц знов задумався і голова його на кволіх сухих вязах ще більш увійшла в плечі. Очиці його, обведені червоними дужками, холодні й погаслі, мов рибячі, закліпали.

— Так... так... Маєте слушність, амбасадоре... Треба йому визначити ренту... обовязково ренту...

Розумовський ловив, мимохіть, скравки розмови, що точилася в сьйнім колі гостей.

...Всеж надуживає педалі... шорсткість фрази... Якась жорстока манера гри... — говорив Кінський до Шіканедера і той улесливо хитав головою.

— В його музиці поєдналися крокодил і го-

луби, — зідхнула гарненька принцесса Віртемберг. — Страшна екзальтація...

— Справді, щось із сатани в ньому...

— Але його ораторія, — почав архикнязь Райнер і не докінчив фрази.

Розумовський змуджено обернувся, щоб пройти далі — до трьох грацій, які, на канапі, оживлено дебатовали з пухкеньким, рожевим Салері.

— Як вам подобається, графе? — долетів до Розумовського стишений, рипливий голос Генца.

— Признатися, волю сурмачів свого ескадрону! — так само тихо відповів хтось і голосно зареготався. Це був шапапут, граф Естергазі — полковник уланів. Стояв в своєму пишному, білому мундурі, спершися на важкого палаша. Князь устиг зловити їдку посмішку кавалера Генца. Він забавлявся графовим коштом.

— Так, ексцеленціє! Якже буде з вашим мостом? Чи, справді, будуватимете? — спинив графа Чернін із архитектом Монтуое. (Прожект графа ставити міст через Дунай, бо йому далеко й незручно було обїздити містом для щоденної прогульки в Пратері, вже хвилював Відень. Було в цьому задумі щось із цісарського розмаху і добрим Віденцям це подобалося).

Про квартет уже забували. Принцесса Фефе Пальмі розповідала про цьогорічний карнавал у Римі, Кіхновський розпитував Фюгера про його прожект куртини для театру, Фюгер слухав його, нахиливши голову, й ліниво відповідав, перебираючи товстенькими пальцями китицю при шпаді, вдивлявся чомусь у туркус на графовій шпильці. Деінде графиня Ерделі оповідала про свою подорож до Скт. Петербурга й про тамошню виставу нової опери Паезієлльо за її побуту. Проте, часто, мов іскорка спалахувало знов імя д'Ангієна й тривога висіла над сальоном. І сам господар

граф Розумовський, був сьогодні несвій. Музика Бетговена ще шуміла йому в вухах, немов клеїт водоспаду. Вона справді посіяла в його думках дивний неспокій.

Яка страшна річ, повторював про себе князь і силкувався ще раз відтворити в своїй пам'яті цю несамовиту бурю звуків, в якій змусив його, поринути геніяльний композитор. Проте, треба було виконувати ролю господаря. Розумовський перемиг себе і з вродженим шармом підійшов до одного гурта, щоб зараз його кинути, посміхався ввічливо дамам і залишав їх, з давньою вмілістю чемного й шляхетного господаря не залишав нікого без уваги, але чув, що це все не те, що дивний його настрій передається всім, що всі, як і він, почуваються чимсь збентежені і кожний усміх, кожний дотеп падає мертвим, тупим блиском. Достоту здавалося, що між гістьми, під високими тафлями стін, блукає якась невидима змора. Її зідливу й колючу, мов лезо, посмішку бачать усі і бояться сказати про це один одному. Її сутулу, зловорожу постать, її рівний сталевий віддих відчуває кожний, а проте силкується не чути. Впевнено, хоч беззвучно ступають її хижі кроки, велитнем росте аж під стелю її тінь і меркнуть від неї сяйні канделябри, нишкне ясність пишних покоїв. Грізно палають її очі, немов чатують у їх безодні шалені заграви.

І Розумовському, мимоволі, стало моторошно. Йому видалося, що волосся під перукою стає дубом, стало в ту мить так лячно, як було хіба за дитячих років, захотілося прожогом вибігти з цієї зали: на нього дивився Бетговен, перетятий дивною, нелюдською посмішкою, заволочений увесь хмарами, самотний і жаский у своїй самотності. Зривалася буря, перша весняна буря.

Хтось торкнув графа злегка за рамя. Він спритомнів—блде обличчя кавалера д'Анстета

вивело його з задуми і вразило своєю збетеженістю.

— Що сталося, кавалере?..

— Естафета, ексцеленціе... Здається злі новини...

Розумовський притьмом вихопив депешу, і розірвав печать. Графиня Єлисавета здалека побачила його змінене лице й побігла через залю. Гості вмовкли, навіть Фефе Пальмі увірвала свій дзвінкий сміх.

— Панове, важко підвів голову Розумовський. Сьогодні вранці на подвірі Венсену принца Люї Антуана Анрі д'Ангієна розстріляно за вироком військового суду...

Княжна Віртемберг зойкнула й зомліла. Графові Естергазі застигла в устах уланська лайка, князь Льобковіц затрявся, мов у пропасниці. Звідусіль до Розумовського тиснулися бліді, перелякані, покривлені обличчя. Мертва тиша залягла сальоном. Тільки невидима змора несамовито зареготалася й, зхрестивши руки на грудях, стояла в куті, метнувши довжезну тінь на чола гостей.

Рібопера, що пробігав із солями для принцеси, спинив Бетговен. Він не чув про що оповістив амбасадор.

— Що сталося, кавалере?

— Корсиканський бандит розстріляв принца д'Ангієн! — крикнув йому Рібонер до вуха й побіг далі.

Розумовський читав реляції про останні хвилини принца. Суворий вирок було виконано з диявольським, блискавичним поспіхом. На запит голови суду, полковника Гелена, чи принц бажав вступити до англійської служби, цей відповів: — Так, щоб визволити батьківщину. І вкінці: „Отже ви віднеслися до Англії по поміч, щоб підняти

зброю проти Франції?" — „Конде може повернути до своєї батьківщини тільки із зброєю..”

„Богиня квітів” плакала. Естергазі гремів острогами, гості спішно прощалися, дами обіймали графиню. Їх і не затримувано—граф стояв із роздертою депешою в руці, вражений украй.

— Що буде, що буде, ексцеленціе?—промовила, прощаючися, князівна Вітельсбах.

— *Nous sommes à la bouche du canon*, Princesse, посміхнувся амбасадор, відповідаючи їй словами Кобенцля.

— Карету принцесси Віртемберг!—гукав із сходов пан Кудрявський. Карети заїздили, копита глухо цокотіли по розвезенім мжичкою бруці. Негода змагалася хмура й непривітна. Сальон пустошів. Мовчки, притьмом, відходили гості, мов з дому, де був мертвяк, і спішили до своїх домів так, як би й там чекали на них похорони. Величні льокаї застигли біля відчинених дверей і останні карети шарпали темінь і сльоту окриками фойтрайтрів.

Коли Розумовський нарешті зовсім спритомнів і, гнівний сам на себе за свою хвилеву кволість, оглянувся по пустім сальоні, побачив тільки Бетговена, який все ще стояв біля вікна. Лице його стало ясне, як день, змитий бурею, чоло—античний храм, просвітилося дивним блиском, немов одбивало соняшну прозолоть, львина грива, буйно спадаючи з чола, видавалася почервоноюю полум'яним маревом. Обличчя—гірський ланцюг, виринуло із хмар, стало напроти вітрів, величне в своїй сніговій мовчазності. Тільки виспані сліди темніли, мов гранітні щілини й провалля. Первні зударилися, буря пройшла. Тепер усе було світле й ясне, тепер тільки бігли хмарки—думки, здоганяли одна одну в прозорім безкраї й розривалися, замінялися в акорди, могутні, як грім слави, як гуркіт гармат Австерліцу, Єни

і Аверштету , у яких стояв, мов жаский Бог, той,
хто повертав тепер до Европи свое обличчя —
блискавицю, свое обличчя—сонце.

Йому присвячував Людвик ван Бетговен
свою, що-лиш народжену, „героїчну симфонію”.

НАТАЛЯ ЛІВИЦЬКА-ХОЛОДНА

П О Е З І І

Нахилився і глянув в очі,
Блискавицею зуби білі,
А у мене сором дівочий,
І уста мовчать скамянілі.
На столі чеколядки й лямпа,
І твій сміх пролунав так дзвінко:
Ти хотів в мені бачить «вампа»,
Але я лиш маленька жінка.

* * *

*

Знаю я: ти з них усіх єдиний,
Що не мстишся за гріхи мені,
Забуваєш всі мої провини,
І великі, і дрібні.
Знаю: в світі в мене мало друзів.
Може я в тім винна, може й ні.
Кожний з нас дістане по заслuzі,
Кожний в серці здавить гнів.
А мое замовкло, вже навіки,
Й на сторожі мовчки станув ти.
Та чи знайдеш же на рани ліки
Ти, що шлях мій освітив?

* * *

*

Білий день зайнявся на дворі,
Пожариною схід горить,
А думки мої тяжко хворі,
Й від очей моїх сон біжить.
Я пройду, як тінь, по кімнаті,
Серце стисне гадючий звій,
Там, на небі, хмари кошлаті
Розкуйовдив березень злий.
Ні одної пісні в блакиті!
І спущу я тягар повік.
Ноги млою внизу повиті,
Ніби чийсь, не мій черевик.
І сама я роблюся духом,
Попеліючи з ранком враз.
В серці порожньо, тьмяно й глухо
По пожежі нічних екстаз.

* * *

Немає щирости. Усі слова,
Мов підмальовані беззубі лиця,
Солодких усміхів рясні жнива,
А під солодощами їдть таїться.
І хочеться здобутись на одно
Невимушене, незрадливе слово,
Щоб відшукало в темних водах дно
І, мов мечем, перетяло розмову.
І хочеться сказати: «Кинь же це,
Переступи одважно людські межі
І плюнь ненавистю мені в лице,
Так, він мені, а не тобі належить».

АНДРІЙ КРИЖАНІВСЬКИЙ.

О Ч І В Т Р У Н І

(НОВЕЛЯ ДРУГА З ЦИКЛУ „МЕРТВІ ДУШІ“)

...Как пустота и бессильная праздность жизни сменяются мутною, ничего неговорящею смертью. Как это страшное событие совершается бессмысленно. Не трогаются. Смерть поражает нетрогающейся мир. И еще сильнее, между тем, должна представиться читателю мертвая безчувственность жизни...

М. Гоголь — Заметки на лоскутках.

Ні, всюди мертво; тільки в домовині
Тебе неситі черві розідають...

П. Куліш.

Це був потяг, який йшов на схід. Потяг цей стояв довго на мовчазних, порожніх станціях, а потім поволі тягнувся безкраєю, білою від осінньої паморози рівниною. Вагони в цьому потязі були старі, обдерті, з видіялою фарбою, обслуга знуджена й байдужа до подорожніх. Потяг був льокальний і йшов бічною лінією, на яку ніхто не звертав уваги.

Це про потяг.

Ще треба сказати, що стояла пізня осінь. День дивився мертвими очима півночі. Ввечері, над соснами з криком злітали галки. Вечір брів багряним оксамитом по мертвій землі.

Потяг йшов в вечір..

— ... Дивний краю! Зажурена, туманна далеч! Чи мені оповідати про те, як ідуть твоїми дорогами мертві потяги і як за ними бреде повільний, проклятий час? Чи

мені, поетові, блукати твоїм географічним шляхом і поринати у млосній, зеленій фарбі твоїх безкраїх рівнин? Чи мені стояти з засталеним спокоєм в твоїй безбачній, татарській, праісторичній дійсності?

Потяг...

І це тоді, коли на станції, в осінь, в нашу мертву осінь, яка шумить допотоповим сухим листям — стоять старі порожні вагони і рельси тікають з полиском безруху у безрушну, повільну безвість... Це тоді приходить потяг на станцію Х...

Потяг іде в вечір...

...Потяги ідуть гоголівським шляхом. Потяги ідуть краєм Панаса Мирного і Карпенка Карого. Потяги гудуть на станціях, де нелюдським задухом стоїть дешева, гідка тиша... І потім потяги повзуть далі по блискучім, гадючим тілі рельс, поринають в очеретяних селах, в проклятих, поганській церковщині нашої доісторичної, волохатої дійсності...

О, дивний краю!

...— Невжеж вже ніколи не почую, як горить серце радістю? Невжеж судилося мені назавжди пробити себе страпатим лезом ненависти? Невжеж в моїй уяві, запамороченій гоголівськими візіями, вже ніколи не встануть інші образи?...

Читачу?

Ця новеля про потяг, що поринає в неохайній мертвій провінції...

Читачу!

Ця новеля про те, як болить моє серце дивним, напівбожевільним болем!...

Я знаю: про цю новелю скажуть, що вона не конструктивна. Мені закинуть песимізм і нерадісність. Мені скажуть, що я в тенетах російської школи, що я лише рупор, розголосник, через який промовляє мертвий (—немертвий!) Чехов.

Але, читачу, ти вже знаєш (я вже про це писав в своїй першій новелі з цього самого циклу), що мені байдуже до того, що говорять про мене і мої твори. Ти вже знаєш, що мене зовсім не цікавлять «голоси критиків» і «суспільна опінія»!...

Я пишу не для них, не для маси, не для критиків і не для опінії. Я пишу для тих кількох, що стоять в фанатичнім вогні своїх самітних сердець на сторожі великих романтичних ідеалів!

І ось їм мені хочеться розказати —
про тишу,

про безодню,

про темне степове провалля,

де губиться крик людини і кудю пустельним міражем, неймовірною, напівабстрактною фікцією повзе старезний, хоробливо обтяжений мертвою історією, приручений гад чумацького шляху.

О, читачу!

І тебе, і мене, і ще кільканадцять мільйонів людей породив той самий край...

Краєві цьому називатися:

У К Р А Ї Н А!

І бути цій назві символом мертвеччини на довгі ще роки. І ще мільйони, інші мільйони нових людей, що прийдуть по нас, чутимуть в цій назві дивний, м'ясний запах забальзамованого минулого.

О, читачу!..

— Так ось ще хочу сказати, що стояла пізня осінь. І ще хочу сказати, що був вечір, коли потяг став на станції Х...

(Станція Х—це точка в зеленій географії зеленого рівнинного краю. Станція Х це точка, від якої властиво й починається моя новела. За станцією Х ще Y і Z, і тисячі інших станцій, для яких не підбереш назв... За станцією Х—ліс, поле, потім село, ще село, місто... За станцією Х одноманітна, степова географія...).

В потязі, в переділі ч. 5 — двоє. Але на станції Х присівся ще й третій. Він, цей третій, ввійшов в довгому, чорному пальті, в твердому ковнірці руркою довкола шиї, з парасолькою в руках. Волосся у нього було нестрижене й товсте, очі червоні, маленькі й хитрі, ніс плесковий і невиразний. Тисячі зморшок бігли у третього від очей, від носа і від уст. В руках він тримав невідгідну, старомодну валізку.

Потяг сіпнувся й рушив.

Третій поклав валізку на полицю, вийняв з кишені пачку з їжою і почав їсти. Ів він довго і смачно, жував старанно з виразом насолоди в своїх маленьких очах.

...Називатися цьому третьому—

ОПАНАС ІВАНОВИЧ БРИК!

А потяг хай іде не в безвість, (бо безвість це слово романтичне і прекрасне—), а хай потяг іде до міста N*, хай він іде осінньою рівниною, шляхом не географічним, а... чумацьким, хай осві-

тять своїми підсліпуватими вікнами жидівський перон міста, де гуси прокидаються гусячим гетготом у пустельну, жовто-пішану, провінційальну далечінь небрукваних заулків.

Місто це місто N* — місто Боже, на нашій землі українській—історичне...

Місто це (припустім!) вросло в глуш і чагарник дійсности нереальної, а містично - поганської і від нього, від міста, шляхів чотири у чотири сторони світу.

Один шлях:

у вовчу безвість,

у сірий простір,

у прокляту, дику історію...

А інші?(!)

Інші в зелених бурянах, інші в степ, в поля, в ріллю, в ліс, в багна... (Таким хай буде місто за диспозицією автора).

Але... це лише увага, яка вказує на те, що автор має виїняткову здібність відбігати від теми.

Тематика новелі це, властиво, заглиблення в один маленький, дуже маленький конфлікт.

До цього автор іде спочатку через розмову:

— Опанас Іванович Брик (людина в довгій чорній плащі і твердому ковнірці руркою довкола шиї, людина, яка б могла бути фікцією, натяком, ірреальним символом), встиг дуже хутко запізнитися з рештою подорожніх.

Їх було двоє (Про це я вже згадував).

Опанас Іванович Брик гугнявим голосом тягнув свої оповідання:

НАТЯК НА ДОКЛАДНІСТЬ.

Опанас Іванович говорив:

— Хе-хе! Ось іду я вулицею і дивлюся. Дім не дім, а прямо можна сказати цілий палац. За які, запитаю я вас, гроші. Га?... Егеж, річ зрозуміла... та-ак...

Опанас Іванович говорив:

— Знав я його, сукиного сина, ще з перед

війни. Ще й гроші йому позичав. Обдертий такий був, поголитися не мав за що. А тепер лікар... Ординує! З ким маю честь — говорить. Не пізнає... І абсолютно жадної знижки. Десять золотих за візиту, як і всім. До поліції такого-б. Знаємо всі його діла...

. Людині, що сидить напроти й куняє, привиджується далеким міражем, дрібним чортовинням галюцинації, неймовірна реальність дійсності...

Людина ця—це не важно, чи вона існує—має авторську душу...

Тому вона, раптом, думає про зелену, рівнинну географію.

Властиво з цієї рівнинної географії складається ціла дійсність її краю.

Через край йшов колись Скворода, тихий, божевільний мандрівник. В житах і пшениці стояли тоді нерухомі соняшні пейзажі. В житах і пшениці стояли села й міста, виростали люди й сумовито хилили голови...

Людина думає про поезію й про культуру...

— Невжеж цілий край лише малярський етюд? Невжеж за кольоровим полотном лише мертві голови і гнітюча, бездонна діра барокової історії? Історія тікає в море, в пінне море, в Кафу і Крим... Історія міниться фарбами, лискає сталлю, насякає кровю!... Потім... безглуздо риплять немазані чумацькі вози і пастухи в білих убраннях (о, білий, о невинний кольор!...) сплять на історичних роздоріжжях.

...Потім... риплять також карети „Її Імператорської Величності“, карети матушки Катерини, що везуть пухке, біле тіло курляндської повії у зажурне наддніпрянське місто. Тоді в зажурному наддніпрянському місті гудуть неймовірно радісні дзвони, тоді виходять райци май-

страту з хлібом-сіллю на золотій таці і вдивляються в сонну степову далечінь...

Край, край Божий, край Богом благословенний, цілі століття куйовдиться просвітянськими вишневими садками. В вишневих садках, в кропиві і бурянах стоять далекі, княжі, римські дороги. В вишневих садках тьохкають солові (не дарма-ж стали вони символом!) і виблискують византійським золотом історичні гетьманські церкви...

Шарудить пожовклими сторінками, (через століття, через вишневі джунглі) геніяльний чабанський апокаліпсис...

. Людина. що має авторську душу куняє...

РЕШТА ПОДОРОЖНІХ:

Опанас Іванович говорить:

— Дуже навіть приємно заізнатися. Ви з яких Мазгаїв будете? З тих може, що побудували дім в Ковалівці? Знаю, знаю... хе-хе...

Молодий чоловік з білявим волоссям і з білими сонними очима, молодий чоловік з довгим носом і з посмішкою на блідих устах, справді має честь належати до знаної родини Мазгаїв. Він говорить хутко, недоладно вимахує руками і сміється.

Розмова біжить настирливо й одноманітно. Шкляно й зеленаво видовжуються лица. Глухо падають слова. І в словах, в дивних комбінаціях степових згуків далекий, беззубий миргородський шум.

. Потяг іде на схід...

Край, яким іде потяг, сумежить з безперечним сходом, з Монголією, з Киргизьким степом... Край цей має мертві, невідроджені очі й мертве серце, без крові і без нервів.

Край цей має міста, тисячі міст...

...Невжеж ти, читачу, не чуєш, як дзвонять дзвони по наших містах?

Це в неділю!

В неділю люди йдуть до церкви. В неділю люди моляться до доброго Бога, до нашого українського Боженьки, що нерухомо нахилив свій хитрий, византійський лик над диким скифським краєм. В неділю люди відпочивають і не працюють, ходять в гості, або сидять так собі і гриються на сонечку. Спати лягають люди в неділю вчасно і засипаючи не думають про щоденні клопоти, бо люди в неділю відпочивають і не працюють.

Це в неділю!

А ось інше свято, свято національне. Тоді завітчані дівчата співають завітчаних пісень на завітчаній провінційальній естраді. Тоді молодий чоловік з білявим волоссям і з білими сонними очима деклямує:

Вірш Шевченка:

«До живих, мертвих і ненароджених...»
До... мертвих!...

Край має міста...

Тисячі міст...

Буйні весни сходять над містами так, як сходять вони по цілому світі. Але приручені соловейки млосо співають в бозі і в міських садках, над романтичними кручами блукають закохані соловодкі пари. Закохані пари говорять про любов і потім ідуть в життя через власні дома, самоварну заможність і купи дітей...

О, читачу! Ти цього не чуєш! Мій крик це крик в безодню твоєї душі. Ти не чуєш, як рвуться з ланцюгів тисячі проклятих півнів, щоб виспівати свій безглуздий ранішній спів. Ти не бачиш, як іде неохайна тиша людського пралісу у безумно зфантазований простір. Ти не чуєш, як шарудить своїми страпатими лапами велетенський малоросійський павук. Імя цьому павукові за просвітянською драмою — Глитай, і повзе він сонно, з очима гоголівського Вія, соняшним павутінням у соняшний простір. Повзе він повільно й гидко, тягне своє злодушне, розпасле черево, насякле гадючою кровю гадючих століть.

. Людина з авторською душею куняє... Безвладна мозкова втома огортає її. Вона

думає про власний дім, про родину і про місто, де минулися її дитячі роки.

На домі з фронту висіла таблиця:

Д-р М. КУНЦ
Діточі хороби

Далі висіло оголошення писане рукою її матери:

Тут можна дістати добрі обіди.

На обіді приходив грубий поштовий урядовець і блідий з довгим волоссям вчитель співу з жіночої гімназії. Поштовий урядовець залицявся до його матери. А мати говорила: — Ні, він мені зовсім не подобається. Він зовсім неінтелігентний чоловік.

Мати пахла оцтом, капустою і кухнею. Руки в неї були пухкі й білі, начисто вимиті в огірковому розсолі. Ввечері вона сідала до старого фортепяну і до пізна тренькала вальси. Поштовий урядовець сідав, звичайно, обіч і перевертав ноти.

— Прекрасно! — говорив він.

Часом у вечері приходив сам доктор Кунц. Тоді блідий гімназійний вчитель сперечався з ним довго й занудно.

Доктор Кунц був сіоніст. Але він не визнавав „української проблеми“. Він так і говорив: — Українська проблема ще в ембріональному стані. Вчитель злостився, цитував Маркса і згадував про російську Академію Наук. Але доктор Кунц говорив про те, що Українці погромники, що від часів Богдана Хмельницького вони тільки те й робили, що різали жидів.

— Ні, говорив доктор Кунц. Українці не можуть рахувати на те, що „евреї“ їх будуть підтримувати. Тоді вчитель цілком зворушувався

над долею жидівського народу. І в нього були такі вогкі очі. — Зрозумійте, шепотів вчитель. Цілий нарід не може відповідати за вибрики злочинного елемента...

Так властиво миналися дні.

Були роки 11, 12, 13... Стояла сумирна, ліберальна епоха з прекрасно-душною інтелігенцією, що домагалася святих прав для народу, і затхлим міщанством, що поринало в родинних бебехах. Стояла дуже мила, дуже симпатична і дуже розумна епоха, коли студенти рятували повій в імя великих вселюдських ідеалів, коли студенти університету св. Володимира виїздили на човнах далеко за місто, щоб співати заборонених пісень.

Дні йшли теплі, теплим коровячим паром.

Місто тікало в степ, в поля, в рілку, в ліс, в багна...

І була ще, крім того, любов, опера Євгеній Онєгін, вірші Апухтіна... Був також і Олесь — незабутній, великий, геніяльний український геній, що співав в своєму часі про айстри і правдиве щиро-українське кохання...

. Людина з авторською душею куняє...

Потяг стає на порожніх станціях. Потім сіпається й тягнеться далі.

Ні, це не потяг, це день іде чумацьким шляхом, це день іде в осінню далеч, в мертві тумани мертвих спогадів...

. Людина з авторською душею здригається безумним холодом серця...

Повз вікна бредуть пейзажі, повзе зелена, найжена шадою памороззю, географія...

Станція...

За станцією шосе, ліс, поле, знову ліс, одноманітний гул телеграфних стовпів. Часом вітер здійме купи сухого листя, закрутить осіннім, хо-

лодним піском... І тільки липи шумлять над шляхом, що він однаковий по цілій Україні, байдужі-сенько де, і що ним, навіть тепер, (навіть тепер ще, читачу!) спокійненько може собі їхати герої гоголівської поеми.

— Очі людини ідуть крізь тумани...

— Очі людини ідуть втомленим кроком давніх, тривожних візій...

Людина бачить місто, може й своє, рідне, вона чує людські кроки і гул людських розмов. Вона знає:—це все—дійсність...

Але враз, вона знову хоробливо здригається. Її огортає дивний, огидливий жах...

...Зеленими заулками, у затишний церковно-подвірний спокій, там, у місті, раптом, зявляється... всеживучий Акакій Акакієвич!

Постать у нього напружена й перелякано зігнута, руки червоні від зима, набряклі, синаві уста тремтять...

— Мені шинельку-б, таку за карбованців з десять... Дешевеньку!!..

Голос у Акакія Акакієвича хриплий, уривається півником, голос у нього церковний, крилосний...

Людина бачить, як напружуються жили на худій, жовтій шиї страшної зяви, як розвіває вітер її скуйовджену мізерну борідку...

Людина бачить: Акакій Акакієвич біжить полем, падає, знову встає...

Людина бачить: Акакій Акакієвич добігає до станції. Там на станції (—хай вона буде „У“) тихо стоять рудаві, обшарпані вагони... І там на станції, в буфеті Акакій Акакієвич жадібно пє горілку.

Голос його уривається півником:

— Одну чарочку, кхе-кхе... На апетит знаєте...

Потім підходить потяг.

(Це той, що йде на схід. Це той, що в ньому людина з авторською душею).

Потяг підходить до станції...

Тоді!!

? ? ? ? ?

...Акакій Акакієвич біжить, зачіпаючися ногами за перон і всовується до вагону.

Він, Акакій Акакієвич, простує якраз до переділу ч. 5.

— Всі місця заняті!—обурено кричить Опанас Іванович. Вам чого? Га!?

Але Акакій Акакієвич обережно відсовує двері і входить.

— Я тут, говорить він. Ось біля цього пана...

Людина з авторською душею здригається невідрадно й болісно. Вона відчуває холод скурченої постаті, що сидить біля неї. В голову людини кошмарно лізе гоголівське чортovinня.

Людині цій здається, що це візія, що це проклятий, зачарований міраж.

Але... Акакій Акакієвич сидить біля неї і скромно, з якимось неприродним зацікавленням, читає газету.

Газета ця:

С Ъ В Е Р Н А Я П Ч Е Л А

Сктъ Петербургъ

мѣсяць януарій.

1836 г.

— Він, Акакій Акакієвич, в зеленому віцмундирі, в вузьких, полатаних штанах з штрипками і дивних, несьогоднішніх чоботах, з квадративими носами, з якоїсь рудавої шкіри. Лице його в зморцках, білих, пухких, немов жіночих. В лиці, в старечому тісті веснянкуватого тіла губляться сині, доброзичливі очі. Ні! Очі не губ-

ляться. Сині, канцелярські очі полохливо тікають в низьке, наїжене рудавою щотиною брів чоло...

Акакій Акакієвич в величезних сталевих окулярах, які сидять на кінчику його носа. Газету він тримає зовсім близько біля очей і при читанні його уста шопочуть.

—...Людина з авторською душею встає й виходить в коритар.

Людина чує:

Акакій Акакієвич сміється!

Сміх у нього підлий, дрібний, з хриплими надірваними нотками. Сміх його брентить тихим, жовтим божевіллям жовтих Петербурзьких будинків.

Тоді Опанас Іванович Брик питає:

— А з яких будете земель, пане добродію?

І крізь гук потягу, занудою дореформної Імперії, тягнеться голос Акакія Акакієвича:

— Я з Пітера, в канцелярії його превосходительства вже 25 рік... кхе-кхе...

Людина з авторською душею знає:

Це в і з і я!

Але в мозок, в серце, в гостро заголене нутро нудкаво й млосно вповзає нудьга.

Нудьга повзе не тільки в серце людини з авторською душею, нудьга повзе велетенським, волохатим звірем в осінній рівнинний пейзаж...

— Потяг

іде

рівниною...

— Потяг іде в кошлатий, тупий біль млявого, зеленого краю...

Людина знову думає про місто, про свою мати, про далеку родину...

Вагони біжать верблужим, доісторичним бігом. Коритар дуднить тисяччю залізних ніг...

На повороті на станцію—

(X, Y, Z — це байдуже, бо се-

мафор у нашу дійсність вказує шлях до того самого місця... Це місце—крапка на зеленій мапі), — паротяг гуде довго, насторожено й дико...

О, читачу! про що гуде паротяг? Чи гуде він про те, як важко йти по нервах мертвого, зеленого серця у неймовірну, заплугавлену добродійним культурництвом дійсність, чи може паротяг гуде про історію років, які у нас, в нашій зеленій краї... не мають історії?

...Людина з авторською душею мовчки прилипає до віконної шибки...

І враз, стрясає нею несподіваний, яскравий спогад...

... — Потяги йшли тоді так само на схід. Потяги були лише схованкою для живого, завшеного мяса. В потягах їхали мішочники, бандити, козаки й червоноармійці.

Потяги ставали в лісі. Там рубали дрова для паротяга. Потім ставали ще біля випадкових криниць. Машиніст лягав в траву й закурював сампантер з газетного паперу. А подорожні до вечора носили воду у ненаситне нутро паротяга.

Так їхали день, два, три, цілий тиждень. Так їхали місяць...

Так їхали доісторичним, скифським шляхом, через села й міста, краєм диким і проклятим, до точок, яким на географічних мапах називатися ріжно.

В білих кожухах виходили дядьки й брали контрибуцію. Контрибуцію брали цукром, нафтою й тютюном. Грішми не брали. Гроші тоді ходили ріжні. Часом брали контрибуцію горілкою й жінками. Тоді жінки, по жеребку, виходили з вагонів і йшли за насип, покійно лягали на суху, осінню траву.

Потім потяг поволі рушав.

Дядьки ще довго стріляли услід з кулеметів...

... — Епоха ця називалася революцією.

Вона, ця епоха, прийшла з XVI, з XVII століття. Вона прийшла з жупанного, з шараварницького віку. Це тоді, коли Хмельниччина рвалася безпам'ятною бестією з пут остогидлої шляхетчини. Це тоді, коли сонний вітер блиснув у степову історію несподіваним, мексиканським шумом.

Епоха ця прийшла в двадцятий вік. Тоді хунхузська оперетка лиснула кривими шаблями перед розлізлою, розбехтаною ненькою!...

Рік двадцятий минувся в гуці гармат і в кулеметнім клекоті. Минувся рік останній епохи, що приповзла крізь, закосичений татарськими стрілами, степ. Минувся рік останній в гадючій кільці оперетки, яку гордо назвали історією...

Потяги йшли вогнями до зруйнованих станцій. Станціям цим, лиходійським точкам, не було місця на зелених мапах.

... — Людині з душею автора до болю гостро пригадується степ, дикі забурянені яруги за селами, в степу, на мексиканському вітрі, на роздоріжжі мандрівних, жупанних запорожців.

Людині цій раптом пригадується скуйовджений, віспуватий сотник Лука...

— Дати йому триста! — казав сотник Лука, плював крізь зуби і хльоскав нагаєм по лякованих чоботях.

— Україна, брате, це не якась там гоголівська провінція! Пульхерію Іванівну, братись мой, за ноги та пузом на багнет! Україна, брате, вво! — І сотник Лука показував брудний кулак. — (Блискали персні нарабованим, жидівським золотом).

Тоді хорунжий Славко Стечишин витягався в своєму мадярському півкожушкові:

— Так ест, пане сотнику!

Йшли шляхами й просто без шляхів, в села, що манячили в степу мертві й самітні. І в селі, на майдані, напроти школи, де на поцілянній

дощі виднів ще напис — Церковно - приходское Училище—сотник Лука ставав в стременах і ви-гукував промову.

— Браття, кричав сотник Лука. — Помремо всі за неньку!

Навколо були тополі, романтичні українські тополі, що, одразу, нагадують про, такі милі українському серцю, плахту, шаравари й жупан... Навколо стояли також дядьки в свитах і білих штанях і похмурно мовчали.

...Села йшли за попом в церкву і без попа в жито. Села гнали самогон і молилися до свого селянського Бога, що був за революції недоволений і злий. Був він, цей православний, селянський Бог, лихий на всіх в ці очайдушні часи. А найлихіший він був на Україну.

І казав отець Онуфрій, пригладжуючи свою руду борідку:

— Не буде добра від них! Не буде! Україну вигадали. Просто нещастя якесь. Читайте в Апокаліпсисі. Все там, голубчику мій, описано. Егеж!

А дядько Архип хльоскав батіжком по ви-машених дьогтем чоботях і спльовував:

— Коняку, обратно же, батюшка забрали. Україна називаїця... Зна-аєм!

Дядько Архип говорив ще:

— Пропади вона пропадом, ота Україна, коли правду сказати. Нам такої влади треба, щоб сіль була і гас був, і щоб земельки нам нарізали. А Україні нам не треба... Та-ак... Ми що-ж, ми мужики...

...Це про села, що стояли в тополях, в романтичних українських тополях, що за ними, за тополями були перелази, криниці з журавлями, призьби й припічки, дівчата й парубки в вишиваних сорочках.

Загін йшов в села з Шевченком, з ненькою й рушницями на мотузках. Загін йшов також

в степ з піснями (з яблучком), з татарським по-
лиском кривих шабель.

— А ну, хлопці, козацької! — гукав сотник
Лука і сам затягав:

— Гей, на горі, там женці жнуть!

І підхоплював загін кількасотлітнім степовим
горлом:

— А попід горою, яром зелено-о-о-ю!..

Фаркали коні, дихали коні степом, і Запо-
ріжжям, і турецькими походами, били копитами
суху землю, що стояла в революцію неплідна
й важка, мов груда каміння.

Їхав сотник Лука попереду, грав під ним ко-
ниченько, точнісенько так, як співалося в козаць-
кій пісні, і здавалося сотникові Луці, що це не
він, а Тарас Бульба з синами їде гоголівським
степом у Січ-мати, ворогів воювати.

— Вперед!!—дико верещав сотник Лука.

І схилився загін до кінських грив, мчав за-
гін Диким полем, вигойдував списами, маяв
кольоровими шликами, видзвонював шаблями, що
були в ті часи при боці кожного громадянина
вільної, непідлеглої...

І були це шаблі козацькі, історичні, музейні..
Іржа на них була кривава, курганна. Музейними
були шлики, оселедці й шаравари.

А коли били кулемети, вони били так, як
били колись татарські коні у тверду грудку до-
бродійних, хліборобських доріг.

Вони били дзвоном історії!

І потяги бігли тоді чорт зна як, без ладу,
без керми й без доріг. Потяги просто врізалися
у вогуку, товсту масу чорнозему, а паротяги
ревли чумацькими волами, що заблукалися в сте-
повім проваллі...

Шлях був на Київ, на Одесу, довгий і без-
поворотний. Шлях біг з Києва в Європу, у ро-
мантичну, мертву Європу, дорогою через Польщу,

через Берлін, Прагу, Париж, слідами очайдушного (неукраїнського) Орлика, слідами його кривих, кавалерійських ніг.

Шлях йшов в Мексику, через Іспанію, через коронкову, шличасту бутафорію напівопереткової (трагічної!) дійсності.

Шлях губився Дон-Кихотською стежкою у глухих, причаєних буднях.

І знову тиша врзалася м'яким, пухнавим клином у набундючену, страпату, валуйковату історію...

В тиші цій здригнулася й затихла людська нерухомість (південна нерухомість чорноземної країни), загрило сонце, що історично палило степ, розтерзаний чужими тракторами.

Край пішов давніми дорогами у підданчу, заговкану ще маніфестами їх імператорських величностей, провінцію. Кільчився край зеленою гадюкою, старезним степовим полозом, по дорогах, що бути їм на віки-вічні кривавими від людської крові, по дорогах, що йти їм не тільки в фантастичну історію козацьких бунтів, а що йти їм також в чужу, північну землю, що йти їм до Крижаного Океану, до мертвих тундр, до диких скелястих островів, де понуро блукає історична тінь давно згвалтованої української свободи.

. Людина з авторською душею затихає біля вогкого, заімженого вікна.

Людина знає:

Все це повстає в хворій голові, коли мозок гризе тяжка, давня болячка ненависти!..

Серце людини беться понуро й важко...

...—Враз (?) людина, несамовито якомсь, повертається:

Задушний, безглуздий шепіт повзе коритарем вагону. Шепіт бренть в дивній, канцелярській мові Миколаївських, шинельних часів.

Шепіт іде від „стряпчих” з гусячими перами за вухом, від часів Наріжного й Гоголя, від Тобилевича й Карпенка-Карого...

— Цигарочку попросити, чи не можна було-б?...

Це, справді, стоїть Акакій Акакієвич, незабутній герой гоголівської „Шинелі”. Очі його світяться синім, собачим світлом. Червоні ручки свої тримає він скромно напозір. Зеленавий віцмундир з золотими гудзиками блищить канцелярським, виношеним полиском. Штани по дитячому трусяться вибитими колінками...

Людина з авторською душею повертає до нього своє бліде, трагічне лице трупа. (Людина ця в чорному плащі без рукавів, в такому, в якому ходили колись еспанські гідальго). Очі людини середньовічно фосфоризують несамовитими, нерадісними світляками.

В И!?

кричить ця людина.

— Я... я тільки цигарочку...—шепотять безмязні, блідаві уста. З уст бухнуло гнилою задухою. Кілька жовтих зубів самітно й важко блиснули в чорній, нелюдській дірі рота.

Тоді людина в чорному плащі закриває лице руками.

Інша людина в гоголівському віцмундирі, імя якої принесли сторінки „Шинелі” Гоголя, вибухає приглушеним каскадом дивних, несьогоднішніх слів.

Інша людина говорить:

— Хвилиночку, ваше високородіє!.. Його превосходітельство обіцяли 25 карбованців нагороди на свята Різдва Господня... Плюс до того 40 збережених, хо-хо... (інша людина карлючковато загинає жовті, заплямлені атраментом пальці... Плюс... Аглицьке сукно тепер дешево,

світова криза, знаєте... А футро можна й котяче, під куницю фарбоване... Егеж, егеж... Ніхто й не пізнає...

Інша людина сміється—гідко, підло. Дрібно, розбито дзеленькнув її скуйовджений сміх...

— Людина з авторською душею стояла з лицем трупа. Очі її були очима смерти.

Вона знала:

Це візія!

Але очі смерти дивилися у прокляту, темну, понуру глибочінь. Гнилий задух тонко й нудкаво бив в ніс. Купа синього, ховзького мяса куйовдилася на дні заболоченого кровю провалля. Сухі щелепи безглуздо шамотіли щось прокляте.

Людина знала:

Це візія!

— Тоді... вона побачила своє серце!

—Серце лежало на брудній підлозі, просто під ногами гоголівського героя. Серце було страпате мясом, набрякле кровю, важке й огидливе. Під синьо-білою плівкою настирливо й тривожно бив пульс...

Людина з авторською душею останнім зусиллям волі закрила очі. Очі її були глибокі й темні. Очі її зникали в чорних проваллях кости обтягнутої жовтою, сухою шкурою...

В глуху безодню свідомости, в осінній мозок, що вібрував жаским зусиллям своєї нелюдської, ресторанно-телячої маси, оцтом і полином крапали думки.

Думки були гострі, мов оцет, гіркі, мов полин. Запах їх був запахом людської кухні, де смажаться кошлаті шматки звірячого мяса...

В сивий північними туманами Петербургі, в місто „Пітер”, що насякнуло далекою південною кровю, в місто курляндських

страхить і нечуларного малоросійства, що вбрасося, раптомо, у гетьманську перуку часів Людовика XVI...

... В місто, де куранти бють сторожко й триожно — Коль-славен на шпичастій вежі Петропавловської катедрі...

... Думки були гострі, мов оцет.

... Із канцелярського задуху, з чаду жовтих, масивних будинків встає напівбожевільна, згістеризована змора!..

Ні, це не казка про черевички!!

Це майор Нос „колежській асесор ево імператорскаво велічества"! Це мчить безумний, розгуканий вегікул по бруках північної столиці!

Гусячі пера, служальські пера риплять, деруть жовтавий папір під канцелярськими склепіннями миколаївських будинків!..

І мчать накази з фельдегерями у глухий, сонний південь.

Тоді у глухий, сонний південь, у глухе, пирятинське провалля, крізь бурян і будяки неймовірних, нефавстівських доріг, кирпатим Мефістофелем продирається Ччіков.

Ціна мертвим душам по копійці серебром за штуку!

Ціна їм непорушна, вічна!!

Ціна їм проклята, диявольська!!!

. Людині з мертвими очима і з душею автора привиджується власне рідне місто, що набухає чужою кровю, місто, яке, мов вишарпане з грудей серце (людське) пульсує чужим пульсом під ногами гоголівського героя.

В місті цьому модерною Коробочкою живе її мати, підстрижена à la garçon.

В місті цьому, в тривіальних мужицьких корчах, кільчить святе, культурницьке просвітянство. В місті цьому дзвонять дзвони в неділю, на Великдень і на Різдво. Тоді співають колядки,

співають щедрівки, тоді співають ці сто тисяч пісень, які в своїм неісторичнім, рослиннім житті породив цілий пшенично-житній край.

Тоді на сцені провінціального театру заїзжа трупа Гаркуна Задунайського ставить українську оперету:

„Запорожець за Дунаєм”.

Тоді також герой гоголівської „Шинелі” Акакій Акакієвич звертається пошепки до людини, що називатися їй за диспозицією автора Опанасом Івановичом Бриком:

— Ви чули?.. Кажуть, що до нашого міста має приїхати ревізор!..

І справді надходить день, надходить прекрасний, міщанський день, коли до міста, з гуком і подзвоном дзвіночків, на тройці баских коней завадіяцьки віздить Хлестаков!..

О, мій читачу!

Новеля моя важка і темна. Новеля моя виросла в серці, розятренім давніми болячками. Новеля моя не про людей, не про тілесну анатомію літературних персонажів. Новеля моя про те, як болить моє серце дивним, затроєним болем . . .

. — Дня (припустім) 26 квітня, року Божого, не інакшого, (припустім) 1884 народився він, Опанас Іванович Брик в місті, що зватися йому найкраще Пирятином.

Історія його життя це історія життя взагалі. Про історію його життя найкраще Гоголь. Про історію його життя писав також Чехов. Але Чехов писав про людей, з яких за рецептою гімназійних підручників, не вільно сміятися. Чехов писав про людей, яким треба співчувати. Чехов писав про Росію...

Україна, край дикий і загадковий, край про

який ніхто нічого не знає, має також свої чеховські загумінки.

Опанас Іванович Брик їздив до міста лікуватися. Опанас Іванович залишив вдома любу жінку, що страшенно турбується його здоров'ям і доньку Нілочку, яку треба вже видавати заміж. Син Опанаса Івановича в іншому місті і вже давно на власних ногах. Він працює в державному уряді і робить кар'єру точнісінько так, як робили її гоголівські герої сто років тому. О, Опанас Іванович може бути цілком задоволений із свого сина. А втім, Опанасові Івановичові взагалі немає причин бути незадоволеним. Хіба ось тільки серце. Авжеж, серце у Опанаса Івановича з вадю. Все-ж життя його минулося в турботах і, назагал, багацько йому довелося пережити...

В потязі, в переділї ч. 5 Опанас Іванович говорить:

— Боже мій, Боже! Просто не віриться, що все те зміг чоловік перенести. Почалося, знаєте, з большевиків. Ну, звичайно, мужик розпустився, рабувати почав. Останню корову вивели. Свобода, знаєте... хе-хе... Потім прийшли Петлюрівці. Мову заводили. Життя не було. Три дні довелось по них порядкувати. Кімнати всі, геть чисто, позасмічували. Ну і шибки, звичайно, також побити... Проте, якось, минулося. А тепер, слава Богу, спокій, ось уже десятий рік. Влада хоч і католицька, польська, можна сказати, але правдива, тверда влада... нема що... та-ак...

.....

Потяг іде на схід...

Потяг іде рівнинним, зеленим краєм...

— Рівнина на мапі завжди зелена. Рівнина на мапі пахне спокоем, сіном і кінським потом. Рівнина на мапі говорить про те, що шляхів нема й не треба, що цілий край, властиво, один шлях,

що шлях цей широкий, як небо, що на шляху цім губляться людські постаті, що голос людини там, на цьому шляху—це голос в безодню, з якої немає відгуку.

Рівнина на мапі завжди зелена...

Але в дійсності вона зелена лише в літі. В-осени рівнина сіріє, в-осени рівнина шумить допотоповим, неісторичним, сухим листям. В-осени рівнина трусько тремтить твердою грудю. В-осени сонце сідає на рівнину криваво...

.....

— Новеля моя важка і темна. Люди в моїй новелі не живуть. Вони мертві.

Я знаю, критики назовуть її неконструктивною, критики скажуть, що я—людина, яка не любить своєї вітчизни. Я знаю — критики скажуть ще, що я від Гоголя й Хвильового, критики запінено накинуться на мене за „неморальність образів”, критики злосливо пригадають мені все, що я писав і говорив раніш, а може, навіть, будуть настільки до мене доброзичливі, що поцікавляться деталями з мого інтимного життя і оголосять в пресі мій давній загублений лист, де я (можливо) висловлював зовсім (о, зовсім!) інші думки. Я знаю все це, мій шановний читачу, я все це брав під увагу, коли писав оцю свою новелю. Але я підкреслюю ще раз: мені байдужісенько на те. Я рішуче ні за що маю нашу критику, зокрема оцю патріотичну, що так по батьківськи дбайливо рекомендує нам—любити рідний край. Мене не злостять гістеричні нотації наших високоповажаних, отих усіх, що так бундючно показують нашому дурному загепаному народові прекрасний шлях на Окцидент. Ні, не злостять, шановний читачу! Мені тільки соромно буває, часом, за них, і за нашу дійсність, що так неймовірно грузне й поринає в житті гоголівських героїв. Мені буває со-

ромно й болюче, коли я подумаю про те, що, властиво, життя нашого краю і там закордоном, і тут бредє загубленими стежками у загублену, всіми прокляту провінцію!...

І коли людина з авторською душею з моєї новелі (яка може бути так само добре фікцією, як і дійсністю) має очі застигли, очі холодні,

очі в труні,

коли вона, ця людина, з жахом і соромом закриває своє бліде, трагічне лице чорним плащем з часів еспанської інквізиції і романтики конкістадорів—це зрозуміло...

Цією людиною є—

— Я!...

...В неділю в місті дзвонять дзвони.

В неділю Опанас Іванович Брик питає:

— А що, властиво, буде сьогодні на обід. Га?

Сонце дивиться в неділю родинним багатиликим самоваром. Люди в неділю моляться до доброго боженьки... (— до солодкого византийського боженьки, що виринув своїм хитрим обличчям під бароковими склепіннями понурих, історичних церков... —)

А втім, все це дурниці.

Хочу лише сказати, що тоді, коли потяг йшов на схід, стояла пізня осінь.

Потяг йшов до міста N*), до міста Божого, на нашій землі українській — історичного.

День біг у прозору осінню безвість.

Але ні, безвість це романтичне, це прекрасне слово...

День біг просто в дійсність!...

З ШЕРБУРСЬКИХ ЕТЮДІВ.

Кинув на рейду хвилях
Якорі млявий червень,
Звиті бажань вітрила
І шнурів звільнені нерви.

Полудня тиша незрушна
Розливається в порті сонно,
Лиш на обрії диму смужка —
Стімер із Савтгемптону.

Гойдають кадовби чорні
І мріють поснулі шкуни
Про ще неоспівані шторми,
Про дотик п'янкий, бурунний.

Потом оливним облитий
Марить у порті крейсер,
Про синій солоний вітер,
Армади нової рейси.

Часом лиш подув норд-осту
Дуне, змиливши дорогу,
І здригаються, в небо остю
Простромлені, вістря щогол.

Уста розхиливши на вітер
Суворим морським повітрям
Хоче людина п'яніти,
Мов спілим нормандським сідром.

Вже доки не здержать далі,
Груди розкриті нарзпаш,
І звертається в синю далеч
Стрілкою серця компас.

ДО ПОЛЬСЬКИХ ПОЕТІВ.

Нині приємно зайти вам у теплу, затишну каварню,
Папіроску курити й за чаєм читати журнал,
І байдуже знати, що ваших хвилин неозброєну армію
Проведе і без вас крізь історію хмурих маршал.

Нині легко й безжурно заснути на грудях коханок
І давні тривожні слова — жандарм, цитаделя — забудуть;
Бо нині лиш нам нести в мовчазнім вижиданні
Під касками нахмурених чол причасний бунт.

Гарно в пультмані гойдатись, як чужинні пенклюби запросять
І гордо вітати чужину прапорами здійснених снів,
Та важче писати вже вірші на бруках празьких, як Оль-
жич і Косач,
І молитися янголам гнівним майбутніх, суворих днів.

Добре смагливим іти під сонцем і вітром — і вірять,
Що крок на здобутій землі—це римський, нездоланий крок
І чути, як пружно тоді вигинається право покірне,
І як смирно на струнко вдаря в твердий поліцейський
дашок.

Ми в сонце закохані теж, і в сміху жіночого бризки,
І палить жагуче уста нам вітер розбурханих строф,
Та важче нам нині писать тувімовські веселі бурлески,
Як очі захляпують нам від напруги не сльози, а кров.

Нині так легко зійтись і дружні слова говорить нам,
Лікти і мислі свої на одному оперши столі,
Та як затаїти себе в одчайних римах і ритмах
Як застебнути кобуру набитих на гостро слів?!

Та найлячніше те, що існує над нами незмінна,
Для всіх нас єдина, краса, жорстоко однакова, й та ж,
Навіть тоді, як знову розгоном нас буфер історії гримне
І почуємо знов у руках металю холодний вантаж!

УПАДОК ДОМУ ЛІМОНІВ.

Наше відношення до Іспанії ґрунтується, здебільша, на сентименті. Це тому, що ми її не знаємо. Її розуміння оснований не на інтелектуальному пізнанні, але на симпатії, яку викликають в нас ідеї чи образи, що так чи інакше асоціюються з поняттям Іспанії. Тому на дні уявлень про Іспанію ми так часто знаходимо в наших письменників утерті мотиви оперової Кармени, Дон-Хуана, конкістадорів... Часом це буде мелодія танґа, або просто музика еспанського ймення... Хвильовий любить Іспанію за те, що вона така далека... Розуміння Іспанії в нас ще й сьогодні суто романтичне.

І безперечно, ця далека, незнана країна має для нас якийсь особливий чар. Ми почуваємо до неї дивну симпатію, щось, якби духове споріднення з нею, хоча й не маємо повної свідомости цього. Ми намагаємося зясувати цей факт, та шукаємо пунктів, в яких ці два поняття, Україна і Іспанія, можуть дотикатися. При цій аналізі насуваються нам деякі аналогії, які що правда, за далекі, щоб могли щось науково вяснити, але досить значущі, щоб захопити нашу уяву та викликати певні почування. І Іспанія, і Україна—країни надморські, положені на півдні Європи, з підсонням, більше чи менше, однаковим, гострим у зимі, а в літку гарячим; тим-то географічні особливості та їх вплив на расовий розвиток людности в обох країнах, можуть виказувати деяку схожість. Географічним положенням слід також пояснити і їхні оригінальні культури. Обидві країни, тому що знаходяться на границях Європи, та межують, одна з Африкою, а друга з Азією, (Іспанія, в своїй довговіковій боротьбі з Арабами, приймає сильну дозу мавританської крові, Україна-ж в боротьбі з Татарами і Турками, дістає теж деяку домішку тюркської) створили тип людини, яка своєю психікою різко відрізняється від пересічного Європейця. Ця оригінальність і деяка поверховна подібність обидвох культур — української і еспанської, впадали, не раз, у вічі чужинцям. Французька музична критика відзначила, свого часу, величезну подібність українських народніх танків із андалузійськими, і хто

зна, чи, саме, схожість української екзотики з еспанською не була причиною козакофільства Меріме. Немає сумніву, що лицарський дух наших Запорозжців, які билися «за православну віру», має щось спільного з ідеалами середньовічних еспанських лицарів, що виганяли з Іспанії поганських Маврів, а ще більше, може, із завойовницьким духом конкістадорів... Та навіть, коли-б можна було провести якусь паралелю між історичним розвитком обидвох націй, та на її основі дошукуватися спільних характерів народньої вдачі, все-ж, на мою думку, коренів нашого романтичного захоплення Іспанією не слід добачати в тому, що є нам спільне з Іспанцями, а, навпаки, в тих рисах, якими вони від нас відрізняються й викликають в нас пошану до себе. Що ті, подивугідні, прикмети, якими наділяємо Іспанців, може не все відповідають сьгоднішній дійсності, це інша річ. В нашій романтичній уяві, все ще живе Еспанець, що його знаємо з класичного театру: суцільний, простолінійний незломний. Нас захоплює Іспанія, яка є символом того що нагромадила історія і що вяжеться із такими поняттями, як Сид, Дон-Кіхот, Дон-Хуан, свята Тереза, інквізиція, тощо.

Сучасна Іспанія не є чимось одним, суцільним, однозначним; її не можна охопити одною формулою. Це скорше зліпка всіляких мішанин, рас, калейдоскоп, що-раз то інших, звичаїв і побутів, який складається на народність мало одностайну, до якої краще було б прикласти вислів Віктора Гюго з одної з його поем, де він говорить про «mes Espagnes», в множині. Бо й справді, Іспаній є стільки, скільки є еспанських провінцій. Як радить Сальбадор де Мадаріяга, один із кращих еспанських есеїстів, «щоб зрозуміти еспанського генія, треба навчитися помічати в ньому інтенсивність, серйозність і щиросердну «gaucherie» Баскійця; інтелектуалізм й наслідувальний талант Каталонця; почуття красномовности й форми, яке відзначає Валенсіянця; тонку й часами прикметну спонтанічність Андалузійця; сухе й гаряче надхнення Кастилії; примітивну силу Арагону; ліричну солодкість Галіції, і той незаяснений чар, який робить з Астурії королівство зовсім окреме серед королівств Іспанії...» Ця велика різноманітність є отже причиною того, що еспанська література належить до найбагатіших і найоригінальніших літератур усього світу. Не має вона характеру загально-людського, який має французька, але є сильно індивідуальна.

Від початку XIX віку Іспанія перебуває в стані перманентної кризи. Та не дивлячися на ознаки політичного занепаду, вона виявила в останніх трьох десятиліттях таку велику силу й розмах в царині духа, що в цілому світі стали говорити про високу кон'юктуру духової Іспанії,

або про залиття Європи «іберійською хвилею». Яке-ж значіння може мати Іспанія для Європи? На це питання дає відповідь Герман Кайзерлінг в своїй «Спектральній аналізі Європи»: «Ціла справа не більше й не менше, як у згущених основних тонах. Первісні основні тони земського життя згучать в Іспанії в довершеній наївності, визначають життя в такій мірі, як ніде більше в світі. Мігель де Унамуно, найвизначніший для європейськості Іспанець, який живе, і є, взагалі, найвизначнішим Іспанцем від часів Гої, голосить твердо, із свого нутра незломної пралюднини, лише мало, але зате цілком глибокі речі, що їх він збагнув і знає: про значіння віри, крові, трагічності, постави, про Дон-Кіхота, як найвищий символ люднини. Нам, саме, й бракує вміння переконливо прислухатися до цих, цілком простих, але цілком глибоких тонів, бо в релятивності нашого світу уяви, саме, ці тони даються найтяжче чути». Та обік Мігеля де Унамуна, який вже і в нас, хоч би з імення, стає відомий, найбільш репрезентативною постаттю сучасної духової Іспанії треба вважати великого Європейця й філософа, що ним є Хосе Ортега І Гассет, незрівняний стиліст, есеїст і критик. Опріч них сьогоднішня Іспанія має ще цілий ряд блискучих письменників, перекладаних на всі європейські мови, таких як Асорін, Бароха, Вальє Інклія, Міро, Гомес деля Серна, брати Кінтеро, тощо.

Автор новелі, «Упадок дому Лімонів» Рамон Перес де Аяля, якого ймення, за висловом Рубен Дарія, «пахне поезією старовини, величними пергаменами, засушеними квітками, що їх ми знайшли в молитвослові архірея, законаного в музах», належить до письменників нового покоління, яке виступило на літературну арену після року 1898 (року, що в ньому Іспанія втратила всі свої кольонії і від якого датується нове її духове відродження). Цей автор, слава якого що-раз більшає, написав досі біля двадцяти томів повістей новель, поезій і критик. Людина з широкою європейською культурою (він же глибокий знавець англійської і французької літератури) Рамон де Аяля має синтетичне почуття історії і дивиться на світ і життя з поблагливого усмішкою. Свій шлях інтелектуального розвитку він змалював в чотирьох автобіографічних повістях, з яких найважливішою є «A. M. D. G» (1910 рік), цебто: *Ad majorem Dei gloriam*, яка описує юнацькі роки автора, проведені в єзуїтському колегіумі і яку можна хіба прирівняти до повісти Джеймса Джойса: «A Portrait of the Artist as a Young Man». Автор змальовує в ній нездоровий вплив виховання уґрунтованого на містиці і аскезі. Знецінення світу й дійсності неземним світом, який манить солодкими екстазами, або залякує страхіттями вічних кар, калічить і ломить всі

життєві імпульси і залишається на довгі роки важким уразом в житті людини. Та коли світ є зведений до небуття, авторові не залишається нічого, як *ex nihilo* створити собі новий світ. Є це суто еспанське явище, знане під назвою «адамізму», цебто, що кожний еспанський творець знаходиться в становищі Адама, першої людини. Його не підтримує жаден досвід, жадна традиція, він мусять усе зачинати наново, все ще раз винайти. В іншій автобіографічній повісті «La Pata de la Raposa» (1912), головний персонаж Діяс де Гусман, цебто автор, доходить до стану тимчасової рівноваги: «Хоча він поставив себе в осередок усіх сотворених речей, його мораль була сумна, сувора для себе самого й поблажлива для других; його естетика, хоч народилася з аристократичного вибору ідей, була демократична й підносила до гідности Краси всі природні предмети; і, кінець - кінцем, так само, як його існування було подумям між двома пітьмами, так і його система дотикала з одного боку до скептичної порожнечі, з якої він вийшов, а з другого боку до порожнечі, в якій його минутий голос думав збудити далекі містичні відгуки». Шедевром його повістєвої творчости є »Belarmino y Arolonio» (1920) філософічний роман з життя північно-іспанської провінції, проїнятий питомим еспанським гумором, що так любується в тому, що дивне й гротескове. Філософічна систематика цієї повісти спочиває на систематичному перекручуванні еспанських слів. Інші його повісті присвячені проблемам еротики. В повістях «Luna de Miel y Luna de Hiel» (1924) та в «Los Trabajos de Urbano y Simona» (1924), автор, на фоні пасторальної ідилії, проводить гостру критику наших моральних конвенцій і брехонь, які відносяться до пристойности. Проблеми Дон-Хуанізму, яка тепер в Еспанії дуже часто дискутована, присвячені повісті «Tigre Juan» (1928) і «El Curandero de su Honra» (1930).

Збірка «Prometeo» (1916), з якої взята наша новеля належить до найзріліших творів автора. Ці три новели Prometeo, Luz de Domingo, La Caída de los Limones є трьома поемами в прозі, трьома перлинами еспанського гумору, стрункого, сатиричного оповідання, мистецького хисту слова, що нагадує своєю чистотою стилю незрівняний класичний стиль Сервантеса. «Упадок дому Лімонів» є типово еспанською новелею. Головна її риса це та прихована, безперестанна іронія, яка проривається, навіть, в найтрагічніших місцях новелі і надає їй нотку жорстокости, що нашого українського, м'ягкосердного читача, напевне, вражатиме. Ця нежалісливість—типово еспанська. Еспанець не знає милосердя із ніжности серця. Милосердя родиться в нього із почуття справедливости. Воно позбав-

лене сентименту і має характер інтелектуальний і категоричний. В Рамона де Аялі ця нежалісливість, чи паяжорстокість, в змалюванні дійсности досягає ефекту, сказати-б, якоїсь карикатурної трагічності, автор впроваджує нас в глибину найчорнішого мороку, «la sombra letárgica y saótica», за яким, ми почуваємо, не може бути вже нічого (nada). Та проте, поставлення поруч себе двох фактів—народин і смерти, свідчить про справжнє наставлення автора, яке не є песимістичне, але є повною афірмацією життя.

І. В. Д.

I.

Історія, що її оповідатиму, трапилася кілька років тому. Я намагався висвітлити її обставини і дальший її розвиток, бо її розвязка, яку я пізнав раніше, дуже зацікавила мене.

Я приготувався тоді до докторського іспиту на правничому факультеті. Новий у цьому місці і незнайомий із закамарками мадридської столиці, я мешкав, де траплялося, по готелях, заїздах, пансіонах, гостинницях і інших таких же пристановищах, з яких я, одначе, ще навіть добре не закватирувавшись, що-хутчий вибирався, бо, або були за дорогі, або за лихі, або за брудні. На останку я прибився до дому доньї Тріни, добрячої алькаренської сіньори, жінки огрядної, із спочутливим серцем, комора якої була незле призапашена.

До спільного столу нас, звичайно, засідало біля тридцяти пансіонерів. Дехто мешкав в домі, дехто був переїздом, та всі були люди спокійні й добрі платільники.

Я пригадую собі одну особливість цього дому. А саме: ніколи в ньому не бракувало якогось хворого, що приїхав би до Мадриду піддатися хірургічній операції, або відбувши її не відїздив; тому то дух смаженого олю, що є особливим запахом домових огнищ в Іспанії, відступав частину свого володіння пахові йодоформу. І не знати, що було гірше. Бувало також частенько, що зупинялася тут в пошлюбній подо-

рожі якась парочка з провінції, даючи нам нагоду до посмішок і заздрощів.

Головував при столі, правом звичаю, один провінціяльний радник із Кольменар де ля Ореха, нахаба й дурень, як рідко, який чванився, що є за панібрат з торерами й політиками, та ще й мав носа, на якого не можна було надивитися, так не пасував до жадного із зразків, або перво-взорів загально прийнятих для людських носів.

Поведінка при великому округлому столі була незвичайно свобідна. Не було свіжо прибулого, який би, при обіднім десерті, не вмшався до загальної балачки, звертаючися до кожного співрозмовника, та називаючи його на прізвисьце або й на імя. Проїзді гості були, здебільшого, люди сільські й прості. Вони вважали за свій обовязок, при першій зустрічі оповідати докладно про своє життя і з повним правом копирсатися в житті інших застільників.

Одного разу до обіду з'явилися й зайняли місце посередині стола дві немолоді вже жінки, з лиця схожі одна на одну. За цілий час обіду незнайомі сиділи похнюпивши голови й встро-мивши очі в тарелі. Вони їли дуже мало. До розмови не мішались, а навіть робили вигляд, що уникали її. Були ніби два сфінкси. Здавалися чужими для всього, що їх оточувало. Дарма голова республіканської партії з Тарасони, громадянин славний із свого гострого язика, та густої, росохуватої бороди, що скидалася на козячі ви-мена, тричі відкривав вогонь проти обидвох мовчазних сеньор. Вони прикидалися глухими й за-питувач залишався збентежений. Так само не по-щастило дону Раймундові Перехілеві, каноникові з Аточі, чоловікові добротливому, та ревному. Внаслідок цього розмова почала злягати, немов вітрила без вітру. Всі почували себе, якби звязаними. Та все-ж, не переставали зазирати в ли-

це обом жінкам, спочатку обережно й крадькома, а потім з невимушеністю, та навіть з нахабністю.

Та ледве скінчився обід, як одні за другими йшли облягати донью Тріну, щоб довідатися щось про неznані сеньори. Проте, донья Тріна, яка, цілком певно, мала багацько всіляких чеснот, але зовсім не вміла тримати язика в роті, тим разом—річ нечувана—збулася відповідями зручними й двозначними, які, властиво, нікому нічого не виясняли. Була в цьому, певне, якась велика таємниця.

Але й підчас вечері обидві незнайомі заховали свою недосягну поставу. Так само і в наступні дні. Врешті, ніхто вже не звертав на них більше уваги. Але мені вони все-ж далі не давали спокою й незабаром всі мої думки оберталися тільки круг них. При столі я вперто, хоч обережно, намагався підглядати їх, маючи надію відкрити якийсь ключ, або шифр, що дозволив би мені збагнути їхню таємність.

Їх вік був неозначений. Обидві були в тій обширній добі життя, що простягається від хвилини, в якій жінка починає тратити буйність і чар молодости, аж до часу зникну всякої жіночої принади й краси, доби, яка йде від тридцятьох (або навіть менше) до п'ятдесяттьох (і більше) років, і яка кінчається переходами такими непомітними й індивідуальними, що, майже, неможливо мати тоді якусь думку про вік жінки; а втім, жінки звикли користати з цього, щоб затаювати й скорочувати свій вік. Ці-ж дві жінки могли мати так само п'ятилітню різницю віку, як десятилітню, чи, навіть, двадцятилітню. Були дуже подібні одна до одної. Мали матово-смаглі лиця барви шкуринки хліба. Хоч з виду не були марні, то все-ж під шкурою енергійно позначувалися в них кості черепа. Їх рівні брови, наче

на римських статуях, були сполучені вузенькою, посередньою рисою рідких волосків. Їхні важкі, одуті, із скупими рісницями повіки нагадували рота з пожадливо розхиленими устами. Вони мали той рід очей, які зберігають допізна вираз дитячої захопленості, а в зрілому віці змінюються раптовно в типові старечі очі, мерещаті й заспані. Їхні уста були затиснуті; рясненський пушок вкривав їхню горішню губу й щоки. Було пізнати ріжницю віку по тому, що одна була су-хорлявіша, а друга пухнатіша; у цієї повіки були ще повні, якби набряклі, тоді як у іншої починали вже розтягатися; едвабний і легесенький пушок на одному лиці протиставився шорсткішому другого. Обидві вони мали однакове волосся, розділене на середині голови й приплескане до скронь, що надавало їхнім обличчям якоїсь шляхетної суворости. Були вони якось сумирно скорботні. Їхній біль, яка-б не була його причина, навівав думку про збавлену жіночу долю, шось, як би смуток постарілого дівочтва. Або, як говориться в щоденній жорстокій мові, вони мали все, що характеризує старі панни. Було очевидно, що належали до доброї провінціальної родини і що тільки при рідких okazіях приїздили до Мадриду. Їх убрання було просте, чернечо-скромної барви й було пізнати з деяких подробиць, що їх смак був мало витончений.

II.

Була перша половина травня. Після півдня я, звичайно, замикався в своїм покої, щоб приготуватися до іспитів. Між двома лекціями, я заходив, шукаючи кількох хвилин відпочинку і розваги, до швальної кімнати доньї Тріни. Під цю пору єдина дочка доньї Тріни, на ймення Марікіта, заміжня майже від року, сподівалася свого

першого нащадка ще цього місяця. Тим-то в швальній кімнаті було все роботяще, веселе, та біле, бо для дитини готувалася колиска. Донья Тріна не тямилася з радощів, а я теж почував себе щасливим, дивлячися й прислухаючися до голосу доброї сеньори.

Донья Тріна була жінка повна материнського почуття й домосидна. Ці дві прикмети її вдачі виявлялися, якби в прозорій алегорії, у двох органічних згідностях: величезності бюсту й величезності заду. Серед цього кругокружного розгардіяшу білизни, золотих пацьорків, мережив, лямованих стяжок, донья Тріна стояла велична й грізна, немов корабель з високим бортом серед шумовиння.

Єдина річ, що порушала цей білий спокій, це були деякі розмови й суперечки про те, якої стати має бути дитина. Марікіта хотіла хлопчика, донья Тріна не могла на це згодитися. Наводилися аргументи з одного і з другого боку. Раз Марікіта закінчила:

— А я хочу, щоб це був хлопець і вже! Хочу й годі! — і вона надулася, як розпещена дитина.

— Цить, цить, дурненька, ти не знаєш, що говориш — суворим голосом відказала донья Тріна, зажурено зморщивши чоло.

Зажурена донья Тріна? Донья Тріна суворар? — Це було для мене чимось надзвичайним і дивним. А вона говорила далі:

— Хлопець? Тобто мужчина... Який жах! Чи не маєш перед собою прикладу тих нещасних сеньор? Хто нам приобіцяє, що, коли це буде хлопець, то не зробить, як той?..

Донья Тріна помітила мою присутність. Підносячи руку до уст, вона запинилася.

Одної днини по півдні, входячи до швальної кімнати, я застав зміну, яка вразила мене

несподіванкою. З білими сувоями полотна було змішано кілька чорних поставів вовняних і сатинових. Обидві незнайомі сеньори, вкупі із швачкою, краяли жалібні матерії. Донья Тріна й Марікіта шили завзято білі сорочечки, не зважаючи на контраст. Час до часу вони балакали з таємничими панями. Звідціль я довідався, що старша називалася Фернанда, а молодша Домініка. Я згорнувся в куточок, щоб не спасти їм на увагу.

— Треба, щоб принаймні два вбрання, по одному для кожної з нас, були скінчені на суботу, точно на дванадцятю — сказала Домініка.

— Навіть на десяту будуть готові — відповіла швачка.

— На десяту, пощо? Треба, щоб були, саме, опівдні. Опівдні, Фернандо?

Домініка зідхнула.

— Опівдні, Домініко, — проказала просто Фернанда.

Настала довга мовчанка. Я вернувся до свого покою, але не міг працювати. Й не заспокоївся аж доки, взявши на бік Марікіту, не спитав:

— Скажи мені, Марікіто, що хотіли сказати ці пані? Чому „саме опівдні“?

— Це тому, що перед полуднем вони ще не будуть у жалобі, а після півдня вже будуть у жалобі.

Я мовчав, задуманий і стривожений. Марікіта докинула:

— Не розумієте? Зрозумієте, коли вам скажу, що ці нещасні сеньоріти, які завдають вам стільки цікавості, це сеньоріти Лімонівні, з родини Лімонів із Гвадальфранко...

III.

Гвадальфранко це старезне еспанське місто, столиця провінції цієї-ж назви. Ціла провінція це,

властиво, самі непрохідні гори з високорівнями й крутобережими ріками, що скидаються на потоки. В самім осередку цих непрохідних гір, на стрімких скелях, здіймається старовинне місто. І хоч віддалене воно не більш двадцятьох миль від столиці королівства, проте воно таке загублене, що, бажаючи дістатися до нього, треба витратити один день і ніч; пів дня треба їхати втомною і астматичною залізницею аж до Тенділья де льос Бурдэганос, і звідтіля, другої пів днини, повільним диліжансом.

Щоб змалювати до якої міри пониження й невідомости спали, колись такі славні в цілому світі, провінція й місто Гвадальфранко, вистане навести тут одну подію, з якої видно, які вони невідомі сьогодні навіть для самих Еспанців. Коли на одному мадридському зібранні місто, Гвадальфранко випадково було згадано в розмові, один із членів товариства, знаний із своєї дотепности, перебив:

— Стривайте. Якщо про Гвадальфранко говориться на сміх, то добре. Але, якщо хтось говорить мені про нього серйозно, то я цього не признаю, бо я є одним з тих, що знають таємницю.

— Яку таємницю?

— Ту таємницю, що провінція Гвадальфранко не існує.

— Вона не існує?

— Егеж, пане! Вона не існує; так, немає такої провінції Гвадальфранко. Чи ви були коли-небудь в провінції Гвадальфранко?

— Авжеж, що ні; але я також не був і в Пекіні.

— Але Гвадальфранко, як кажуть, є перед воротами Мадриду, а не в Небесній Імперії. Знаєте ви кого-небудь, хто був у Гвадальфранко?

— В цій хвилині... не тямлю...

— Чи знаєте ви кого-небудь, чоловіка, чи жінку, що були-б родом із Гвадальфранко?

— Сказати правду, щоб я знав...

Чоловік, що знав таємницю, задав кожному з присутніх по черзі ці самі питання. Ніхто не був у Гвадальфранко; ніхто не знав нікого, хто-б був там, або був родом із Гвадальфранко.

— То-ж бачите, — говорив він далі, ніби цілком серйозно, — Гвадальфранко не існує. Це провінція, яку винайшов Саґаста. Вона існує в бюджетах держави, має уявлене існування, але не має дійсного буття. Шукайте в усіх розписах потягів і побачите, що ані одна лінія не продирається до провінції Гвадальфранко, що всі вони просмикаються лише вздовж її границь... границь уявлених. Чи-ж видаватимуться білети до країни фей? То Саґаста винайшов цю провінцію; а сталося воно ось як: Одного часу приходить він знову до влади і як це, звичайно, робиться, давай роздавати направо й наліво своїм прихильникам, приятелям, клієнтам і прибічникам усі пребенди й дрібні посади, що їх давали в його розпорядження всілякі бюджетові передбачення; але на цей раз не було задосить, щоб дати тим усім, що простягали руку; він одержував безліч скарґ і навіть погроз. А втім, це був державний муж, що мав сміливу фантазію і якого вигадливість була невичерпана. В такій розпачливій оказії йому впало на думку перевести новий територіяльний поділ Еспанії, даючи їй одну провінцію більше, провінцію витягнену з його власної голови: була це провінція Гвадальфранко з її величавим і вигідним єпископством, гостинним капітулом, адміністраційними, та скарбовими бюроми, повними писарчуків і урядовців і т. д. і т. д. Таким чином він міг завдоволити приятелів, які ще нічого не дістали. Уряди в провінції Гвадальфранко є-ж найлегші й найспокійніші, бо, щоб їх виконувати,

не треба покидати Мадриду. Всі урядовці є, як єпископ цієї єпархії: бюрократи *in partibus infidelium*.

Деякі слухачі, що були мало обізнані в географії, взяли цей грубий жарт за правдиву історію. Вони хрестилися й вигукували:

— Які-ж то речі діються в цій нещасній країні!

Скільки-ж є міст в Іспанії, що здаються вивідені Сагастою! Міста, що колись були героїчні, воявоначі, активні й великолюдні, мають сьогодні існування тільки уявлене й оспале.

Згідно з переписом з часів Пилипа II місто Гвадальфранко вміщало в своїх міцних мурах сорок тисяч домів і стільки-ж родин. Воно було славнозвісне в цілому світі із-за своїх вовн і сукон, гарту стали й приготування амбрових шкур. Папські достойники, фльорентійські сеньйори, венецькі сенатори, французькі, англійські і германські шляхтичі носили чванькувато гвадальфранконські рукавиці. Рільництво процвітало навдивовижу завдяки тисячі штудерних способів, якими Маври зрошували й обробляли землю, що була догідна, передовсім, для плекання коркових дубів.

В сьогоднішніх часах Гвадальфранко не має більше, як двадцять тисяч мешканців. Суконні, сталеві й шкурні промисли зникли. Рільництво покинуто. Багато домів стоять порожні й напіврозвалені, а між ними не один панський палац з гербом. В самому місті є шістьдесять церков, що з них більша частина запечатана, і більше як сотка монастирів, майже всі жіночі. З давнього багатства й пишноти залишилися лише коркові дуби.

В Гвадальфранко ще існують родини стародавніх родів, але такі підупалі, що взагалі покинули всяку претензію до шляхетства. Перевищив їх усіх довгим рядом предків і ославленням крові дім Уседів, що походить із часів королю-

ванця Хуана II. Засновником роду був дон Евтропіо де Уседа, який залишив багато дітей, всі незаконні, бо від своєї дружини, доньї Гіомар де льос Аркос, йому не пощастило мати ні синів, ні дочок. Щоб стати почесною дамою доньї Гіомар, прибула з Авілі де льос Кабальєрос до Гвадальфранко Хуана Орбанеха, жінка невідомого походження. Дон Евтропіо, зажурений, що його рід зникне разом з ним, і що його дім перейде в руки нащадків його братів, навязав любовні зносини з Хуаною Орбанеха, зносини подвійно перелюбні, бо донья Гіомар ще жила, а дама була одружена з Льопе Пералехо. Як плід цього кохання народилося кілька дітей, які були усиновлені з королівської милости. Багато віків дім користав з привилею ховання в церкві Сан Бартольоме і Сантіяго (оберненій сьогодні на конюшні жандармерії) як із двох чільних сиджень у крилосі, одного для голови дому і другого для його жінки. Цей шляхетський дім зазнав незліченних змінливостей долі, збувся маєтків, та довго животів у прихованому, обманному й низькому занепаді. В другій половині минулого віку, коли чоловіча вітка вимерла, із старого роду залишилася тільки двадцятилітня, гарна й шляхетної постави, дівчина, Фернанда де Уседа, яка мешкала в великому старому предківському домі, вкупі з двома старенькими тітками, донею Фльорентіною де Уседа, теж панною, і донею Ампаро Урбіно, бездітною вдовою по однім з Уседів. Обидві старі жінки й дівчина жили бідно, з прихованою ошадністю, не стикаючися з ніким. Якщо виходили трохи, то лише раннім ранком, ідучи до церкви.

Трапилося раз, що один із спільників одного коркового підприємства впав до Гвадальфранко, щоб впорядити експлуатацію численних коркових дубів, які ростуть в цих сторонах. Він на-

зивався Енріке Лімон. Був молодий, бундючний і вмів усюди вкрутитися. Прибуття Енріке Лімона до підупалого міста Гвадальфранко стало, наче, початком нової історичної доби. Він поставив маленьку фабрику і задля цього мусів викликати будівників з інших околиць, бо в Гвадальфранко штука мурування й будування забулася.

Мешканці Гвадальфранка, з давніх давен, проживали більшу частину свого життя пришулені й зашиті в своїх леговищах, та норах. Вони не знали, ані видовищ, ані жадних публичних розваг. Перша річ, що її започаткував Лімон це було заснування казина і осквернення Гвадальфранконців розкошами каварні, зворушеннями гри в карти й вибухами політичних дискусій. Він виписав з Мадриду щоденні газети, а згодом навіть трупу комедіантів. Його вибрали послом із Гвадальфранко і він став незабаром господарем і паном міста та провінції.

Одної днини, коли Лімон вийшов дуже зрання на вулицю, він перейшов повз Усед, що верталися із служби Божої. Вулиця була така вузька, що розкладаючи рамена, дотикалося руками обидвох стін. Лімон міг отже бачити зблизька, по вподобі й не виявляючи нахабства, лице Фернанди. Він, як-стій, залюбився в дівчині й постановив одружитися з нею. Із свого боку Фернанда закохалася в чужинцеві. Та заки шлюб був вирішений, прийшло до великої суперечки й сварки між обидвома тітками, бо одна з них відкидала жениха й не хотіла допустити його до родини з тією приклучкою, що він, ніби, був плембейської крові. Цього вузького й суворого погляду боронила донья Ампаро, вдова, що своїм уродженням не була ні більше, ні менше шляхетською від Лімона. Зате донья Фльорентіна вельми розумно обстоювала думку, що всі ці родоводи й герби є марниця й безвартне дрантя, а

тому що Лімон здався дуже гречним чоловіком і палко любив Фернанду, та мав удосталь гроша, щоб відновити блиск дому, не було жадної рації відкидати те, що він самий пропонував. Річ ясна, що перемогла вкінці донья Флорентіна.

Фернанда пішла заміж на двадцять першому році. Її чоловік був на десять літ старший за неї. Фернанда була дуже гарна. Її найбільший поваб лежав в очах, що їх форма й рисунок нагадували дитячі уста. Це вражіння підсилювалося пухкенькими повіками, рожевими, як губи. Коли вона підводила їх на вас, можна було сказати, що вона слухала ними, а коли дивилася з любов'ю, здавалося, немовби співала ними ваші слова, та навіть саму душу.

Подружжя було вельми плідне. Перша дитина, дівчинка, була охрещена на імя матери. Рік-у-рік прибувала нова дитина. Здавалося, що цією запізнилою достачею рід Уседів приспішав свою загладу, так само, як ранені, що мають умерти, розливають потоками свою кров. Фернанда, первістка, зосталася живою. Її брати вмирили всі незадовго по народженні. Тринадцять ось так померло; врешті вижила ще одна дівчинка, Домініка. Мати мала тоді сорок років. Вона була вже привяла й схудла; бачилося на ній одні кості й шкуру. Енріке Лімон, якому, з літами, обридло Гвадальфранко й родинне життя, перебував найчастіше в Мадриді, занехуючи свої справи. Єдина річ, про яку він дбав, та що-раз більше утверджував, це було його кациківство. *) Шість років після народження Доміники, коли вже ніхто цього не сподівався, пані Лімон по-

*) „Сасісо“—назва ватажка індіанського племені на Кубі. В сучасній Іспанії кациками називають сільських куркулів, а в більших місцевостях тих, що мають всемогутній вплив на вибори. (Прим. перекл.).

вила знову дитину, хлопця, що дістав на імя Аріяс, на память про одного славного предка, за-войовника просторих королівств у західніх Індіях. Мати померла в пологах. Немовля, хоч немічне й слабовите, вперлося, щоб жити.

Отже з родини Лімонів з Гвадальфранко залишився лише батько й троє дітей.

IV.

Коли Аріяс народився, Фернанда, маючи двадцять два роки, була на відданні. Женихів не забракло; здебільша були це земельні власники й багаті хлібороби. Але, чи тому, що вона не любила простацьких навичок, чи теж тому, що не подобалося їй низьке походження зальотників, вона всім відмовила з погордою. З натури була вона суха, високодумна й маломовна. З малого мальства при звикла була бути при всіх зібраннях, що її батько відбував у своїому домі з адю-тантами, сикофантами, повірниками, з усіма під-леглими й намісниками свого кациківського уділу. Це було таке дрібне дівча, що ніхто на нього й не звертав уваги. Сівши напочіпки за яким-не-будь кріслом, вона не тільки слухала, а пила слова, вирячуючи на кожного свої очка, подібні до уст. А далі одного дня, будучи вже жінкою, вона стала перед батьком і заявила йому твердим і сухим тоном, що в такій, чи іншій справі треба зробити таку, або таку річ, бо вона знає краще, як ніхто інший, стан кациківства. Так і було справді. Починаючи з цієї конференції, сеньор Лімон ділив своє порядкування провінцією Гвадальфранко із своєю дочкою Фернандою.

Несподіваний та спізнений прихід Аріяса на світ дозолив Фернанді. Якже-ж по смерті матери знести терпеливо невігоди й турботи, що їх вимагатиме піклування про цього миршавого бра-

тічка? Згодом Фернанда привела мамку, яку за-
пхала разом з Домінікою і одною старою служкою
в найдальший кут просторого дому, до задніх
світлиць, що притикали до саду, на те, щоб ця
маленька ледач не крала їй часу. Їй не перешко-
джала в урядовій роботі. Помірно, як Енріке Лі-
мон старішав, Фернанда переверталася у спражню
„кацичку“. Вона бачила мало коли-не-коли, що-
найбільше раз у день, а часами не бачила його
їй цілий тиждень не тому, щоб вона його не лю-
била, лише тому, що мала завжди багато праці.
Немовлятко було гоже, всміхнене, солодке й миле
в своїй слабосилості. Коли Фернанда вряди-годи
брала його на руки й цілувала, вона почувала,
як її серце розніжувалося. Це була перша ніж-
ність, що її вона зазнала в своїому житті. По-
троху стала його любити. Присвятила йому лю-
бов тривку, хоч із сторони мало наочну.

Домініка обожала свого братіка. Вона не хо-
тіла навіть на одну хвилину бути без нього. Пе-
ред сном хотіла мати його біля себе в своїому
ліжку і тримати його за рученьку. Її шастям
було брати його на руки, заповзяття вельми
тяжке, з огляду на її молоді літа й слабкі дівочі
сили. Аріяс із свого боку, виявляв багацько при-
хильности до Домініки.

Іншою Домінічиною любові був попелястий
і пухнатий пес шуролов, що звався Дельфін.
Хитра bestія!.. Коли він ставав на двох лапах,
скидався на бородатого й втішного гнома.

Коли Аріясові було два роки (раніш відлу-
чити його не можна було), годівниця залишилася
при нім, як суха мамка, й привела до великого
дому свого сина, молочного Аріясового брата,
що його виховали на селі. На ймення було йому
Бермудо і підчас коли Аріяс, хворий й делікат-
ний, занепадав, той аж пашів здоровям, із своїм
румяним лицем і селюцькою будовою тіла. Бер-

мудо був добре вимуштруваний і обіхдливий, із тією німою й сталою відданістю, що її виявляють деякі породи свійських звірят. Він ходив будь-куди услід за Аріасом, або лягав біля його ніг, як Дельфін. Немає сумніву, що із особи Аріаса впливав якийсь дивний чар. Всі, що оточували його, поклонялися йому. Він був, немов, таємничим осередком обожуваннів.

Мешканці із задньої частини палацу проводили цілий день у саду. Це життя на свіжому повітрі, на сонці й свободі, здається, відповідало Аріасові. Згодом він подебелішав.

Оттак минуло кілька років. Все так само.

Аріас, як принц у казці, ласкавий і гарний, Домініка — королева-мати; мати й разом, якимось прекрасним чудом, дівчинка. Бермудо, як принцовий двірний собака. Крім цього патлатий і розсміяний гном. А далі стара мамка й добряча та запобіглива фея в оманнім образі старої служниці. — Поза цим тихомирним світом був ще світ диспут і бур, що ним верховодила понура Фернанда і старий татенько, який що-раз рідше заїзджав до Гвадальфранко, щоб відвідати свої володіння і обняти своїх дітей.

V.

Аріасове життя точилося у лінощах і нудгуванні; він залюбки мріяв про солодкі марева й чудесні пригоди. Читати й писати навчився він дуже скоро. Читання його не втомляло. Те, що читав, і те що вигадувала його уява, він оповідав своїй сестрі Домініці й Бермудові. Під вечір, коли сутеніло, всі троє сідали на траві, під якимось деревом у садку, і Аріас так палко й так плястично змальовував вигадані пригоди, що, інколи, Домініка перебивала його і мимрила горляним від хвилювання голосом:

— Яке чудове те, що, ти говориш, Аріясе! І яке правдиве! Здається, немов би я бачила це своїми очима.

Бермудо не мовив нічого. Він слухав із сціпленими губами. Не доходив до розуміння, але почував у грудях м'якість, що була, якби захват, і дику жадобу кричати, стискаючи Аріяса в своїх обіймах з безмірною любов'ю. В цьому часі Аріяс й Бермудо мали по десять років.

Саме тоді Аріяс почав писати вірші. Коли він їх читав під бросквиновим деревом, плакав він самий, плакали Домініка й Бермудо.

Одного разу Аріясові впала в руки історія Завоювання Нової Іспанії. Запалений лицарською відвагою давніх героїв, він заявив сестрі й приятелеві, що зважився втекти з дому на відкриття й здобуття країв, з тим, щоб ними поряdkували його сестра Фернанда і еспанський король. Він хотів потьмарити славу предків. Домініка затривожилася. Вона намагалася відмовити його від такого небезпечного заповзяття. Але Аріяс не терпів сперечань. Його дрятувало, коли інші не підклонялися його замислам.

— Я не прохаю в тебе ані поради, ані дозволу; я не хочу, щоб ти їхала зо мною! — скрикнув розлючений. Він замовк на хвилину. А далі, каючися, що так брутально обійшовся із своєю сестрою, він пригорнув, та попестив її, змальовуючи промовисто й захоплено майбутню епопею, якої вони всі будуть славетними бойовниками й героями. І так Домініка, розчулена, віддалася люб'язно власному безумству й Аріясовим зблуканням.

— Я буду, як Кортесова донья Маріна — зідхала вона. — Ми плаватимемо по срібляних морях, де, як кажуть, є великі золотосяйні риби. Ми попливемо через рівник, саме туди, де є морські птахи, що сплять літаючи, бо ніколи не сі-

дають, а коли розпустять крила, стають великі на три метри від одного кінця крила до другого.

Бермудо, хоч і мав, як кожний інший, дар слова, та проте, цілий час видавався позбавлений спроможности користати з нього — зняв мову, вперше на таємних зібраннях в саді:

— Еге-ж... Еге-ж... А я? Що я робитиму? Чи ви мене лишаєте в Гвадальфранко?—буркотів він голосом якби слизистим і загуслим у грудки.

— Ти поїдеш з нами—відрік Аріяс, кладучи свою руку з мрійною непримушеністю на цю кучеряву голову, мовби освячуючи її.—Ти будеш моїм значковим і хорунжим.

Бермудо зірвався на рівні ноги. Він почав гопки скакати, з радощів, видаючи придушені бурчання.

— Гей, де ви є, гультаї? Аріясе, Домініко, Бермуде!.. — кричала мамка з вікна, яке розчинилося в домі. — Час вже вечеряти!

Ще цього самого вечора, дівчинка й двоє хлопят утікали на завоювання нових земель для короля й для понурої Фернанди. Ніч була місячна. Вони зійшли в долину, відв'язали барку, а що не вмiли нею кермувати, течія понесла їх кілька миль униз водою, аж доки човен не затримався перед загатою млина, де їх і віднайшли другого дня.

То була їх перша і остання пригода, переведена в чин. В майбутньому всі інші це були тільки пригоди, що їх снувала їхня уява у вечірніх сутінках саду. І, передовсім, деклямації Аріясових віршів.

VI.

Один лише раз в житті посперечалися серйозно Аріяс і Домініка. А причиною був Дельфін, цей бородатий собака, пустовливий, як домовик, або гном. Дельфін був уже старий, підупалий на силах і терпів від ревматизму; а проте,

далекий від того, щоб з літами зробитися обважнілим і гаркотливим, цей шалапут робив безупину все нові пустоти, та вигадував небувалі фіґлі, все на те, щоб зеднати собі пестоші й любов Домініка. Обидва хлопці, Аріяс і Бермудо, не ховалися із своїми ворожими почуваннями супроти веселого, ревматичного ґнома. Для Бермуда він був просто антипатичний. Він бачив у Дельфіні тварину бундючну, зухвалу, підлесливу, підлу й зрадливу. Почування Аріяса були складніші. Спершу він виявляв заздрість супроти Дельфіна із-за любови, яку мала для нього Домініка. А потім, помірно, як Дельфін старівся і його борода сивіла, він почав почувати якийсь забобонний ляк перед ним. Лише одна є старість, яка не є почесна: це старість чаклунів. Що старіші є чаклуни, то гидосніші вони. Аріяс знав це. Тож здавалося хлопцеві, що цього бородатого собаку оживляв якийсь дух свідомого зісупття, що в ньому, саме, й ховався чаклун, замашкарований штудерно під невинною вподобобою пса шуролова. Дельфінові очі, зелені, гострі й саркастичні проймали Аріяса тремтінням. Кінець-кінцем боязн̄ обернулася в ненависть.

Дельфін, що був сильне прозорливий, тримався боязкої і обережної тактики, намагаючися завжди крутитися біля Домінічних спідниць. Він навчився з досвіду, що коли він відходив від цієї спасенної фортеці, від цього охорончого притулку, і коли випадково стрінув Аріяса, то зараз же діставав від нього здоровенного копняка. Тому-то Дельфін вибирав для своїх пустощів і збитків okazji, коли Аріяс спав, або теж, коли зайнятий розмовою з Домінікою і Бермудом не звертав уваги на ніщо інше; бо і це прикмітив докладно цей бородатий пес і урвитель.

Із того, як, саме, Аріяс і Дельфін споглядали на себе, Домініка дійшла до висновку, що вони

не були приятелями. Одного дня старий гном упав на Домінічині коліна по стрімголовнім і параболічним перелеті повітряною дорогою. А що літання не є привилеєм, властивим природі собак, Домініці нічого не залишалось, як зумітися, бачучи, як Дельфін поспішав до неї таким дотепним і незвичайним шляхом. А втім, Дельфін не святкував гучним скавчанням своєї хвилевої перемоги над законами тяготіння; навпаки, він жалкувався й стогнав жалісно, сховавши хвоста між ноги. Дельфін не летів самий від себе, або з власної охоти. Рушієм, чужим для його волі й могутности, була Аріясова нога. Коли собака впав у її подолок, Домініка глипнула очима в той бік, куди позирали скоса вогкі й сумні очі Дельфіна і вона побачила за бузковими кущами Аріясове лице, яке всміхалося з нелюдською втіхою.

— Аріясе! Аріясе! Чи тобі не сором так підло нападувати цю бідну безоборонну тварину?

Кажучи це, Домініка гладила бідолашного гнома, і вона підвелася на ноги, вражена в любові й високій пошані, що їх мала до Аріяса.

Аріяс зблід. Він поступився, розгортаючи кущі.

— Це звірюка, яка мене ненавидить і яку я ненавиджу також. Воно скінчиться тим, що я її вбю.

— Що ти кажеш, Аріясе? Ти цього не зробиш!

— Авжеж зроблю і то зараз.

Аріяс скажений і осатанілий, схопив Дельфіна за карк і жбурнув ним з усієї сили об мур. Собака вдарився головою до стіни і повалився на землю розбитий, якби мав вмирати. З місця, де він лежав непорушно, він дивився на Аріяса зіницею неремстивою, сердешною і прохальною, немов, щоб сказати йому: „Байдуже, що я помру. Адже-ж я такий старий... Я вже на ніщо не

здався. Але чим я образив тебе? Чого ти завжди знущався надо мною? Чого ти мене так мало любив? Я завжди любив тебе, Аріясе, брате Домініки. Ще пригадую собі... коли ти був такий малий, як я, і ще не вмів ходити... я розсмішував тебе і ти грався зо мною”.

Домініка затулила лице руками, кричучи:

— Йди геть, Аріясе! Йди геть! Я не хочу тебе бачити! Йди геть, я не хочу тебе бачити!

Аріяс не слухав Домініки. Розкаявшись за свій гнівний вчинок, він підбіг до Дельфіна, впав біля нього навколішки й плачучи промовляв:

— Пробач мені, Дельфіне, пробач мені все, що ти від мене витерпів! Ту руку, яка тебе кинула, я втну її, щоб ти жив!

Голос його був такий щирий, що Дельфін, збираючи всі свої сили порухав хвостом і ушима, щоб зазначити свою вдячність і пробачення. Та коли Дельфін простив, як же-ж Домініка не простила-б. Брат і сестра обнялися, плачучи, й схилилися, щоб піднести побитого й приголомшеного пса, який, по цьому жахливому випадкові, перестав бути для Аріяса чаклуном, стаючи святим апостолом і мучеником.

Дельфін не згинув від того удару, але залишився розбитий і окалічений. В останніх місяцях свого життя він був може більшим приятелем Аріяса, ніж Домініки.

VII.

Аріяс, завдяки впливам і рекомендаціям свого батька, одержав, як вільний учень, бакалярство і університецькі дипломи, не бачивши на очі ні однісінького підручника, ані не навчившись нічого путнього. Він упирався при своїх поетичних зусиллях. Його амбіцією було жити в Мадриді, та публікувати в журналах вірші. Велику

частину дня перебував він удома, простягнувши на софі, читаючи поезії та повісті, часом снуючи в своїй голові неможливі загадки, то знов грамузляючи на білих картках. Бермудо, кремезний і замкнений у собі хлопчище, лягав на доріжку, звившись в клубок, біля софи. Домініка вишивала біля вікна. Культ Домініка для Аріяса не потерпів ані трішки. Обидвоє були-б віддали своє життя за нього. Приятелів Аріяс не мав. Коли він виходив, то перебігав прудкою ходою вулиці міста, заганняючися аж у поле. Бермудо ходив слідом за ним, як пес. Лише вночі любив Аріяс волочитися в середмісті. Партерові вікна були тоді порозчинювані; помешкання освітлені. В глибині домів добачалися родинні картини. Чувся гомін спокійних балачок, сміхи, голоси сварки, плач дитини, згуки фортепяну, гітара й пісня. І здавалося тоді, що замість до міста з каменю й глини, людина доторкалася до міста з живого тіла, з відкритими грудьми й оголеним серцем. І все це багатоскладне й таємне життя піддержувалося, якимось чином, волею його батька і його сестри Фернанди. То вони розподіляли добро й зло. І прийде може день, вже недалекий, коли він, Аріяс, спадкоємець батьківського уділу, стане найвищим арбітром у цьому місті з тіла й крові. Нічні вартівники, коли він переходив, вітали його низьким поклоном:

— Добривечір, дон Аріясе!

Але Аріяс, загублений в оболочках своєї химерної уяви, не знав, що батьківський уділ почав розщілюватися й валитися. Місто й провінція не терпіли гніту кацика. Бунтовливі сили грюкотили під землею, готові вибухнути. Розповсюджувалася, потайки, друкована летючка, під заголовком Тітка Кацичка, з грубіянськими напастями на Фернанду. Було багато ознак, які віщували упадок Лімонів. Аріяс нічого

не знав, ані не здогадувався. Бермудо, що його наслідував в усьому, був сліпий, як і він. Домініка завбачала неясні призви́стки. Зате дон Енріке і Фернанда діймали аж до найглибших коренів вагу лиха; вони знали, що воно шириться скоро, й передбачали шкоди, які принесе з собою. Вони змагалися розпачливо, щоб запобігти мінливо-стям лихої долі. Почуваючи, що в Гвадаль-франко ґрунт усувається їм з-під ніг, вони чіплялися з подвоєною завзятістю своїх мадридських протекторів і ще більше виявляли свою владу, думаючи переконати тим про непохитність свого становища. Але протекції могли раптом урватися. До того він був уже добре старий, а вона немічна жінка. Та втім, коли вони про це найменше думали, прийшла їм підмога. Просперо Мерльо, молодий адвокат з високодумними намірами, обдарований живим розумом і поворотним язиком, почав пильно навідувати дім Лімонів. Він приєднався сміливо до їхньої партії, розраховуючи на зиск, і став у місті і в околиці найвимовнішим і найгарячішим оборонцем кациківської справи. Він доводив кожному, хто хотів його слухати, що кациківство це найбільш батьківська, найспасенніша й найсоковитіша форма правління.

Одного вечора, дон Енріке зібрав своїх дітей і зняв до них ось-яку мову:

— Я дуже старий, мої діти. Мое життя доходить кінця. Незабаром я вас покину. Ваше майбутнє завдає мені чимало турбот. Маєтки, які маєте дістати по мені, мізерні. Фернанда знає про це. Фернанда завжди знає про все. Це перлина, це справжня перлина. Що-до вас, Домініко й Аріясе, я хочу, щоб ви шанували її волю не так задля її віку, як із-за її заслуг. Я був багатозаможніший, ніж я є; та це не тому, що я змарнував свою батьківщину, яка була й вашою та-

кож, лише тому, що я вжив її на те, щоб здобути вам владу, вартіснішу від багатства. Вартіснішу тому, бо не завжди багатства вистачають, щоб дати владу; тоді як влада сама притягає багатства, коли їх собі бажає і ставить за ціль їх осягнення. Якщо на те, щоб здобути владу й право наказування, я втратив свою батьківщину, а осягнувши це, я не потрапив придбати її знов, так це тому, що спершу треба було закріпити свою владу. Отже вам, а передовсім Фернанді, залишаю турботу пожиткування нею на вашу користь. Якщо ви захочете єдність, хто-б не взявся проти вас, ніхто вас не звалить. Але, якщо ви відлучитеся одні від одних, Лімони перестануть бути тим, чим були завжди в Гвадальфранко, вороги завізьмуться на вашу згубу, ви втратите всі добра й підете старцювати від дверей до дверей. Ти, Аріясе, маєш велику уяву; тебе манять і заморочують далека артистична слава й похвали в газетах. Але я, із своїм довгим життям і досвідом, кажу тобі, що все це не дасть тобі шматка хліба і є чистою шумихою та брехнею. Задля твоїх сестер і задля себе самого слухай мене. В той день, коли мене не стане, що зможе вдіяти Фернанда, не маючи біля себе чоловіка своєї крові, який ставив би чоло, ходив сюди й туди, взяв на себе видимий провід партії. Я хочу, щоб ти одідичив так само мою діяльність і мій вплив, як і моє ім'я, і я уповаю на Бога, що він тебе заведе вище за мене по тих підвалинах, що їх поклав для вас. Вибийся, мій сину, у високій політиці. Ти побачиш, як газети вмічатимуть усе, що ти напишеш, навіть, коли це будуть чисті дурниці, як тебе назвуть генієм і як ти будеш навіть членом академії, коли зволиш на це пристати. Я не хочу ховатися перед вами з тим, що приязнь Проспера Мерля здається мені багатоцінною і що я бажаю, щоб вона пере-

мінилася в споріднення. — Тут Домініка спустила очі. Аріяс повернувся до неї і в його погляді були здивування й гнів. — Ти спускаєш очі, Домініко, солодка й добра Домініко? Що можна захвати перед батьком та й ще перед батьком, якого розум витончився стикаючися із стількими людьми? А втім, я повинен освідчити, що заки я щонебудь завважив, самий Мерльо поробив мені натяки, небезпосередні, але доста ясні.

— Мені, татечку, він ще не сказав... пробу-
боніла Домініка.

— Але запевне дивився на тебе відомим спо-
собом. — Домініка зашарілася.

— Мерльо здається мені людиною з висо-
кими амбіціями; він уміє гарно балакати, а це
значить тримати майбутність за чуба. Опріч
цього він безперечно гарний хлопець. Що він
тебе любить це одразу видно. Якого кращого
чоловіка можеш хотіти? Подумай, солодка й не-
винна Домініко, що літа минають, що ти вже не
дитина, і що інші, в твоєму віці зріклися вже
надії віддатися. Я певний, що ви одружитесь
і що я ще це побачу. Таким чином, коли ви бу-
дете злучені всі четверо в одній волі і в бажанні
взаємного добра, вас будуть шанувати й боятися;
добробут ввійде до вас усіми дверми и ви уґрун-
туєте на довгі часи у Гвадальфранко легке і бла-
годійне ярмо Лімонів.

Мовчазне зворушення запанувало в світлиці.
За дверима, Бермудо сидячи на землі й приту-
лившись до шпарки, втирав сльози. О, якби так
в цей момент могли бачити дон Енріка і Фер-
нанду, таких статечних і непохитних, таких, чвань-
кувати сповнених родинними й громадянськими
чеснотами ті, що в таємній летючці називали їх
„упирями народу“, „старим ослищем“, „тіткою
кацичкою“, „панею кардиналовою“, або й щегірше!

Коли Домініка й Аріяс залишилися сам-на-сам, Аріяс станув перед своєю сестрою і промовив до неї уриваним голосом, з очима повними вогню:

— Чому ти мені нічого не сказала? Ти, облуднице!

— Я клянуся тобі, Аріясе, — жалісно й покірливо відмовила Домініка, сплітаючи пальці обох рук, як до молитви,—я клянуся тобі, що я нічого не знала. Він споглядає на мене, це правда, він споглядає на мене, як ще ніхто не споглядав, і як погляне на мене, я не знаю, що робити: я вся збентежена. Я не могла думати, що він любить мене. Нехай я згину, якщо він коли-небудь сказав мені це, або дав мені на здогад! Що я могла тобі була сказати? Що поглядав на мене? Що був залюблений в мені? Ти був би мене назвав дурною, пиндючною, шаленою і ти був би мав слушність. Мені вже двадцять вісім років. Я ніколи не думала про мужчин, ані не мала надії віддатися. Та тепер батенько... ти чув це гаразд, як і я. Але якщо ти не хочеш, якщо Просперо тобі не до вподоби, я не віддамся; я не віддамся, Аріясе.

— Як він має мені подобатися? Треба би мати, хіба, полуду на очах! Це дурень, нахаба й безстидник, який лише старається зробити кар'єру. Чи-ж ти уявляєш собі, що він кохає тебе хоч трохи? — сказав Аріяс, гнівно вимахуючи руками.

— Не сердься, Аріясе, не сердься на мене. Ти маєш слушність — відказала Домініка із смутком—я була сліпа. Де-ж би він мене любив? Я не є, ні молода, ні вродлива.

— Це не те, Домініко. Ти вродлива і ти аж надто молода, щоб віддатися. Але це факт, що Мерльо негідник, негідник!...

І Аріяс вийшов на вулицю, а за ним вірний і мовчазний Бермудо. Було вже пізно, коли він вернувся. Переходячи повз Домінічину кімнату, він побачив під дверима світло. Завсіди по своїх нападах скажености, Аріяс переходив нагло до стану дитячої самопокори й ніжности. Він застукав до Домінічних дверей.

— Чого хочеш, Аріясе? — спитала Домініка. Її очі були почервонілі.

— Домініко, я тільки-що образив тебе. Я не знав, що я говорив. Пробач мені. Я хочу тільки, щоб ти була щаслива. Несподіваність цієї вістки, острах утратити тебе, біль розлуки з тобою, збентежили мене.

— Острах утратити мене... біль розлуки зо мною!.. Коли-б я віддалася, ти не втратив би мене, ми не розлучилися-б. Але я не віддамся.

— Ти віддашся. Якщо я сказав тобі, що Мерльо негідник, то я це відкликаю. То не я говорив тоді: то злий дух говорив у мені, дух, який, інколи, мене заповнює, штовхає й підказує мені слова, яких немає в моєму серці. Але тепер, це вже я говорю і говорю при всьому розумі.

— Я не віддамся, Аріясе. Я не думаю, щоб Мерльо був негідник. Але вважаю, що він любити мене не може. Я вже стара й зовсім не гарна.

— Хто, бачивши тебе й говоривши з тобою, не мав би тебе шалено любити? — викликнув Аріяс, кладучи свої руку на скроні Домініки й притягаючи її голову, щоб скласти на її чолі поцілунок.

Домініка всміхнулася.

— То пристрасть братерська. Ніхто не кохашиме мене коханням, про яке я мріяла.

— Він кохатиме тебе, Домініко! Напевне він уже кохає тебе так, як ти того бажаєш. Напевне ви будете щасливі.

А згодом, по мовчанці:

— А ти, чи кохаєш його?

— Я, я ще... — прожебоніла Домініка тремтятьчими губами.

Аріяс став сміятися. Сміхом солодким, знадливим, який добувався, немов, із самої глибини його нутра.

— Гаразд, гаразд. Здається мені, що все є на добрій дорозі.

Він обняв її й поцілував ще раз у чоло.

— Добраніч, Домініко.

— Добраніч, Аріясе.

VIII.

Кожного вечора, біля шостої години, Просперо Мерльо з'являється в домі Уседів і віддається любовній розмові з Домінікою, аж доки не сядуть до вечері. Весілля визначене на осінь, на початок місяця жовтня. Тепер ще місяць липень. В провінції Івадальфранко стоїть спека. Але світлиця, в якій Просперо й Домініка ведуть свої балачки, холодна, вогка й тіниста. Стіни вибілені вапном, стеля полінійована сволоками з чорнявого дерева; проміжки між сволоками склеплені. Виміри кімнати—просторі, панські, на штиб старовинної залі або церемоніяльного сальону. Меблів обмаль і вони порозкидані. Долівка з червоних цегол, скроплюваних водою; тут і там круглі роґожини. Два великі вікна з ґратами виходять із землі і виявляють грубість дебелих мурів. Під вікнами вазони з квітами. За ґратами безлюдна й вузька вулиця та, на жовто помальований, мур навпроти. Пахне мокрою землею й калачиками. Чути дзвони собору й цв'ірінкання горобців.

Просперо й Домініка сідають у двох фотелях-гойдалках, засунені у темний кут. Уповажнє ці залицання своєю присутністю Аріясова мамка й Бермудова мати. Іноді в кімнаті перебувають дон Енріке і Фернанда; тихо вони гомонять про справи великої ваги. Зрідка з'являються теж Аріяс і Бермудо. Куди вони ходять, Аріяс і його вірний та незбагнений слуга? Ніхто цього не знає. Ніхто й не намагається про це довідатися. Вже починається рожева й щаслива доба в хроніці родини Лімонів. При найближчій сесії дон Енріке думає прохати до парламенту свого сина Аріяса і свого майбутнього зятя. Із спеками бунтовливі двиготи вшухли. Потайні летючки перестали кружляти з рук до рук. Над Гвадальфранком простягається октавіянський спокій. Єпископ, тихий і задумливий; каноники споглядальні й зосереджені; цивільний губернатор, суворий гідальго; військовий губернатор, відважний отаман; полковник жандармерії, людина з твердою рукою і кушастими бровами; словом, всі підпори громадянства є креатурами дон Енріка і тільки його волею втримуються в тимчасовій рівновазі та звязаності як риштування, що його вживає архітект для збудування своєї будівлі. Дон Енріке і Фернанда задоволені. Просперо Мерльо також задоволений. До його бюро напливають клієнти, як на відпуст. справи вирішуються автоматично на його користь. Він буде послом. Але найбільш задоволена — Домініка.

Мерльо приходить точно в умовленій годині. Він має на собі пістревий одяг барви овечого гороху й полотняні черевики. Входить він з розстібною маринаркою і з розстібнутим коміром сорочки. Крізь розтулини сорочки видно темні, поломненні і зміясті жмутки волосся: з адвоката задирака хоч куди! В одній руці він тримає солом'яний бриль, а в другій пальмове віяло, подібне

до віяла від вогню, та ним обмахує своє спітніле лице. Є він скоріш низький ніж високий з признаками черева; шкура його смагла, темно-брунатна; його вуси грозять Богові й людям; його зуби рівні й білі; його очі рішуче надаються, щоб запалювати жіночі душі. Принаймні Домінічину душу запалив він невгасним вогнем, який мучить і дає розкіш, ятрить, але не нищить. Коли Мерля немає вдома, Домініка не має спокою; вона блукає з кута в кут, з кімнати до кімнати, якби шукаючи чогось, що згубила; вона виходить у сад, жує кілька листочків м'яти, вертається до хати, сідає й зараз знову встає. Їй хочеться водночас сміятися й зідхати. Вона не може спати. Коли Мерльо приходить, неспокій Домініки подвоюється. Вона хотіла-б дивитися на нього зблизька, в очі, а не сміє підвести погляду від землі. Дивлячися на нього, вона хотіла би відорвати свої очі від очей Просперових, щоб зачерпнути віддиху, якого їй бракує, і вона не має сили їх відвернути. Просперо говорить. Просперо завжди говорить. Його язик має дар вічного руху. Його сріблиста мова дзвенить безупину, якби в весняному сп'янінні. Це незмінна вербна неділя. А чого він не говорить Домініці! Домініка слухає його, забуваючи про цілий світ. Іноді Мерльо бере Домініку за руку. Домініка бере її назад з благальними очима, якби зомліла, в агонії, бо має вмерти. І якщо час заручин потриває довше, Домініка вмере. Вона марніє й тратить рум'янці; вона вяне й нидіє. За два місяці, вона пристаріла на кілька літ.

Але серед цього блаженного й болісного переісточення Домінічиної душі, зберігається неуходжене золоте зерно, культ цілого її життя, чиста суть її молодечого віку, її любов до Аріаса. Підчас лихоманних годин у неспаних ночах, Домініці спадає інколи на думку: „Якщо-б Аріас

порізнився з Мерльом, біль убив би мене." Але на Домінічине шастя Аріяс весело заохочує її кохання з Мерльом. Аріяс відповідає на обожування, яке Домініка має для нього. Він також обожує Домініку. Він бажає тільки її шастя. Тимто, в присутності Домініки, він усміхається, жартує, виповідає ворожби на майбутність. Але, коли Аріяс самий, він вкидається в смертельну тугу.

Видовище сестриноного кохання розбудило також і його душу, та тіло до кохання. Він горить безупину; його дух і тіло мучаться в напруженні, якби в тривозі. Тому він і ховається. Спершу це була любов ідеальна, абсолютна, безтілесна: любов до жінки. Він блукав прибитий одчаєм по вулицях і йому здавалося, що почуваться нагло закоханим в усіх жінках, які бачить. Він складав палкі й чутливі вірші, повні гніву й жалісні, навпереміну. Вкінці, ця любов, непогамована й безцільна, скупилася на одній жінці. Аріяс не знає, хто вона. Він бачив тричі її за ґратами і вже до безтями закоханий; він не сміє більше перейти тудою. Він замикається в кімнаті. Він ходить уздовж і впоперек. Він рве на собі волосся. Він говорить сам до себе. Він ричить глухо. Бермудо, з другого боку, притулившись під дверима, слухає, стискає кулаки, грізно поводить очима. Що може зробити бідний Бермудо, щоб розважити Аріяса? Що діється з Аріясом? Хто завдає йому такі страждання? О, якби Бермудо міг ухопити в свої лаби винуватця, який так мучить Аріяса! Але бідний Бермудо не потрапить заглянути за лаштунки драматичної дії. Наостанці, Бермудо зважується зробити вжиток із дару слова, на яке він такий скупий:

— Що з тобою робиться, Аріясе? На Бога, скажи мені! Чи можу вчинити щось для тебе?

— Як міг би ти щось вчинити?

- Хто зна!... Пробі, скажи-ж мені!
— Я... закоханий, Бермуде.
— В кого?
— А в когож-би? В жінку.
— Хто вона?
— Я не знаю, як вона називається.
— Чому-ж ти не кажеш їй, що ти закоханий? Вона також мусить бути закохана в тобі. Більше нічого їй не треба!
— Я не смію, Бермуде; я не смію — мурмотить Аріяс, дряпаючи собі щоки.
— Скажи мені, де вона мешкає, а я викраду її й принесу сюди! Присягаю тобі на моє спасення!
— Мовчи, варваре. Ти не розумієш нічого в цих речах.
— Присягаю тобі, Аріясе, що я тобі принесу її тут, коли ти схочеш.

IX.

Минало літо і Мерльо, без шкоди для вечірніх балачок, звук приходить ще й після вечері під Домінічине вікно. Одного пополудня, під час останніх днів серпня, коли, незвичайним випадком, уся родина Лімонів була в сальоні, Мерльо, розпрошуючися, сказав:

— Сьогодні вечір, по вечері, я мушу пійти до вдови Канделеро, яка вже вернулася із села з дочкою.

— Вони вже вернули? — спитав дон Енріке.

— Коли вони приїхали? — спитав Аріяс.

Молода Канделеро була жінка, в якій Аріяс був безтямно закоханий. Він дізнався, яке її імення випадково, тільки недавно.

— Сьогодні пополудні, здається — відповів Мерльо. — Вдова писала мені, взиваючи мене негайно на сьогоднішній вечір. Це задля процесу,

який вона має із своїм братом. Каже, що привезла із собою не знать які дані чи доводи. Як кожна стара жінка, вона є нападкувата й нетерпляча.

— Але вона багачка й розпоряджає більш, як сто голосами — завважила Фернанда.

— І якраз у твоїй окрузі, Проспере, — докинув дон Енріке.

— Вона багата й скупа. Щоб не витратити, вона не тримає навіть слуги. Вона живе сама із своєю дочкою.

— Самі? — спитав Аріяс, з тривожним здивуванням.

— Цілковито самі, оскільки знаю, — відповів Мерльо.

— Дякуючи добродійній опіці Лімонів, дві жінки можуть жити самі й безпечні в Гвадальфранко, хоч би були як багаті, — освідчив дон Енріко.

А помовчавши хвилинку додав:

— Мені здається, що я чув, ніби її дочка дуже мила.

— Я, що-правда, цього не примітив, — заявив Мерльо, кидаючи Домініці погляд очищення. Він попросився.

А другого дня, знайдено вдову Канделеро і її дочку в їх домі вбитих, подіравлених ударами ножа. Дочка мала двадцять сім ран і видимі ознаки згвалтування. В хаті знайшли пальмове віяло, палицю та інші речі, що належали до Мерля. Нічний вартівник виявив, що бачив Мерля як цей виходив з дому близько півночі.

Проспера Мерля зараз же засадили до в'язниці; публична думка приписала злочин політичним мотивам. В місті зчинився заколот. Розлютована юрба попростувала до палацу Уседів, вигукуючи: Геть з Лімонами! Смерть Лімонам! Треба було охороняти палац жандармами.

Домініка занедужала. Вона не хотіла нікого біля себе, окрім Аріяса. Вона плакала й ніхто не міг її потішити.

— Але чи ти думаєш Аріясе, що це можливе? Чи я не марю? Чи це не є страшний кошмар? Збуди мене, мій Боже, навіть, коли б я мала пробудитися в мороці смерті! — схлипувала Домініка ослабленим голосом.

— Я певний, що це не був Просперо,—відповів Аріяс. — Я не кажу цього, щоб тобі додати відваги. Але я певний, що це не він. Тут мусять бути якась нещасна помилка. Але не бійся. Навіть, коли не вийде на явність те, що там скоїлося (це вже занадто таємниче, на мою думку), принаймні все поладнається через наші стосунки в Мадриді.

Також дон Енріке дістав удар в саме серце.

— Це кінець, Фернандо. Кінець усьому. Це і мій кінець, бо це нещастя відбирає мені життя. Кінець нашому пануванню в Гвадальфранко. Кінець усьому. Бідні мої діти! Фернанда, така сильна й розумна! солодка Домініка! слабкий і добрячий Аріяс!

— Ні, татеньку, ні, — відказує мужньо Фернанда. — Кінець-кінцем, чим ми причетні до цього падлючого Мерля? Щастя, що він ще не одружився з бідною Домінікою. Лихо спіткало тільки Домініку, і нас тому, що її біль діймає нашу душу. Але, політична катастрофа?... Годі бо вам!...

З в'язниці Мерльо написав до дон Енріке довгого й напушеного листа, в якому він запевняв про свою невинність; він чекав, що Бог здемакує справжніх злочинців і, тимчасом, покірно просив протекції дон Енріке, віддаючи свою справу в його всемогутні руки. Дон Енріке, розлютований, подер листа, лаючи на всі заставки цього підступного різуну Мерля. Але Аріяс взяв-

ся його боронити з таким запалом і хистом, що дон Енріке і Фернанда дали себе переконати.

Дон Енріке сказав:

— Припускаючи навіть, що він невинний, що ми можемо зробити?

— Порушити небо й землю, вжити всіх наших впливів у Мадриді, щоб закопати справу і визволити Мерля з в'язниці.

— Це неможливе. Спершу треба викрити злочинця.

— Ні, перше поладнаймо справу в Мадриді.

— Мій сину, ця вимога не на мої сили, що вже починають мені недоставати. Я припоручаю це тобі. Їдь до столиці. Вжуй всіх засобів, які тобі підкаже твоя молодість і розум. Ти їдеш у моїм імені; це якби я сам їхав особисто.

— Я? Ні, я не надаюся до цього, тату... — відказав Аріяс, непевно, спустивши голову.

— Ти надаватимешся, якщо цього захочеш. Треба вже раз зачати. Я вже недовго буду жити. Від тебе залежить ваша доля, твоя і твоїх сестер. Подумай над цим добре.

Домініка написала до Мерля, що вона не вірить, щоб він був убійником і що вона його кохає більше як коли-небудь. Дні минали. Суддя вів слідство. Всі докази були проти Мерля. В місті кипіло від явного роздратування. Часто приходило до розрхів. Переказувалося, що Лімони збираються підкупити суддів.

Домініка лежала далі в ліжку; її стан погіршався безупину. Дон Енріке, з днини на днину, був що-раз більше прибитий. Несміливий й лінивий Аріяс відкладав свою подорож до Мадриду. Так минуло три місяці. А тимчасом дон Енріке помер.

Петро Холодний.

Дереворит.

Х.

Вечоріло. Сутінки насувалися й розливаючися, насичували Домінічин альков. Та ось, неначе б сутінок, нагло згущуючися, стужавів, з'явився Аріяс, мовчазний, схвильований, тремтячий.

— Що з тобою, Аріясе? — спитала Домініка, підводячися на своїй постелі.

Аріяс сів у ногах ліжка.

— Заспокойся, Домініко. Заспокойся й дозволь, щоб і я заспокоївся. Я мушу з тобою поговорити. Дай мені трохи води.

Домініка подала своєму братові склянку води з цукром, що стояла на нічному столику. Аріяс провадив далі:

— Домініко, ти знаєш, як я тебе кохаю; як я тебе завжди кохав. Я не можу допустити, щоб ти була нещаслива. Ти віддашся за Проспера. Ти зараз вийдеш заміж. Я ще сьогодні визволю його з в'язниці.

Домініка слухала, не маючи ясної свідомості того, що чула. Вона не могла вгамувати нетерплячого поруху. Аріяс говорив далі:

— Постривай хвилинку і в твоїй душі проясниться. Звідділя я пійду до судді й виявлю йому, що це я вбив вдову Канделеро і її дочку.

Домініка нахилилася і вхопила свого брата за зап'ястки.

— Аріясе! Аріясе! Аріясе! Ти маячиш? Ти збожеволів? Що хочеш зробити, братіку? Хто тобі повірить? Я не приймаю твоєї жертви. Я скажу, що це неправда. Всі побачать, що ти це вигадав! Збудися, Аріясе, збудися!

— Цить, Домініко. Це не жертва. Це не вигадка. Це правда.

В алькові зробилася ніч. Аріяс розплився в мороці, в мороці, який здавався вічним. Домі-

ніці вчувалося, немов би голос Аріяса доходив з іншого світу. І його голос вже не був голосом любим, та близьким.

— То я вбив їх за Бермудовою допомогою. Нічний вартівник, що відчинив нам, незадовго по тім, як Просперо вийшов, потвердить мою заяву. Я не знаю, як це сталося. Я збожеволів. Я не був собою. Чи ти пригадуєш собі бідного Дельфіна, коли я хотів його забити? Отож це було те саме. Коли я входив до дому, я не мав наміру їх убити. Клянуся на любов, що її маю для тебе! Потім, підчас цілого першого місяця, я забув, що це я був убійником. Коли я чув, як говорили про цей страшний злочин, в моїй голові утверджувалися неясні звязки, неначе кризь туман, або немов би мені це все снилося. Я прийшов до думки, що мені це снилося, що той сон накладається мені, як дійсність, що мій розум хитається... Я злякався. Вчора я спитав Бермуда: „Чи мені воно снилося, Бермуде?“ Я спитав його тільки про це. Це вистачало. Бермудо хитнув мені головою: — Ні. Тепер, все стає нараз ясно передо мною. Так, це правда! — говорив він далі, хвилю помовчавши. — Я був закоханий в цій жінці. Закоханий, це невідповідне слово. Я кохав її більше, ніж ти Мерля. Більше, бо за свою любов ти мала в заміну іншу любов, подібну до своєї. А моя — це була неможлива любов. Чому неможлива? Що я знаю? Це було щось сильніше за мою волю. Я не смів їй виявити її. Я намагався тисячу разів писати до неї.

Я подер всі листи. Я хотів дивитися на неї, щоб дати їй до зрозуміння, і я не міг, сестричко, ні, я не міг, не міг. На саму думку, що вона може мене не любить, кров застигала мені в жилах, а потім біла до моїх скронів, заливала очі, лишала посмак на язиці. Я навіть не смів спитати сусідів, хто вона і як називається. В половині

минулого місяця вона виїхала з Гвадальфранко. Оце тоді Бермудо дізнався, що вона була дочкою вдови Канделеро. Що-вечір, Домініко, що-вечір, я ходив під її двері і я кидався на землю, щоб цілувати поріг, по якому ступала її нога, і я цілував грати вікон її дому більше разів, ніж є зір на небі.

Він знову вмовк.

— Того вечора ми зачекали аж Просперо вийшов. Спершу я хотів застукати до вікна. Та зараз я змінив думку. Краще було ввійти. Але заки я вагався, минув якийсь час. Нам відчинив нічний вартівник. Ми ввійшли. Тому що я не знав дому, і не входив туди, як злодій, я засвітив сірника. Ми перейшли сіни й стали здійсмати-ся по сходах. Втім, вгорі з'явилася Льоля. Вона була в сорочці. З місця, де ми були, було видно її ноги. Я вмить відгадав, що Льоля (я не знаю, чи я тобі вже сказав, що вона називалася Льоля) кинеться втікати, побіжить до вікна й розбудить сусідів. „Затримай її“, наказав я Бермудові. Ще тепер бачу його. Бермудо скочив, як дикий звір, схопив її з-заду і затулив їй уста. Я побіг під-піддержати її сам, своїми руками. Вона була така ніжна, така тепла, така солодка... Мое серце роз-пускається на цей спогад і мені здається, що я тримаю її ще в своїх обіймах. Я покритв її поці-лунками і, щоб вона не кричала, я цілував і ку-сав її губи водночас. Це все напотемки. Я губив розум. Я більше не панував над собою. Я сказав Бермудові допомогти мені і я заспоко-їв свою жагу. Я ледве чи здавав собі справу з цього всього. З глибини дому дійшов голос матери. Вона говорила і я її ще чую: „Але-ж, Льолю, що ти робиш, де ти?“ А що ніхто не від-повідав, вона прийшла не чекаючи. В руці вона несла свічничок. Вона зааніміла. Свічка впала на землю, але горіла далі. Я побачив, що я пропав.

Цілий світ валився на мене. Я сам узяв Бермудові ножа з його кишені і ним завдав удар старій. Льоля зіпнулася. Вона стояла, яких три кроки від мене. Вона плюнула мені в лице, а далі кинулася на мене, немов, щоб видерти мені очі. Все це не кажучи ні слова. За цілий час вона не промовила ані слова. Ніколи я не міг почути згук її голосу. Коли-б вона була заговорила, я думаю, що я не був би її вбив; в мені прояснилося б. Але вона не промовила, вона нічого не промовила. Заки вона досягла мене, вона вже мала ніж вбитий у груди... і я вдаряв довго... довго...

Густий морок, що наповняв кімнату був для Аріяса й Домініки повний привидів.

— Я ніколи не хотів зла нікому. Мої амбіції були великодушні й шляхетні. Скільки-то разів я почував себе згніченим, немов би мої груди не могли змістити мого серця! Це серце таке велике й таке бурхливе душило мене. Я був лінивий, бо я знав, що ніколи не потраплю доконати вчинків таких високих, як ті, до яких линула моя душа. Чому я вбив Льолю? Як я її вбив?.. Ми вийшли обидва з Бермудом з дому. Не говорячи нічого ми прийшли і поклалися спати. Я заснув важким, олив'яним сном. Навзавтра я забув про все. Коли до мене дійшла вістка про злочин, мені здавалося, що я щось неясно пригадував собі. Я подумав: „і кажуть, що в снах немає правди“, бо мені здалося, що я у сні мав передчуття. І ось так я жив багато днів. Але тепер усе скінчилося. Прощай, Домініко. Будь щаслива. Віддайся за Проспера. Прощай, Домініко.

Аріяс поцілував у чоло свою сестру, що з переляку аж задубіла, й вибіг. Домініка хотіла кинутися за ним, щоб його затримати. Вона втратила притомність і впала у стіп ліжка.

Мерля випустили на волю, але він не одружився з Домінікою. Він написав їй білет, в якому

стояло дослівно: „Ви зрозумієте, що після того, що сталося, ви перестали для мене існувати. Просперо Мерльо“.

Супроти стільки нещастя, Домініка зібрала свою енергію й переборола лихо.

Процес тягнувся довше року. Аріяса й Бермуда засудили на смерть.

Довідавшись про присуд, Фернанда й Домініка пішли до в'язниці побачитися в-останнє з своїм братом, а потім виїхали з Гвадальфранко.

XI.

Того ранку ніхто не прийшов мене збудити; я збудився сам. Звичайно в інші дні, сніданок приносила мені одна із служниць доньї Тріни, на ймення Пріска. Ця алькаренська дівчина мала кулясте лице, кубічну потилицю, торс вальцюватий і стіжкуваті спідниці. Цими геометричними якісними я хочу дати до розуміння, що Пріска не робила вражіння істоти раціональної, ані навіть ірраціональної, як інші тварини, що їх уживається до домашньої служби. Це була скорше річ, якої зовнішня форма виявляла деякі символічні прикмети: солідність, точність, силу, регулярність. Вона була, як би кристалізацією тих незнаних, добродійних або невідповідальних чинників, які є в природі на те, щоб служити людині.

Я глянув на годинника. Було близько півдня. Я дав був розпорядження, щоб мені приносили сніданок в осьмій годині. І тому потягнув розлючений за шнурок дзвінка. Прибігла Пріска. На кулястості її лица позначалося кілька побіжних конвульсій, що були майже подібні до неповільних рис людського почування. Не будучи певним своєї здогадливости, я зрозумів ці наочні

вияви, як ознаки вдоволення. Це було щось такого нечуваного, що мій гнів розвіявся.

— Скажи, Пріско, що таке сталося, що ти там знаєш?

Щоб Пріска сказала, що знає? Чи не за багато жадати від неї...

— Ну, Пріско, поможи мені вирозуміти.

Пріска замахала руками, сміючися нервово й проразливо. Потім дала мені знак, щоб я мовчав. Я слухав. В коридорі чувся стукіт спішливої ходи. Пріска набрала в рот духу й викинула з себе:

— Марікіта має болі, — і знов засміялася на свій спосіб.

— Я-ж не бачу в тому нічого смішного, що Марікіта має болі.

Але Пріска сміялася далі. Я зупинився, щоб приглянутися їй. Властиво це не був радісний сміх. Це був сміх сердечний, зворушений.

— Я здогадуюся, Пріско, я здогадуюся. Ти хочеш мені сказати, що наближається година, коли Марікіта буде мати дитину.

Пріска потакнула головою.

Я встав. Вдягнувся. Вийшов у коридор, де в переході стрінув донью Тріну, що йшла, немов перемінена, і, навіть, не глянула на мене. Потім я вийшов на вулицю й не вернувся аж в обід. Марікітині злоги заповідалися тяжкі. Обід тої днини лишав багато до бажання. Слуги крутилися то сюди то туди, плели теревені, всі на послугах доньї Тріни, так, якби не було в домі пансіонерів. Ми самі накрили стіл й носили полумиски з кухні та подавали собі, як це буває в найгірших харчівнях. Розмова, звичайно, оберталася цілий час довкола важкої спроби, що її переходила Марікіта. Тим-то ніхто не звернув уваги, що обох таємничих сеньор не було на обіді.

В шостій годині вечора Марікіта привела на світ з тяжкою бідою, але щасливо сина. Вечеря була приладжена старанніше. Загадкові сеньори не з'явилися також і ніхто не завважив їх відсутности. Була субота.

Заки я поклався спати, я прочитав вечірні газети. Всі доносили докладно про ганебну смерть, від удушення *) Аріяса Лімона і Уседи та його слуги Бермуда. Ця лектура пройняла мене жахом. З незапам'ятних часів у Гвадальфранко не було смертної кари. Треба було вжити для цієї okazji ката, імпровізованого і який не знав свого ремесла, кепського ката, аматора, що продовжив агонію засуджених протягом цілої години. Вся людність оточувала вязницю, підчас коли тратили обидвох злочинців. А що довго не затикано чорної короги, знаку, що вони вже не живуть, натовп захвилювався і хотів штурмувати вязницю. Коли зловісний прапор піднесено, розрухи збільшилися. Юрба боялася, щоб її не ошукали. Було підозріння, що страта була удана, щоб дозволити синові зненавидженого кацика врятуватися, а потім втекти до Португалії. Щоб упевнитися, наряд виважив браму вязниці і один за одним всі мешканці Гвадальфранка побачили своїми очима обидвох задушених. Одні зневажали їх, інші сміялися, деякі плюнули їм в лице.

У неділю донья Тріна вшанувала своїх пансіонерів надзвичайним обідом, конфітурами, солодошами, вином з Хересу і маленькими чарочками коньяку. Обидві незнайомі сеньори незнайомі для решти пансіонерів, не для мене — сиділи при обіді, одягнені в жалібні сукні. Радник з Кольменар де ля Ореха привів із собою, як гостя, мо-

*) Смертна кара від удушення, т. зв. „garotte“, ще й досі вживана в Іспанії. Відбувається в той спосіб, що засудженому, який сидить на кріслі, прив'язаний до стовпа, стискають горло залізним обручем. (прим. перекл.)

лодого торера, що тільки-но ставив свої перші кроки у цій кар'єрі і виступав під псевдонімом Уебільйос VII; радник дуже пишався приятелюванням з таким товаришом. Він провівистив нам з особливою самовпевненістю й чванькуватістю, що не мине кілька коротких місяців, як Уебільйос VII зість зовсім сирими Бомбіту й Мачакіта. *) Голова республіканської партії з Тарасони, з густою й росохуватою, як козячі вимена бородою, виставляв тої днини на-показ бороду особливо густу та товсту, шось так, немов добре вимя на кілька хвилин, заки його видоїться. Всі підносили лікті жваво й часто. Всі говорили й сміялися рівночасно. Всі складали гарячі бажання здоров'я й шастя для Марікіти й новонародженої дитини. Коли донья Тріна показалася в їдальні, всі підвелися з місць, щоб зробити їй овацію. В домі була одна радість, гомін і балачки.

Але дві незнайомі пані не підіймали очей від свого тареля й ледве чи перекусили дещо.

По обіді настала хвилина мовчанки й стомлення. Дон Раймундо Перехіль, каноник, що в цім моменті мав рамя сперте на столі і закрив рукою чоло, став задумливо говорити:

— Що таке життя! Ми так веселимося. А проте... чи не читали ви в газетах про страту в Гвадальфранко?

— Оце мені кара добре вимір'яна, — підхопив республіканський лідер, висловлюючися зовсім не по парляментарному. — Більше, як годину душили їм пельку, а ці шельми все не хотіли здохнути.

Обидві сеньори в жалобі повставали похапки й вийшли прудкою ходою. Вони могли ще чути останню фразу чоловіка з густою бородою.

*) Знані колись в Еспанії тореадори.

— Авжеж. Вони собі на неї здорово заслужили. Те саме треба було-б зробити всім кацикам. Донья Тріна поблідла. Вона стала белькотіти:

— То... ви... не знали... що ці сеньори, це сестри Аріяса Лімона і Уседі?

Всі, як стій, остовпіли. Лише один республіканець вдарив кулаком у стіл, сховав очі між брови і з жорстокою ноткою в голосі проказав:

— Так ця облудниця, ця старша, є тою, що її летючки називали „тіткою кацичкою“, найгіршою з усіх Лімонів? Яка шкода, що я скорше цього не знав! Я був би вже завдав їм чосу! Її також повинні були повісити. І ту другу, бозюночку, що, як здається, була втаємничена. Ні, в цій країні немає справедливості!

Переклад з еспанської

І. В. Дубицького.

П О Л Ь В А Л Є Р І

Ц Е З А Р

О Цезарю, спокійна мрій твоїх година,
Коли на заході спинивши погляд свій
Ти бачиш бій кривавий і прапорів рій,
І в серці чуеш силу, що всьому причина.
Даремно озеро тремтить і беріг оре,
Даремно золотом пишаються жита,
В твоїх залізних м'язах стигне і зроста
Наказ, що розімкне уста твої суворі.
І цілий світ лежить перед тобою ниць,
Імперія жде гасла, грому блискавиць,
Від котрих вечір буйним ранком запалає.
Щасливий той рибак, що пасмо золоте
Безжурних днів пряде й співаючи не знає
Про бурю ту, що в серці Цезаря росте.

*Переклад з французької
Н. Лівницької-Холодної.*

СВЯТОСЛАВ ДОЛЕНГА

ФРАГМЕНТИ З ЩОДЕННИКА

... Іде боротьба проти думання, улегшеного конвенансами й символами культури,— бо в сучаснім думанні замало є зусилля, замало є динамічної енергії, а забагато є протоптанних шляхів...

ЮРІЙ ЛИПА

(Розмова з Заходом).

Дід мій (по батькові) все-ж був людиною небуденною. Цілими днями він читав і ходив по садку сам—суворий, із зморщкою на чолі. Він не цікавився оточенням і ніколи ні з ким не ділився своїми думками. Селяни боялися зустрічі з ним. Я думаю, мало було людей взагалі, які його любили.

В домі, на кухні був світ бабки—жінки балакучої й сварливої, а втім, дуже недалекої. Бабка сварилася з служницями, обідалася цукром (це був її улюблений присмак) і скаржилася на хориби. День її був днем нудьги, передчувань і скарг. Бабка не знала й не розуміла діда.

Дід жив власним життям і егоїстично відмежовувався від родинних „турбот”. Якісь ворохобні думки все мережили його високе, суворе чоло. Часом він говорив—різко, саркастично, уїдливо. Слова були сухі, отруйно-гострі й короткі. Але слова відалися в пам'ять. Люди боялися слів діда.

Дід нікому нічого не прощав. Він не прощав нічого й собі. Він кинув пити й курити, щоб не давати селянам поганого прикладу.

Добрим дід не був. Принаймні доброти своєї ніколи не виявляв. На людську біду дід був глухий. Слабкість і кволість не викликали у нього співчуття. Але дід був справедливий. Він не зносив брехні й викрутів.

Чим жив дід? Ні, я й досі про це не знаю. Дід більше мовчав, або насторожено, іронічно слухав. Лише зо мною (я був його улюбленим унуком) дід був тепліший і внутрішньо уважний. Дід стрічав мене, брав за плечі й годинами ходив по виструганій ним самим (для моціону) стежці. Знаєш, говорив він, сьогодні я прочитав цікаве оповідання. І дід передавав мені зміст. Потім ми балакали про те, про се... З дідом я почував себе дуже легко. Проте, все-ж я не міг діда знати. Він був інший, ніж ті люди, яких мені доводилося стрічати.

Потім я довідався про деталі з біографії діда.

В молодості звихнена кар'єра (гордість і незалежність вдачі), невдале подружжя й звихнене життя в глухому селі, серед газет, книжок і дрібних, повсякденних клопотів. В селі наростало дивацтво й відчуженість від оточення. Це був своєрідний протест глибокої культури проти безбарвності провінції. В селі, на самоті, кристалізувалася дивна, деспотична вдача діда. Виростав абстрактний, книжний, надуманий світогляд.

Так складалося життя діда. Мовчазно й суворо він ішов своєю, нікому незнаною дорогою.

Знаю одне—в своїх переконаннях він не був ліберал. Він не був також демократ. (За те, як я поважаю тепер діда). Він був за владою (до представників влади все-ж відносився холодно й чемно, по панськи, з погордою), за монархією, за династією.

Мабуть дід багацько передумав, заки дійшов до таких поглядів. Можливо навіть, що в моло-

дості він був іншим і вірив в те, що потім так безоглядно відкинув.

В старій шафі з книжками, серед запорошених старих томів, я знайшов, якось, пожовтілий аркуш паперу. Рукою діда були виписані там українські вірші. Цей аркуш паперу дід побачив у мене. Він зморщив чоло й забрав його. Але нічого не сказав.

Тепер мені приходить до голови думка, чи дід не заламався, так, як заламався, колись, Куліш. Бо дуже вже дід не любив народу й мужика й занадто вже вперто мовчав в своїй абстрактній, надуманій, підкресленій характеристичною лектурою (Победоносцев, Достоевський) вірі в Москву.

Україну дід прийняв холодно й вороже. Насторожено. Проте, все-ж щось загорілося в ньому. Дід читав газети, слідкував за подіями революційного Києва й думав. Син його (мій батько) активно пішов в революцію. Дід і про те думав. Але зацікавлення свого він все-ж не виявляв. Навпаки, в домі було заборонено говорити по українському. Революції дід віддав „дань” в інший спосіб. Враз він зацікавився Польщею. В домі почали з'являтися околичні панки й залунала польська мова. Дід багацько читав по польському. Відкладав Міцкевича, довго ходив по кімнаті, думав і уїдливо посміхався в свою кошлату, татарську бороду. Потім знову, без слів, поринав в лектуру.

Так прийняв дід монархіст, „російський патріот” Польщу, ворожий йому край ворохобників”. Звідци був один крок до прийняття України. Але в цьому не дозволяла признатися дивацька гордість.

І тільки перед самою смертю, майже в агонії, у діда вириваються слова, які чули всі ми, що схилилися над твердим, спартанським його ложем.

— Боже, спаси Україну! — крикнув дід. Це були його останні слова. Дід вмирав неспокійно, пристрасно хапаючися за життя..

— І ось ще один фрагмент до характеристики діда.

В один весняний день на конях влетіли на наше подвір'я три п'яних большевики. Вбігли до кімнат в шапках, з нагаями в руках. Як тепер, пригадую собі червоні, озвірілі пики, злочинні, п'яні пики, що втрапили, вже зовсім, людську вподобу.

— Где хазяїн, мат'є ево!..

Дід вийшов суворий, нахмурений, грізний.

— Шапки геть, дураки! Не бачите ікона висить!

Не дарма діда боялися селяни. П'яні, готові на все червоноармійці, перелякано озирнулися й висунулися з кімнат. Потім сіли на коней і поїхали пріч. Діда вони не зачіпали. Було в цьому щось, справді, несамовитого, щось цілком несподіваного...

. Діду, мій діду! Ось минають роки, але я все згадую про тебе. Ще досі бачу твою високу, трохи схилену постать. Ось ідеш ти по стежці садком, тобою насадженим. Вірлиний ніс, насуплене чоло, сірі, вперті очі, вітер розвіває шаде волосся, рідке, давнє волосся, давніх татарських предків. Ось виходиш ти за садок і там твої левади твої, панські, левади, твоя, панська земля, тепла, пухка, власна.

Слова твої діду тверді й жорстокі. І люди мимоволі здіймають шапки при зустрічі з тобою.

Ти був паном діду. І вмер паном, самотнім і непризнаним. І Україну міг би лише прийняти панську. Не мужичу, не добру, не сумирну, а панську, залізну, жорстоку і владну!..

* * *

Ой, слуги мої, котрі вірні
Коні сідлайте, зброї збирайте:
Тугії луки, острії мечі,
А на коники всі посідайте,
Ой виїдемо на першу гору,
На високою, на німецькою,
Блиснемо мечем — ясен місяцем,
Пустимо стріли, як дробен дощик,
Пустимо стріли в Німецьку землю.
Німецьку землю ми звоюємо,
І звоюємо, і зрабуємо!

І звоюємо, і зрабуємо!...

Ось вона виринає передо мною, ота світла, мужня і наївна епоха. Княжа Русь. Русь мурована, домонтарська, проста. Не хугорянська, а осередкова, міська, урбаністична. А заразом, яка бундючна, яка певна, яка яскрава.—І звоюємо, і зрабуємо! — Невжеж цю пісню, що стала тепер колядкою, співали наші предки?

О, Русь, Русь! Чимось римским віє від неї. Часами перших Римлян, коли патриції самі орали землю волами, коли диктатор вставав від плуга... — Руський князь „ні котла імяше, ні мяс варя, ні шатра імяше, війни многі творяще, а воз по собі не вожаше”. „Іду на ви”— говорив руський князь... „Да не посрамім землі руської, но ляжем костьми”... Є в княжій Русі свідомість своєї переваги над диким, кочовничим степом. Бльокгаузний, гордовитий, руський месіанізм. І все під брязкіт зброї. Навіть купецтво стає воєнним, шляхетним ремеслом. О, яка прекрасна, військова, мисливська епоха. Який простий, сірий стиль. Скільки крові в епосі. Яка вона мязка, яка радісна, яка щаслива. Яка синя, прозора. Золотий вік. Плуг і меч врізаються в кочовничий степ,

в дикий, бунтарський, тюркський степ. Надо всім стоїть місто. Княжі палати. Білі вежі, мури, вали й частокілля. Каміння важких церков відносяться в чорнозем. Все загострене. Навіть шоломи, навіть дахи домів. Степ ще не розплився, не понівечив гостроти рис руського обличчя. Ще немає України...

В пізнішій, покняжій козаччині, що виринає в нашій історії невідомо як і невідомо коли, вже стих владний крок сталевих княжих дружин. Все розпливається. Барви не чорні, не червоні, лише мляво-блакитні й мляво-жовті. Зароджується барок. Зникає місто, а з ними мури й монастирі. Україна, немов середньовічна Італія поринає в кондотерстві... Там, в Італії також був Рим—справжній, мурований і владний. Рим, від якого залишилися самі руїни. І настав час цілковитого занепаду творчих сил нації, час монструального переродження нації. Кондотерство. Гітари й гондолі. Декамерон. Все спродажне. Ринки пахнуть людським тілом.

В нашій новішій історії лише Хмельницький—останній конунг, останній князь. Простий і величний. Батько. Козацький батько і самодержець руський. Тим-то він і близький монастирям та духовенству, що приховали в кадильнім затишку своїх келій далекий княжий дух. В Мазепі, виразно, щось від італійського магната. Затроєний штилет, діаманти, жінки, зрада, пишнота, бундючність і боязкість. Постає цілком барокова. Тактика венеціянських політиків. Палата Дожів. Ніж в спину. Пишні слова на ложі смерті. Пишні слова за життя. Помста... Мазепа вже стратив споріднення з історією. Епоха ним запліднена мертва. Тому від неї залишилися лише „мертві” конституції Орлика. Тому був час, коли від Мазепи відцуралася ціла нація.

— Княжа Русь. Чиста й солодка. Легендарна.

Слово о полку... Руська Правда... Літописці пишуть біблійним стилем. Ольга спалює живими Деревлян і стає святою! Святим стає Володимир, що має кілька сот наложниць. Перше християнство, героїчне й просте. Манастирі по лісах. Іноки й лицарі... Княжа Русь! Чи ми відчуємо її? Чи відродимо її суворий, чеснотливий стиль?

Що-ж, коли наша державна романтика йде від козацьких пісень, від пісень, що їх породило похмілля, від пісень суму, від пісень народу, проклятого й зненавидженого.

Що-ж, коли жилами нашими біжить кров тюрків, турків і татар, кров що чорнить волосся й очі, забирає спокій, п'янить, кров п'яна, розгнuzдана, п'яна передовсім.

Ватажків печуть в биках, саджають на кіл, з живих здирають шкури. Трупи, багато трупів. Вибалушені очі, роззявлені уста.

— Ой, чи пан, чи пропав, двічі не вмирати!..

А надо всім червона китайка. Червона китайка, засмарована дьогтьом. „Червоною китайкою личенько прикрито“. Дівочький сум і сором, і плач. Татарчата по селах!.. Як пахне смертю, як несамовито пахне смертю! В палаці, із стрільчастого вікна Ioannus Dux, немов англійський король Генрих VII. Паде сокира. Летить мертва Кочубеєва голова.

...Встала Україна краєм шараварів і отаманчиків. Садовський в пишних козацьких вбраннях їздить з бандою Гаркунів-Задунайських до Києва. Літаври, оселедці, бунчуки. Маніфестації під пам'ятником Богдана. Народні вчителі в шараварах тікають на Січ. Січ мати! Ворогів воювати. Автокефальні попи з оселедцями! Демократія, соціалізм—все на жовто-блакитно. А передовсім горілка, море горілки і знову похмільні пісні

і похмільні вірші... Яблучко. Олесь. Стрільчики. Козаченьки. „Під білою березою козаченька вбито“...

Віяло смертю. Її прозвістив Куліш. Став юродивим, проклятим. Не просяк в малоросійське гетто. Край біг і далі без перепочинку. Біг з висолопленим язиком. Помахував хвостом. Часом скавулів і зализувався. Це все. Смерть. Як пахло смертю!..

Але приходять інші часи. Часи суворости. Це не випадково, ні, що західні землі українські об'єднані. В них ще далекий шум княжих століть. Білі вежі в лісах. Ліси, сосни й болота. Дикі вепри в нетрях. Руїни замків... Нетрі. Ах, які непрохідні нетрі. Полісся...

Часи суворости! Тимчасом вони ще в літературі. Зрозумілі є Липа і Ольжич, що намагаються відродити старий стиль. Саме стиль княжий. Стиль дружинний, мисливський. Тому і шоломи, і стріли, камінь і бронз (і „Полісся“ в віршах Ольжича). Тому така простота, така суворість. Саме стиль княжий, хоч і пише Липа про „Козаків в Московії“. Проти чистих і суворих ще борикаються темні кондотерські сили. Ще блукають, закохані у власне „бунтарство“ кобзарі, і вдають пророків, і підбивають до бунту. Святять ножі. Ще дзюрчить п'янка, тюркська, плебейська кров...

Та все-ж, може... може вступаємо в епоху нового ренесансу, в епоху тверезости й чистоти. Саме в новій літературі українській — зародок майбутнього. Кризь щілинка, немов давня, застоєна вода, просякає Русь. Проста Русь. Княжа. Панська. Гострі шоломи. Мечі. Нормандський спокій. Випочата рівність. Оптимізм. В літературі передовсім: Липа і Ольжич... Мосендз... Марко Вороний, Рильський, Зеров, Филипович. Більше може й нікого. Тимчасом всі поети.

Ще не епос. Але поети, що прозвіщають прихід нового.

Къде бо їх життя і слава мира сего—
І багряниці і бряшни
Сребро і золото, вина й медове,
Бряшня честьная і бистрі коні,
І домове красьнії і веліці,
І імінія многа і дані і чьсті безчисльні,
І гордінія яже о болярах своїх.

Де вони, князі? Де-ж вона, Русь?

Ідуть вже. Далеко ідуть. Важко ступають.
Ледве чутно їх. Та все-ж ідуть. Ідуть!

* * *

Ось що мені приходить до голови:

Українська культура, коли їй судилося розвинутися до нечуваної в Європі височини (а я вірю, що культуру цю чекає така доля) розвинеться під впливом непризнаної героїчності і вийняркової (вибухової) революційності своєї дійсності. Адже-ж, дійсність наша така, що репрезентувати українство на всіх його найдрібніших (найбуденніших) відтинках можуть лише люди „одержимі”. Для кельнера і фризiera в нашій дійсності немає місця.

Для молодого культури української—характерний романтизм, відроджений під впливом мого і курганів, абстрактний і глибоко містичний, врослий в старезні часи. (Романтика княжої Руси. Києва. Слова о полку). Культура ця непризнана, непризнана й героїчна. Вона видається нереальною в своїй дитячій, смішній оригінальності. Але, саме, в цій „нереальності” її сила. Культура

українська буде несподіваною. Вона вибухне, вона переможе своєю героїчністю.
. Справді, треба підтримувати вогонь героїчного, дивний, несьогоднішній вогонь, що палить і виятрює „щастячко” — добробут всезадоволеного міщанства.

Спокій і певність (раціональність) свого існування в умовинах (припустім) парламентарної державної дійсності могли б бути згубними для молодой культури української. Рік 18 доконаний був би може роком, від якого почалася б культурна, освічена, навіть таляновита... примітивність. Рік 18 доконаний був би роком передчасного признання! Він виключав би творчу працю непризнаного генія!

. Чому в російську літературу „блиски” геніяльності принесли „хахли” Гоголь і Достоевський? Це були „хахли” непризані, які того признання шукали.

* * *

О, ненавистное равенство!

К. Леонтев.

Ні, ні, мене не цікавить людськість. Слово людськість назавжди залишиться для мене словом чужим і ворожим. Що стоїть за людськістю, за поняттям людськості? — Проблема зрівняння всіх перед об'єктивним лицем справедливості. Але справедливості я не сприймаю (я сам несправедливий глибоко і яскраво), а в нерівність інтензивно вірю. Коли існує нерівність характерів, здібностей, нерівність в сприйманні зовнішнього світу, чому-ж бо їй не існувати і в укладі суспільного життя, в організації клас і суспільних становищ.

А потім, все-ж за нерівністю стоїть мальовничий і яскравий дух переможця, а в егалітар-

ності—підла плебейська заздрість. Так, заздрість, бо найбільше заздрісних людей є лише серед рівних.

І Іван Іванович заздрить лише Іванові Семеновичові (коли той виграє 1000 карбованців на державній лотерії) ніколи-ж Ротшильдові.

* * *

Як це важно бути Росіянином, Українцем, Поляком. Як важно нести на собі тисячолітні тягарі історії, думати цією історією, жити нею. Як важно (і як прекрасно) гнобити інших в ім'я своєї бундючної батьківщини.

Але чи багато є людей, які справді можуть себе назвати Росіянами, Українцями, Поляками? Чи за національністю, відчуттю дешевим, всезадоволеним міщанином—рантє, не ховається віддичний, тупий і темний інтернаціонал невільників без вогня і без облич, інтернаціонал ковнірців, випрасованих штанів і, що найголовніше, прекраснодушних слів про „людину з великої літери”.

Ах, чому ми не можемо загорітися своїм, власним, завойовницьким вогнем, духом княжих степів і княжого города, гордим духом напівримських дружин. Чому ми все лише переймаємо; переймаємо з Європи, яка виростає у нас на якийсь абстрактний взірець наслідування, переймаємо, навіть, з Росії, яка спочатку все від нас перейняла.

* * *

Держава? Може і не треба нам ще держави. (Хоча, в суті речей, я державник напружений і безперечний).

В державі зникне й розпливеться елемент героїчного, народжений кривавими муками соток

поколінь. В передчасно досягнутій державі зникне Україна—садистично мучена нами коханка. Повстане Україна нова, збуденнілий, неромантичний край.

В цю нову Україну, представниками фабрик перфум, прийде знайома, нудна Європа, Європа грамофонів і футлярів для безпечної бритви „Жілет”. Настануть паради з приводу приїзду французького прем'єра, гемороїдального дідугана з вставленими зубами... Українські дипломати боронитимуть української справи на засіданнях Ліги Народів і вже нічим не відрізнятимуться від всіх інших дипломатів. Ясно—Україна стане „шматочком” Європи. Будуть власні українські повії і власні бари з українськими коктейлями...

О, ні, до біса! Заки здобудемо державу, ще треба багато поколінь виховати в правдивій героїчності, вспоїти їх, ці покоління кровю теплою і солоною, історичним запахом трупів ворожих, на землях, що пливсти їм, за малоросійською рецептою, медом і молоком. Заки здобудемо державу ще треба скласти іспит з власної історії, збагнути її, цю історію, душею трагічною й непогамованою, серцем, пораненим давніми, степовими стрілами.

* * *

І не Азія, і не Європа, і не Росія, й не Польща... Край козацький Край могил і степу. Край пастухів. Край чабанів. Край бандури. Край пісень. Край жіноцтва, запліднюваного зайдами. Край мертвий, цілком мертвий, безгомінний, тихий...

Але не можу, не можу без України. Щоб залишилося, коли б зникла моя ненависть до своєї, ніколи невідроженої, батьківщини, моя болюча, любовна ненависть, мій вогонь, що ятрить серце нестримно й палко?

О, ненавиджу, і люблю, і проклинаю давніми прокляттями, і все шукаю моментів, щоб підняти голову з гордістю.

Невжеж ніколи, нічого не знайду?

* * *

*...Ти, що повстав з безумної одваги
Гірких п'яниць...*

П. КУЛІШ.

А може, може Запоріжжя власне й згинуло через свою „нееротичність”. Бо-ж це ясно, що Запоріжжя не знало культу жінки й боротьби за неї.

Батьківщину, „отчизну милу” краще відчували книжники й схимники в Печерській Лаврі.

Любов до батьківщини, в своїй істоті, завжди еротична. Любов до батьківщини— це велитенська духовна ерекція, вічна спрага й вічний голод.

Умовини відірваного від жінки життя Запоріжжя, зміцнені теоретичною (запорозькою) негациєю жінки, виключали цілковито „ерос”. Батьківщина і віра були спонукою до грабіжництва й бурхливих походів. Але за походами тими ніколи не стояла родинно - певна мета і походи ті були убогі в реальні наслідки для... батьківщини.

Тепле сімя гарячого Запоріжжя виливалося безплідно на землю. Сімені тому судилося лише стати погноєм для життя органічно-рослинного.

О пристрасте українська! Сухий вітре, що випалюєш надра людини! Сухий вітре, неплодний, недошовий! Що за тобою — посмішка відьм, мільйонів відьм, голих і принадних! Мільйонів відьм, що гурмами летять в земне провалля. І ніколи не встати їм, відьмам, у реальній, осяжній наготі своїй!

О мертві, козацькі очі, очі вієнят, випалені
вогнем наруги над собою, вогнем і напруженням
кількасотлітньої мастурбації!

* * *

До українського релігійного світогляду.

Посадив Бога посеред стола,
Святу Пречисту при другім столі,
Усі святії та коло неї.
Приймає Бога зеленим вином,
Святу Пречисту солодким медом
Усі святії шумнов горівков.

(з народньої колядки)

Справді, Бог в нашому народі, Бог примі-
тивний, банальний, свій, теплий і рідний. І сліду
нема від грізного Саваофа з біблії... Бог хлібо-
робський, до господаря в гості ходить...

Милий боже! Підстрижений, селянський,
хліборобський боже! Милий боже, синку поган-
ських батьків. Крізь твоє звичайне, людське
обличчя дивляться хитрими, прасловянськими,
мужицькими очима давні божки лісів і піль, меду
й худоби.

Тільки бог війни, бог ненависти десь scho-
вав свої грізні очі.

З князями, з княжими походами на Цар-
город поплив Дніпром-Славутою грізний бог
Перун. І вже не вийти йому, княжому богові,
з надр сивої ріки.

Боги інші заволоділи українським світом —
боги смердів, робичичів і холопів, отих усіх, що
перетривали в своїй прамужицькій впертості
тяжкі лихоліття... Боги залишилися добрі, жа-
дібні, мужицькі боги худоби й жита...

О, прокляття на тебе, мужицький краю, не княжий, а невільничий!..

* * *

Безперечно в усьому завинив Гоголь. Саме він і привів мене до українського націоналізму. Шевченко в дитячих роках був мені чужий. Чомусь віяло від нього стріхою, дівками, що пораяються на кухні і співають своїх сумних дівочьких пісень. Був Шевченко мужиком і це я яскраво відчував. З цим не мирився. До того я довідався, що він „мученик”, що терпів за народ і був „у салдатах“. Моя хлопча свідомість цього ніяк не могла сприйняти, принаймні позитивно сприйняти. Мій герой повинен був сам засилати на Сибір та карати тих, що йому протиставляються. А втім, зо всіх кутів визирав Шевченко і був надто популярний, надто всіми признаний в своїй „святості”, щоб мене привабити.

Гоголь, той був інший. Пан. Не терпів. Жадним мучеником за народню справу ніколи не був. Писав про козаків і про їх очайдушні „рицерські” витівки. Дивився з портретів сухо й насмішкувато. Був таємничий, незрозумілий, нерівний у своєму відношенні до читача. Примхуватий. Іронічно-холодний. Навіть тоді холодний, коли писав свої „гарячі” ліричні фрагменти, про широченний Дніпро і українську ніч.

У Шевченка так і проглядає ото істотне мужицьке — „люди добрі”. Мовляв — люди добрі, зрозумійте мене. Ось вам моя душа селянська й груди наррозпаш. Ось вам моє серце, що хоче любити. „Серденько”.

А Гоголь глузував й кепкував собі злосливо з читача. Був паном, що не хоче й не вимагає признання, що нікого не любить і сам ні від кого не чекає любови. І було з Гоголем лячно, лячно

й прекрасно на душі. Так, немов ступаєш в задушну темну ніч, перед бурею, коли понуро й насторожено шумлять дерева і десь на обрії мигтять зловорожі блискавки.

З Шевченком було просто, тепло, як на кухні. Немов от сидить перед тобою старий Назар, що ходить з калаталом поночі й стереже дідового садку, та розповідає всіляку бувальщину:

— А як бувало, паничу, за кріпацьких ще часів...

Курить старий Назар свою люльку і слухають його з поширеними очима дівчата. А десь, крізь вікно, і місяченько, і травневі хруші й далекі парубоцькі співи...

Хлопачу душу проймає все це зворушенням, стає якимось солодко і млосно, та ось, загремить голос діда, панський голос, від якого прискає цілий отой сантиментальний, селянський чар і старий Назар вже трохи „по солдатському” отягається, біжить похапцем до дверей стерегти дідів садок.

Ні, безперечно в усьому завинив Гоголь. Саме він і розповів мені про Україну, про край, де були опереткові пейзажи й дуже реальні пани, де були Запорожці, що мали якісь, справді панські забаганки, статечні комісари, що їздили собі в старосвіцьких бричках, понурі козацькі багатії—сотники або полковники і характерні заможні старосвіцькі поміщики по глухих нетрях, по домах де риплять двері й де груби опалюються соломою. Не було у Гоголя, ні кріпаків, ні покриток, ні нещасливого кохання. Не гули у нього хруші й не шуміли селянські вишні над селянськими стріхами. Надо всім стояв якийсь глузливий, жаский оптимізм. Сарказм. Панська примха. Кепкування!..

Тим-то і повбирав він дядьків в фантастичні,

опереткові строї, тим-то і змушував їх реготатися разом з собою. Не проклинав, не кликав від леміша до „сонця освіти й правди“, лише глузував, сміявся.

Сподобався мені Гоголь. Саме якась його незалежність, незайманість, бундючність, саме його шляхетський, розповідний тон в „Вечорах на хуторі...“, коли так і бачиш перед собою завадіяку-сотника, що сидить собі, попиваючи мед, і плете усякі фантастичні нісенітниця, одурюючи своїх наївних слухачів.

Ні, це вже не Назар говорив!..

І селяни в розповідях старосвіцького сотника, враз, набирали якихось нових шляхетських рис, були горді й задиркуваті, за словом в кишеню не лізли, не терпіли й не поневірялися в злиднях.

Безперечно завинив Гоголь.

Він власне й допоміг мені порозумітися з Україною, перескочити крізь етнографізм і безпорадну побутовщину. З самим Шевченком я б не дав собі ради. Аджеж і Шевченків „прометеїзм“, і Шевченків „націоналізм“, і Шевченків „активізм“ — все це... результати дослідів. А без дослідів висить собі Шевченко в рушниках і дивиться хитро-мудро з-під своєї мужицької шапки. Без дослідів пішов собі Шевченко блукати по цілій Україні й просвічувати телеграфістів на станції Козятин, вчити їх любити рідний край, і чужому научатись і свого не цуратись.

Без дослідів були на кухні дівки — Параски й Гапки і в стайнях фірмани — Грицьки та Омельки. Без дослідів орали дядьки землю і звозили снопи на дідів тік. Пили горілку і дерлися по ночах парубоцькими піснями.

Без дослідів була собі Україна Малоросією, були околичні пани, що говорили по московському і вдивлялися в Петербург. Крім того була ще

якась степова романтика, виснажена й графаретна, й були мужики, дядьки, що ходили в брилях, білих штанах та почували себе цілком щасливими під мудрою і владною рукою діда.

Етнографічні студії мусіли б відкрити, який то багатючий нарід, оті дідові селяни, і як багацько вони мають споріднення із своїми славними козацькими предками. Досліди над Шевченком мусіли б показати, як то з „кріпака” повстала людина волі, український державник в наймодернішому того слова значінні, що закликав земляків рвати кайдани й ворожою кровю землю кропити.

Проте не вірилося. Україна стояла собі тихим, сумирним заспіваним краєм, краєм що лише пасивно терпів і шукав „чужинців”, які б йому поспівчували, а Шевченко блукав з села до села і навчав. Справді, немов кобзар. Плакав і проклинав на руїнах.

І Україна, і Шевченко були надто селянські, щоб у них повірити без вагань. Принаймні так формувалися вони в дитячій, а потім вже і в юнацькій, жадній на завойовницьку, владну романтику, психиці.

І тільки перейшовши крізь Гоголя, я вже зміг приступити до Шевченка.

Та було це вже тоді, коли почали потрохи завалюватися старі малоросійські символи й просвітянські ідеали, коли з мороку визирнуло непогомане і юне обличчя пореволюційної генерації.

Проте, все-ж і тепер ще, я сприймаю Шевченка більше розумово ніж емоціонально, органічно, все-ж і тепер ще я розумію... Хвильового, з його пристрасним бунтом проти „іконописного батька”, все-ж і тепер вважаю своїм першим національним вчителем саме Миколу Гоголя, облпованого і скривдженого нашими наївними, „вишиваними” патріотами.

БАЙДА ВИШНЕВЕЦЬКИЙ.

Чолами бють Московії царі
Йому, господарю на Буджаку, Мультанах,
Хіба-ж не славлять піснею гетьмана
В степах Молдавії мандрівні гусларі?

І Генуенські морці до зорі
Ведуть оповіді про Байду біля дзбана,
Що перла Понту — красна Роксоляна
Його визорює в Сераї, на горі.

Чайми вахляр холодить горно моря
І беться вал у браму Едікулу —
Його вартує вірним псом фелюка,
Щоб не простяг руки із Подніпров'я,
Щоб не впялась у серце Істамбулу
Стріла співуча з Байдиного лука.

ПІЗАРРОВІ ТОВАРИШІ.

Нам надокучили пороги цих осель,
Не любі нам пісні колись кохані,
У хижах віє нудою пустель,
Тягучим дням кінці тут довгождані.
Ми пишноцвітих прагнем островів,
Шляху далекого зледіяної мрії,
Де янтаревий мед тече із стовбурів,
Де гаю тьмяного сплелись зелені віі.

Там рос бруньки, як краплі золоті
На пелюстках тюльпанів мерехчуть
І на ногах танечниць молодих
Мідяні змії кільцями брязкочуть.
Там, біля входу в таємничий храм,
Лежать ліниві, злотогриві леви
І чинять суд підвладним племенам
На самоцвітних ложах королеви.
Обійми їх— жаска повільна смерть.
Уста їх — келихи отруйних почастунків,
Самі їх іскрами запалюють ущерть
Палких розжеврюючи ватри поцілунків...
Так швидче в океан! Хай керма каравел
Дере кігтями срібний гребінь хвиль,
Нехай південний вітер розірве
Нам горді прапори — вітрила вогнекрилі!

Рік 1920. Зима. Всюди сніг, повно снігу, на бруках, на тротуарах... Тихо на київських вулицях. Трамвайного руху не має, про візників давно забули. Рідкі перехожі самі протопчуть стежки по занесених снігом вулицях. Проте, і перехожих мало. Київ спорожнів. Роки 18, 19 і 20, тривожні, бурхливі роки вимели київське населення. А тепер ще й столиця у Харкові, а Київ звичайнісеньке собі губерніяльне місто.

В ранішньому повітрі мороз обернув в білі пухнаті нитки телеграфні дроти, кригою опосів на невибитих ще шибах неопалюваних приміщень. Холодно. Холодно й на дворі, холодно і по тих приміщеннях, однаковісенько клубить пара з уст, однаковісенько хухаєш собі на пальці.

Київська філія Державного Видавництва України, скорочено „Держвидав“, міститься аж в трьох будинках — добре, що вільних помешкань досить. Управа філії осіла в помешканні одного з колишніх товариств Взаємного Кредиту, на розі Хрещатика й Миколаївської; залишилося там, не дивлячися на змінні часи, дещо з добрих меблів, але, майже, не видно співробітників по численних великих кімнатах.

*) Фрагменти ці вибрані редакцією з рукопису спогадів п. Лазаревського, що охоплюють часи перебування автора на В. Україні від 1917 — 1930 р. (прим. ред).

В невеличкому кабінеті голови філії товариша Євгена Касяненка навіть на всю підлогу пристойний ще килим.

З запитанням, трохи недовірливо, трохи з гори дивляться на мене карі очі з-під насуненої сивої шапки (це вже мода така большевицька ніколи не здіймати шапки), коли я оповідаю про мету свого приходу — про бажання перекладати українською мовою.

— Але-ж для цього мало ще вміти розмовляти, завважує він. Особливо тепер, коли ширяться навколо напади зо всіх боків на українську літературну мову, мусимо цю мову плекати, мусить вона бути досконала, українська, а не якийсь там воляпюк гетьманських часів...

— Прошу випробувати мене...

— З якими перекладами українською мовою за останніх часів ви знайомі?

— Я ось добре обізнався з перекладом „Азбуки Комунізма“ Бухарина та Преображенського.

— Ви щож, цікавитеся комунізмом? — зовсім недовірливо примружує він очі.

— Ні, я цікавився лише мовою перекладу.

Щось помякшало в зінцях Касяненка, що й справді доброю мовою переклав цю саму „Азбуку“.

— Зверніться до товариша Черняка й перекажіть йому, що я нічого не маю проти вашої участі в праці.

Відділ перекладів ДВУ, на чолі якого стоїть товариш Євген Черняк, міститься в будинку ч. 8 на Хрещатику, в просторому помешканні колишнього Волзько-Камського банку.

Черняк, молода ще, гарна, чорнява людина, займає також невеличку кімнату з важким учадливим духом від розпеченої до червоного залізної грубки.

Це вже інша людина. Касяненко тримає себе, як справжній большевик — брутальність в обходженні, шкуратянка, шапка на голові — Черняк, очевидячки, бажає показати, що він, в першу чергу, людина вихована, Європейець, а потім вже комуніст. Він у піджачному гарнітурі, без шапки, пропонує сідати.

В розмові доброю мовою, люблячи мабуть поговорити, він висловлює своє здивування з того приводу, що безпартійні так мало беруть участі в культурному житті, яке, аджеж, повинно цікавити кожного Українця.

— Треба творити українську інтелігенцію, за всяку ціну, як мога скорше. Треба творити таку інтелігенцію, яка-б органічно була сполучена з життям цілої нації.

Цю важливу роботу, ми, комуністи, не зможемо виконати самі. До неї мусить взятися цілий український загал.

Що-до перекладів, він теж не має нічого проти моєї участі. Але з цим я мушу безпосередньо звернутися до завідувача підвідділу перекладів красного письменства, до громадянки Старицької-Черняхівської, в цьому-ж будинкові на долі...

Широкими мармуровими сходами йду вділ і на великих засклених дверях, на першому поверсі, бачу приліплений клаптик білого паперу з написом на ньому олівцем:

п/в красного письменства.

Відчиняю двері. Передо мною величезна, цілком порожня колишня операційна саяя банку.

В салі, немов у льосі значно холодніше ніж на сходах, ніж навіть на дворі.

Розглядаюся навколо і праворуч в кутку, бачу невеличкий звичайний стіл, на ньому трохи паперів, біля нього стілець, а трохи далі, взад і вперед, ходить сама Людмила Михайлівна, в

якихось величезних повстяниках, з великою хусткою на плечах поверх старого футра, з руками глибоко захованими в футрянні рукави.

На припочатку дивиться запитально й чомусь здивовано крізь запотілі від холоду скелка пенсне — не часті-ж тут, мабуть відвідувачі, — потім пізнає, вітається, посміхається ніби трохи соромливою усмішкою.

Вражає мене тиша й порожнеча великої холодної салі. І ця самотна людина-жінка, що без кінця ходить з кута в кут. Думається про цілу українську інтелігенцію, загнану в манівці, безпорадну й розбиту. Чому, справді, ніхто не стає до праці? Чому така тиша, таке глухе, тривожне безгоміння? Невжеж українську націю переможемо остаточно?

Людмила Михайлівна безперечно радіє з мого приходу. Їй треба виговоритися. Ця самотність і тиша гнітять і її.

— Так, перекладів намічено дуже багачко, і з французької, і з німецької мови. Але чекати на видрукування перекладу, або на одержання гонорару, річ майже безнадійна; занадто мало в розпорядженні Держвидаву і грошей, і паперу і занадто несприятливі тепер часи.

Вона хвилюється. В голосі якесь роздратування. Руки нервово перегортають паперці. Здіймають, витирають і знов вдягають пенсне.

— Та й Харків неохоче дивиться на друк книжок українською мовою. Там тільки слова, одні слова, одні обіцянки. Правда і Касяненко, і Черняк, хоч і комуністи, але широко дбають за видання українських книжок. Але-ж Харків сильніший за них.

Тимчасом, додає вона згодом — саме тепер і потрібна українська книжка. Саме тепер, коли вже обудилася народня свідомість і коли не можемо, не маємо права дати їй знову заснути.

Людмила Михайлівна виголошує ці слова особливо переконливо. В порожній кімнаті вони згучать гостро й голосно.

— Треба працювати—говорить вона далі.— Треба працювати не дивлячися на важкі матеріальні й моральні умовини. Культурна праця не може припинятися. Лише в той спосіб можемо тепер боротися. Це прямий обов'язок української інтелігенції.

Людмила Михайлівна схвильовано перекладає свої паперці. Знову запотіло пенсне...

Пара клубиться з уст. Холодно...

* * *

Одного дня року 1921 в редакції київської газети „Більшовик“, я побачив дуже худорляву, високу постать, з блідим, аж жовтим обличчям і з якимось дивними, злющими, синіми очима. Людина ця в добре вигаптованій українській сорочці під толстовкою тримала себе дуже нервово, заводячися та задираючися в розмові.

Це був Еллан - Блакитний — редактор харківських Вістей, визначний поет і співець доби військового комунізму, що приїхав до Києва й завітав до редакції „Більшовика“

Він гостро критикував цю газету, називав її просвітянською, казав, що занадто мало в ній суто большевицького.

— Живемо в УССР, — вигукував він, а не в якійсь там, жовто-блакитній Україні.

Редактор „Більшовика“ Граціянський тільки піт обтирав з обличчя хусткою.

— Але що, порівнюючи, добре в вашій газеті — це мова, часом краща, ніж в моїх „Вістях“.

Граціянський почав вже було всміхатися та Блакитний знов накинувся на нього.

Він обурювався, що „Більшовик“ всюди вживає виразу „радянський“, замість „советський“.

— Це контрреволюція! — кричав Еллан. — Чистісенька контрреволюція. Це-ж кожному нагадує Центральну Раду!

— Аджеж, не витримав секретар редакції Світозар Драгоманов, вираз „советський“ теж може нагадувати колишній Государственный Совет.

Еллан мовчки уставився в нього. Здавалося, що ось-ось він вибухне. Та враз він розсміявся, потім закашлявся, махнув рукою й несподівано помяшків.

— А може ви й маєте рацію.

Щось було в Елланові раптового, змінливого, щось перебігало його обличчям, очі, раз-по-раз, то потухали, то запалювалися вогниками. Руки нервово покручували невеличкого вуса. Він очевидно любив дискусію і в гарячій розмові саме знаходив себе.

Взагалі-ж це був ідейний ворог Непу і прихильник військового комунізму. Це він, навмисне, підкреслював на кожному кроці.

Його, мабуть, полонила „романтика військового комунізму“, полонила назавжди і міцно. Саме романтика, бо, назагал, він робив вражіння людини пристрасної, яку щось все ятрить, все не дає прийти до спочинку.

Проте, на хвилину він змінився. В розмові з Граціанським він процитував якийсь вірш і раптом в його голосі забреніли нотки меланхолії, він посумнішав, вшух.

Здавалося, що ціла його прославлена „бадьорість“, усі ці голосні слова, які він так залюбки вигукував — все це роблене. За ними, за цими словами вставляв образ втомленого поповича (він був сином священика з села Козла на Чернігівщині), звичайнісенького собі Українця - лірика, яко-

му аж надто не пасувала прибрана роля „першого поета революції”.

Та втім, може це лише здавалося.

Він вийшов з редакції, якимсь недоладно махнувши рукою, зник так само несподівано, як і прийшов. Облишив по собі вражіння неспокою й роздратування. Дивна була це людина.

Але, мабуть, не тільки Блакитний вважав „Більшовика” за не дуже „суто большевицький” орган. В липні 1921 р. оголошено постанову Київського губпарткому про ліквідацію „Більшовика” та про видавання натомість, у Києві нової газети — „Пролетарская Правда” — російською вже мовою.

* * *

В зимі 1924 року в клубі робітників освіти (колишнє Дворянское Собрание) на вечірці мав виступити Володимир Сосюра, що завітав із Харкова.

Народу була сила (переповнено було і велику салью, і галерею над нею).

По концертних виступах на естраду вийшла молода людина, відкидаючи назад темного, чуба.

Зустрінуто було його бурею оплесків, але він якимось самовпевненим, своєрідним рухом припинив овацію і почав читати.

Перед аудиторією був справжній самородок, поет вже дуже популярний на Україні. Робітничий син, що за висловом Коряка „причарував і ососюрював молодь”.

Про Сосюру багацько говорилося в колах київської інтелігенції (особливо молоді), ним захоплювалися, декламували його вірші, цебто сприймали його так, як, свого часу, українське суспільство сприйняло Олеся.

Тим-то і зійшлося так багацько народу на його виступ.

Вже першими своїми словами, що дзвінко пролунали серед абсолютної тиші:

О, не даремно, ні, в степах гули гармати... Сосюра заповонив усю аудиторію і потім тримав її в полоні весь час, примушуючи, разом з собою, переживати усе, про що оповідав.

Він мав небуденний декляматорський хист. Мав глибокий голос, що, здавалося, проникав у найдальші закутки свідомости, почуття ритму і вмів володіти рухами.

Можна було не погоджуватися із змістом його віршів, вважати їх за політично ворожі, можна було не сприймати його „офіційно-большевицького” наставлення, але не можна було йому відмовити одного — вміння панувати над аудиторією: читання Сосюри, мимоволі, заворожувало, чарувало слухачів.

— Яка-ж вона смішна, кіннота в постолах, ще й шпори дзеленьчать... О, бідні румунешти... — І ціла саля вибухала сміхом. А враз неспокійніше стукотіли серця у молоді, коли, якимось приглушеним голосом, неначе згадуючи, він говорив про близьку, близьку, таку зелену тьму очей. А там знов бадьоре гукання далеко ген за салю — на коні, на коні!

Мимоволі повставало питання, звідки у цього звичайного шахтяра, у людини, що не має ґрунтовної освіти така сила, такий хист.

Це вражіння було у всіх. Саля, в одно слово, ревіла після кожного його вірша.

А від київської молоді потім тільки й чути було:

„О, не даремно, ні!”

Довелось мені, згодом, стрінуги Сосюру в гостях, у члена управи нашої профспілки Адамовича.

Сосюра був, справді, як казав один відомий український критик, „мрійний юнак, імпульсивний, розхитаний. Ніжний лірик, що чарує своєю щирістю, задушевністю, парубоцькою очайдушністю. Залюблений в красивій позі і гучній фразі — щиро, наївно, просто, як хлопчик”.

Він і тут багато читав. А до того читав експромти, яких потім ніде й не доводилося вже стрічати в друці.

Був це просто розтратник свого таланту.

Коли запитували його, чому він не записує своїх експромтів, він якось недбало махнув рукою. Згодом він задумався й проказав:

— Скільки їх у мене гине незаписаними. От, якби мати секретаря.

Була в ньому велика самовпевненість, він безпересталь кокетував, кокетував своєю красою, своїм шахтарством, своєю участю в громадянській війні. А втім, все це йому можна було пробачити. Бо й справді він чарував своєю щирістю та безпосередністю.

Цілком зрозуміло, що користувався він величезним успіхом у жіноцтва. Про його пригоди склалися цілі легенди.

У того-ж Адамовича довелось зустрінутися із іншим відомим письменником Борисом Анто-ненком-Давидовичем.

Це була цілковита протилежність Сосюри. Людина може надто соромлива, він якось жалісно поглядував своїми короткозорими очима крізь окуляри, нервово гладячи біляве волосся руками з довгими тонкими пальцями.

Завжди чистенько, хоч і бідно вдягнений, він очевидно не шукав оплесків і овацій. Читати він не вмів і не любив, часом він тільки оповідав, але знову невміло, зупиняючися, шукаючи виразів, про теми своїх наступних оповідань.

Проте, одразу відчувалося, що це серйоз-

на, освічена, глибоко усвідомлена, людина. Те, що він говорив, це не були експромти, але все речі продумані, цікаві, гострі спостереження, несподівана цитата, короткий, саркастичний сміх.

Саме він вернувся з одної мандрівки і оповідав про свої враження. Його принижувала й обурювала містечкова Україна. Українізація йде пияво. Інтелігенція все ще в тенетах російщини. Цю російщину, що прийшла офіційно на Україну, разом з урядничими кашкетами і що тепер, як йому здавалося, доживала свій вік, він соковито й глузливо описував. Але все якось насторожено, обережно. Часом уривав і дивився кудись задумано вбік.

Була це людина, так би мовити, цілком просякнута українством. Він шалено захоплювався українізацією, її поступом, розвитком української мови, ретельно вивчав її, що-раз то більше вдосконалюючися в своїх творах. Як він обурювався на Українців, що байдуже ставилися до своєї мови. За царських часів—хвилювався він—всі вони вважали за свій обов'язок вивчати правила російської мови, а тепер кожний Українець гадає, що він знає свою мову, що для нього цілком зайве вчитися її, і ось як наслідок маємо випадки, що Росіяни й Жиди краще пишуть українською мовою, ніж Українці, що Українці й досі вживають якогось жахливого дослівного перекладу з російської, вважаючи це за літературну українську мову.

Пригадую ще: він дуже не любив епохи Петра I. Згодом він писав про це в одному своїому нарисі в „Житті і Революції“:

„Не для нас і не для України Петро поставив колись дибки клишоногоу Московію і погнав гарапником загнuzдану Росію на північ, захід і полудне. Не для нас! З Петровської кузні під Полтавою українська шкапа подалася у віки з розрі-

заним черевом і тельбухами, що волочилися за нею шляхом аж до 1917-го.“

Підчас розмови у нього це проривалося. Він вважав, що, саме, Петро вповні закривав російський імперіялізм і надав йому отого характерного, шкідливого для нас розмаху.

* * *

Це було в 1927 році. Фундуклеївською вулицею йшов Хвильовий і про щось жваво розмовляв з високим, широкоплечим чоловіком. Сам він був зросту середнього, тримався трохи похило. Вдягнений він був в жовтий кожух, трохи за широкий, як на його худорляву постать. На голові сива шапка, важкі чоботи на ногах, шия, замотана вовняною шарфою. В одязі недбалість. Він пройшов повз мене, йшов він поволі, немов трохи втомлено, і я встиг придивитися до нього уважніше. Перше, що мене вразило — це подібність до Гоголя. Таке-ж гостре, немов лисяче, лице, гострий ніс з тонкими ніздрями, іронічна, а може гірка, складка біля уст, важкі повіки. Насторожені (теж мені здалося—гоголівські) очі, на мить, ковзулися по мені. Тільки чорні, густі брови, що трохи по—мефістофельському уклалися на чолі, були інші, не гоголівські, яскравіше відтіняли виразно східний тип обличчя.

Він проминув мене й, незабаром, зник, в якійсь бічній вулиці.

— Гоголь, — сказав я знайомому, який був зо мною і перший вказав мені на Хвильового.

Ця випадкова зустріч надовго залишилася в моїй пам'яті. Чомусь, підсвідомо, я вважав її за явище в своїм житті.

А втім, бачити Хвильового було б, мабуть, цікаво для кожного українського інтелігента тих часів.

Хвильового знали всі, знали його з портретів і творів, знали й цікавилися ним. Справді, як говорив Коряк, він усіх нас „хвилював, п'янив і непокоїв, дрятував, знесилював і полонив”. Це був час, взагалі, коли ціле національне життя на Великій Україні поринуло в літературу. Літературні дискусії були плятформою, на якій розвивалося і обговорювалося національне питання. Червоний Шлях, Життя і Революція, Літературний Ярмарок—все це були журнали, що приносили для пересічного українського читача яскраві теми до думання. Проте, найдискусійніша була постать Миколи Хвильового. Не дарма в офіційних колах повстала така ненависть до „хвильовізму“. Хвильовий вибухнув в українському суспільстві. Він приніс стільки нового, так освіжив затхлу атмосферу провінції, так загострив настрої, що, справді, можна говорити про „хвильовізм”, як про „епоху” в житті українського суспільства.

Пригадую, що особливу увагу звернув на себе твір Хвильового — Я (романтика).

Говорили пошепки й говорили голосно про те, що розстріляна мати з оповідання Хвильового — це-ж Україна-батьківщина; говорили про те, що не може бути добра з Назарету, дошукувалися в ліричних, повних експресії уступах Хвильовівської новелі, розв'язки на цілий ряд питань, що непокоїли українську інтелігенцію.

— Чи може бути чекіст Українцем?

— Чи комуністові вільно любити свою батьківщину?...

Ще жвавіший обмін думок викликали його політичні памфлети. Вони не були чимось несподіваним. В них Хвильовий вершив лише тодішні настрої, що охоплювали всю майже інтелігенцію Великої України, незалежно від партійних напрямків.

Європа чи Росія, Україна чи Малоросія... Хвильовий говорив саме те, що думав кожний з нас. Але він мав змогу говорити про це одверто. Він зумів надати своїм твердженням якогось особливого чару. Це були, справді, „думки проти течії“, але ними Хвильовий просяк в гущу, торкнувся глибокого та інтимного в серці пересічного українського інтелігента. Від нього, від Хвильового романтиканового визволення, саме він і надавав культурній і науковій роботі на Україні якогось важливого акценту. Всіх нас хвилювала таємниця, яку носили в грудях—таємниця, що ми є співтворці і співучасники нового ренесансу.

Чекіст Хвильовий, людина з якимось мрячаним минулим, відкрив нам цю таємницю, приніс з собою „запах слова“ і „запах історії“, романтику нової весни, що здавалося так, як в його „Арабесках“ бурлила вже в імлі радісного відродження.

Європа, Азія, степ, Лівобережжя, — все це переміщувалося в якусь прекрасну симфонію. Вставали чіткі обрії, синя Іспанія, Європа, далека і близька, рідна, рідніша за Росію, за гасла „пролетаріят“, „комунізм“ тощо...

Незабаром в партійній пресі розпочався одвертий похід проти Хвильового. Та цей похід здавався за щось цілком теоретичне, цілком відірване від життя, і навпаки за зовсім консеквентну видавалася оборона Хвильового з боку самого наркома освіти Шумського, цілком життєві були його знаменні вирази про „комуністів Українців—пасинків партії“, про його пишання з приналежности до колишніх українських есерів, про „комуністів шкурників—малоросів, що вихваляються своїм лжеінтернаціоналізмом, своїм байдужим ставленням до всього українського“, про

„зневажливе висміювання української культури з боку російської”.

Трудно, за теперішніх умов, навіть уявити собі, як це все впливало на українське суспільство, що, добачаючи в Хвильовому виявника своїх прихованих думок, жадібно ковтало всі перипетії цієї боротьби й полеміки.

Згодом розпочалася так зв. „літературна дискусія” на пленумі ЦККП(б)У.

І ось на цій дискусії, ніби проти Хвильового, ніби проти Шумського, що теж дістався в неласку, виступив новий нарком освіти Скрипник.

Занадто вже діалектичні були його промови в партії проти „хвильовізму” та „шумськізму”. Натомість, реальними і ширими видавалися його твердження, що українська культура й література мусять мати право на цілком самостійний розвиток, що вони мають своє коріння у власній, попередній історії, що стара російська література може мати вплив на творення нової української лише, як одна серед інших чужоземних літератур і т. д.

Для нас, позапартійних, всі ці тонкості партійної полеміки були незрозумілі, але інстинктивно ми відчували, що в цих твердженнях Скрипника є, в суті речей, багато спільного з славетним гаслом Хвильового—„Геть від Москви!”

І український позапартійний інтелігент, чи не вперше зрозумів в масі, що нація, походження і кров можуть впливати й на людей з „партквітком” в кишені, що саме за цими людьми, як і за нами всіма, стоїть українська історія і українська дійсність, які не дають їм вщухнути, підпорядкуватися, вповні, чужій ідеї, а роблять з них спільників в боротьбі проти російського імперіалізму та централізму...

...Коли тепер, сидючи поза межами Великої

України, думаю про Хвильового, його роля в українському житті видається мені знаменною.

Справді, „хвильовізм” став явищем, що об'єднало всі сфери української інтелігенції. Може саме з „хвильовізму” і повстав „справжній” український комуніст, якому судилося йти потім в масі на Соловки, або кінчати життя самогубством.

* * *

На розі Прорізної та Пушкінської вулиць, багач-цукроварник, жид Зайцев, далеко перед війною поставив собі розкішний будинок в мавританському стилі.

Багато легенд курсувало в Києві про оргії Зайцева в своїм будинку.

Але все минає.

Загуркотіли гармати на заході й утворено було в цьому будинкові шпиталь. Потім повстав в ньому „Український Клуб”, що багато чого пережив за своє коротке існування. Згодом знову віддано його під шпиталь—вже большевицький, далі були тут „Дім Народів Сходу”, районний партійний комітет, жидівський клуб Ком Фон і нарешті віддано цей будинок під так зв. „Дім учених”.

Членами цього клубу могли бути лише люди, що мали таке, чи інше відношення до науки.

Зразу-ж по заснуванні клубу, розпочалася там боротьба поміж течіями російською та українською. Українська перемогла і Дім учених набрав українського обличчя, лише толеруючи в своїх мурах Росіян, як нацменшість. А втім, більшість російського елемента перейшла, або до „Ділового Клубу”, або до „Клубу Інженерів та Техніків”.

Влада на перших кроках поставилася до клубу сприятливо. Встатковано були його добрими

меблями і образами, улаштовувано наукові реферати, висвітлювано новини екрану, врешті засновано спортову секцію під керівництвом одного з молодших наукових діячів п. Волошина.

Що-тижня відбувалися в клубі вечірки з танцями, а разів два-три на рік, на Різдво і в Массницю влаштовували добрі товариські вечери, де бесіда затягалася далеко за північ.

Кого тільки не було на цих вечерях...

...Біля родини Черняхівських, властиво біля гарненької дочки Черняхівської—Рони, крутяться молоді хлопці. Низький, лисавий Гермайзе розмовляє з Оленою Куриловою. Ось проходить, говорячи щось до себе, Агатангел Кримський. (В нього такі помітні, хоробливо-нервові рухи голови та рук). Тонкі, шляхетні риси Максима Рильського. Гарне веселе обличчя Федора Савченка. Лисина Дурдуківського. Зеров блищить окулярами і, з властивим собі красномовством, щось доводить. Там купчаться шанобливо навколо Михайла Грушевського, його дружини та дочки, а ось, в якомусь допотопному, чорному сурдугі, з довгою бородою і з довгим волоссям, Олександр Грушевський...

Бідно, навіть вбого, якщо-б поглянути звідси, вдягнутий весь цей натовп, але все-ж панує вже своєрідна мода в жіночих вбраннях, все-ж менше вже помітно „толстовок”, трапляються вже й білі (правда м'які—тверді це ще контрреволюція) комірці.

Грає музика. Звідусіль веселий гамір. Недалеко від мене, прихилившись до стіни, стоїть Максим Рильський. Його тонкі риси нерухомі. Під вусом якась настирлива посмішка. Темні очі дивляться пронизливо, немов шукаючи когось в юрбі.

А музика не вщуває. Танці не припиняються. Ось полинули згуки мазура. Так, так—контр-

революційний, шляхетський мазур гучно розтинає повітря в совітському Домі Учених.

І в такт з юрби вилітають пари. Мимохіть звертаю увагу на одного танцюриста. Немолодий, низький, з буйною чуприною, він танцює з таким запалом, що зразу-ж викликує овацію.

Лунають вигуки:

Скарбек! Скарбек!

Так, це Скарбек, комуніст, Поляк з походження. Комуніст, що завадіяцьки танцює мазура.

Люди бенкетують і величезна більшість ще не усвідомлена, що це бенкет, якщо не підчас чуми, то перед її появою.

А зараза вже була в повітрі. Вже заносилося на одвертий рішучий бій проти України. Важчали хмари над краєм.

І справді, майже ніхто із присутніх на цій вечірці, або згаданих у цих фрагментах не залишився на волі, а чимало й зовсім скінчило свою життєву кар'єру.

Справді, це були останні дні попередньої доби, доби надій і ілюзій, а заразом доби окремих одиниць-героїв з їхніми мужніми виступами.

Розпочиналася нова доба в житті закупованої України, доба, коли повставати проти окупантів піднялася вже ціла, зферментована, українська нація.

Йшла доба важка й трагічна, але доба без ілюзій.

МУЧЕНИК НЕПРИМИРЕННИХ ІДЕАЛІВ СТАНІСЛАВ БЖОЗОВСЬКИЙ. *)

I.

Польська література з доби „Молодої Польщі” мала кілька індивідуальностей європейської міри. Лише тепер польська офіційльна критика та закордонна пропаганда намагаються ввести деяких з них в європейську літературу. Бжозовського нема між ними. Він сам міг би був завоювати собі місце за життя, якби був вибрав для своєї праці іншу мову, або, якби хто-небудь, безпосередньо після його смерті, вмів би був зробити відповідний перекладний вибір з його творів.

Проблеми, якими він займався, випереджували своєю гостротою не один добре поінформований європейський журнал, а Бжозовський сво-

*) Станіслав Бжозовський, якому присвячена стаття М. Рудницького це одна з найцікавіших постатей польської літератури. Постать ще не цілком оцінена й не цілком продумана навіть самими Поляками. У нас його твори ще взагалі не знайшли читача. Тимчасом, саме тепер, коли українське життя відроджується під знаком „культу волі та сили“, коли починає кристалізуватися й гартуватися нова українська індивідуальність, твори цього визначного Поляка цієї трагічної, поривної й романтичної людини, набирають для нас якоїсь особливої, гострої актуальності.

Феноменальний своєю ерудицією, блискучий і гострий критик, що намагався зосередити життя рідної літератури довкола великих проблем національного відродження, скрайній індивідуаліст, ворог спокою й філістерського щастя, автор есеїв, насичених, немов кровю, органічним відчуттям життя свого народу й тугою за справжньою революцією духа, самотній романтик і лицар оригінального, властивого лише собі, світогляду, що протягом цілого,

їм підходом міг спонукати до дискусії рівних собі мислителів, яких не мав тоді у Польщі.

Над усім світоглядом того, наскрізь оригінального, письменника, нависла трагічна хмара його особистого життя. Безпосередні, сильні переживання ставали, наче, підземельним порухом вулкану, що викидав із себе ляву: організм підточуваний смертельною недугою не міг опанувати надміру вражінь і думок. Звідсіля цей схвилюваний, нерівний біг слів, що здоганяють кожну хвилину, як у людини, яка складає свій заповіт.

У 33-ім році життя вмирає письменник, що залишає по собі 4 великі томи критичних і філософічних студій, 5 томів менших, 2 томи повістей, дві пєси, щоденник, кільканадцять принагідних брошур і кількасот статей. Коли мав він час прочитати те все, про що він писав, коли передумати, — коли духово дозріти, щоб стати суддею цілого свого і старшого покоління, яке його виховало?

Уродився Ст. Бжозовський 1878 р. на Холмщині, в родині дрібних землевласників. Батьки не могли дати йому глибшої освіти. Аж до 5-ої класи ходить у Люблині, до 6-ої переїздить до Не-

короткого свого життя йшов пробоем крізь пасивність і збайдужність власного суспільства — Бжозовський був, немов, передвісником нової епохи націоналізму, що народилася пізніше на лаштунках змиршавілого й слабкого, передвоєнного світу.

В нашому житті вплив Бжозовського є лише в одному випадкові цілком безсумнівний. Саме ніхто інший, лише Бжозовський породив знаного критика й публіциста Дмитра Донцова. Донцов, дослівно, перейшов ту саму еволюцію, що й Бжозовський — від пристрасного марксизму до не менше пристрасного націоналізму й традиціоналізму і ще досі знаходиться в тенетах „лектури“ Бжозовського, безпересталь позичаючи в нього імена, готові цитати, образи й думки. Проте постаць Бжозовського настільки самобутня й характерна, що культурний український читач все-ж повинен нею безпосередньо зацікавитися.

Прим. Редакції

мирова на Поділлі і там кінчить гімназію. У 1896 році вступає на природничий відділ варшавського університету, у березні 1898 вибирають його головою товариства „Братня помоць“. Кілька місяців пізніше товариський суд скидає його з того становища наслідком поважного обвинувачення. Бжозовський самовільно позичає гроші з каси товариства, щоб рятувати смертельно недужого батька, який потребує негайної операції. Він сподівався, що ті гроші пришлють йому ось-ось багаті свояки. Але припадок хоче, що справа виходить на зверх, заки Бжозовський мав час таку позичку звернути; — сам відразу признається до вчинку і пізніше гроші звертає, але товариський суд видає присуд. Бжозовський залишається з „плямою“ на своїй честі.

Майже безпосередньо після цієї події, арештують його, як підозрілого за приналежність до нелегальної польської організації „Освята людова“. Сидить у Цитаделі, слідство затягається, в листопаді 1898 року виходить із в'язниці „невинний“, але з сухотами. Здоровля мав таке слабке, що не міг витримати допитів тайної поліції; його зізнання не гідні справжнього революційного діяча, дарма, що не зрадив ними нікого. На характер Бжозовського паде друга тінь у гурті партійних товаришів. Виїжджає до Отвоцька.

У 1901 р. жениться й до 1905 р. мешкає чи в Отвоцьку, чи в Варшаві. Не може далі студювати в університеті через фінансову скруту; починає заробляти на хліб публіцистикою. Пише до часописів, до журналів (від 1902 — 5 до наук.-літ. та сусп.-політ. тижневика „Глос“), дає відчити, підготовляє популярні брошури. У 1903 р. дістає конкурсну нагороду за песу „Моцаж“ (виставлену 30.XI у Варшаві), в 1904 р. починає гостру кампанію проти Сенкевича, в 1905 р. проти Міріяма.

Грудна недуга приневолює його у січні 1905 виїхати до Закопаного, де сидить кілька місяців і дає відчити з польської літератури. Звідти виїжджає до Нерві, потім до Льозанни. Трохи подужавши, вертається взимі до Львова і тут залишається приблизно рік. За той час пише кілька окремих студій у бібліотеці „Література і Мистецтво”: про Ніцше, сучасну польську повість і польську критику. Його прилюдні виклади мають великий успіх серед студентської молоді.

Праві партії, обурені його критикою деяких національних святощів і його соціалістичними ідеями, поширюють відпис протоколів із слідства у справі „Освяти Людової”, щоб його скомпромітувати. Частина протоколів сфальшована, але до частини закидів Бжозовський признається. Новий приступ недуги; Бжозовський виїжджає до Нерві, а звідси на постійне до Фльоренції.

У 1907 р. новий удар, хто зна, чи не сильніший від недуги. Тепер уже з поступових кол, його недавніх партійних товаришів, виходить нове обвинувачення: Бжозовський, мовляв, служить російській „охранці”. Бжозовський має вже в тому часі занадто багато ворогів між робітниками пера: і між визначними письменниками, що їх творчість піддав невблаганній критиці і між журналістами, з дешевим, поверховним соціалізмом і націоналізмом яких, не міг погодитися. Тільки невеличкий гурт приятелів, що знають його особисто, стає в його обороні, коли він домагається громадянського суду. Одночасно його вороги пригадують його прогріхи: „позичку” зі студентських часів і зізнання у варшавській цитаделі. Бжозовський, уже з Фльоренції, де осів на постійне, видає 5 травня 1908 одвертого листа в обороні своєї чести, але це тільки палкий крик невинно обвинуваченого: без фактів і доказів.

А втім, як боронитися проти доносів? „Давайте факти і докази!“—кричить він. Загальний настрій проти Бжозовського.

Суд Польської Соціалістичної Партії над Бжозовським збирається в Кракові, в лютім 1909. Недужий Бжозовський приїжджає на суд. Проти нього стає колишній агент російської „Охранки“—Бакай, тепер уже довірений російського революціонера Бурцева, редактора „Былое“ в Парижі; Бакай заявляє, що, мовляв, тоді і там давав гроші Бжозовському у Варшаві. Свідки стверджують, що, саме, тоді Бжозовський був у Закопанім, але це не вистачає, суд не може видати присуду. Суд збирається вдруге 20 березня 1909 р. — знову без висліду; рішення таке, що треба, спершу, перевірити всякі подробиці.

Покищо вся преса і всі видавництва відмовляються друкувати твори Бжозовського. Коли львівський видавець Полонецький, що від 1907 р. щомісячно посилав йому гроші, дістає рукопис нової великої книжки „Легенда Молодої Польщі“ — мусить звести з собою важку внутрішню боротьбу: чи зважитися видати її? Кошти видання книжки великі, — можна б іще заризикувати, але що буде, коли все громадянство збойкотує видавництво? А „Легенда Молодої Польщі“ продовжує ще в гострішому тоні критику польської літератури та представників суспільної ідеології...

Тодішній референт згаданого видавництва критик Остап Ортвін, *) беззастережний, до смертний приятель Бжозовського (якого, до речі, бачив двічі в житті) не сумнівається в перемозі автора „Легенди“. Уся преса промовчала по яву книжки. Два далекі голоси, Хлебовського

*) Він разом із К. Іжиковським видає у 1908 р. брошуру в обороні Бжозовського.

й А. Лянге, навіть не доходять до суспільности. А проте, за кілька місяців увесь наклад 2.000 примірників книжки, що на ті часи коштувала незвичайно дорого: 7 корон—розходиться власною силою. „Легенда” появляється новим виданням, одночасно починають рухатися із полиць попередні твори Бжозовського.

У 1910 дає Бжозовський новий великий том філософічних студій „Idee”, після цього у 1912 р. філософічно-літературні студії „Głos wśród nas”, переклад вибору творів англійського теолога-кардинала Ньюмена, від 1910 р. веде свій „щоденник”, проектує щораз-то нові книжки, але вже 30 квітня 1911 р. умирає у Фльоренції.

Справа закидів проти Бжозовського, як шпигуна так і залишилася невирішена; рідко пригадували її у пресі і залишили часові. Рівно 20 літ після оборонного листа Бжозовського, польський „Роботник” приніс 5.V 1928 вістку, що Фелікс Кон, колишній партійний товариш Бжозовського і його ворог у кампанії проти нього, ствердив у Москві, що закиди проти нього були наслідком помилки.

II.

Три роки після смерти Бжозовського до вибуху війни були надто короткі, щоб польська література могла найти для нього відповідне місце. Хто мав це зробити? Тільки ті, що могли б оцінити його працю — критики. А втім, критики старшого покоління належали або до табору його ворогів, бо не вмів промовчати їх недостач, або до тої категорії сенаторів, що не можуть уже наздогнати прогаяну лектуру. Те, що Бжозовський прочитав останніми роками, прикований до фотелю як галерник, не було під сили нормальній людині; читав він в оригіналах твори в російській, німецькій, французькій, англійській та іта-

лійській мові — часто авторів, яких уперше відкривав для своїх земляків.

Молодше, одночасне йому покоління, що падало під його вплив і захоплювалося ним, надто хутко зустрілося із війною. Коли війна скінчилася, прийшли до голосу інші потреби. Поляки досі не мають не то повного, а взагалі якогонебудь, видання творів Бжозовського.*) З усім тим, де не глянь — у літературні журнали, критичні студії, полемічно-ідеологічні статті — надибуєш імена, про яких Бжозовський полишив пронизливо-передчасні характеристики, читаєш погляди, наче б складені з одної краплини духа Бжозовського й порозпускувані публіцистичною або професорською водою, щоб легше можна по ній плавати.

Українська література переходить не в одній частині свого організму нині ту саму недугу, що польська, коли Бжозовський виступив як її критик. Модернізм, символізм, декадентизм, суспільницькі ідеї в літературі, дискусія про мету мистецтва в напрямку чистої його автономії чи повної залежності, марксівський світогляд і десятки інших — зринали тоді, як і нині, над сторінками журналів і при каварнянних столиках.

Перше питання, поставлене Бжозовським руба супроти рідної літератури, було: „Як ви уявляєте собі участь у тій культурі, проявами якої та вислідами користуєтесь? Що ви берете з неї і що їй даєте?” Відповідь його з матеріалом у руках: із творами сучасних йому польських письменників, була безоглядна: „Мої панове земляки, ви живете на поверхні дуже складних суспільних процесів, явища яких не вмієте або

*) Щойно в останніх роках появились дві основні, дуже совісні праці про Бжозовського, Суходольського та Здзеховської, не рахуючи кількох менших студій у журналах.

лякається зрозуміти. Література й мистецтво це тільки одні з проявів велетенської праці людства, яке прямує до визволення, цебто, яке хоче зробити життя власним, свідомим ділом“.

Бжозовський говорив палко і тій самій ідеї вмів надавати так багато подоб, що хвилинами ми маємо вражіння воружкого дзеркала, яке відбиває в собі різні відтінки пливкої течії. Та були й хвилини, коли він задовольнявся майже догматичною тезою, щоб аж згодом поширити її до цілої ріжноманітної теорії, яка вглитала в себе всі інші, недоглянені нею чи знехтовані елементи.

В одному місці дає він характеристику Гегеля, начеб сам мав подібне переживання приглядаючись, як повстають у нього теорії, і саме ця характеристика може розяснити ту дивно-мінливу рису інтелекту Бжозовського, що вмів єднати екстремі: „У моменті, коли виринули перед ним обриси якоїсь думки, змагання напрямку, тощо, негайно повставав нахил задумуватися чому саме ця форма життя і цей зміст має зосереджувати на собі його увагу. Зараз-же після моменту захоплення якимось змістом приходив момент, коли домагалися переваги всі інші змісти, ним виключені. У хвилині кожного його зацікавлення прокидалася міць усіх інших зацікавлень: сам переживаний момент не ставав конкретний, бо прокидав почуття, що конкретні всі інші моменти, які його виключають. Ціле життя, що полишалось поза обсягом його даної безпосередньої форми ставало реальне, конкретне, привабливіше і більше бажане, ніж сама ця форма“.

Каже Бжозовський, що тут ключ до інтелектуальної біографії автора „феноменології“. Таким самим ключем можна відімкнути теж неодні двері, які ведуть до темних підземельних коридорів його власної душі, що так жагуче ко-

хала реальне життя і з такою насолодою ширяла у світі абстракцій.

Нелегко зрозуміти, як умів Бжозовський погодити свій марксизм, якому залишився вірним до смерті з католицизмом, як об'єднав він тим самим захопленням польських месіянстів і критиків усіх романтичних примар (Ляссера та Сеєра), як безоглядний індивідуалізм не суперечив у його психіці з апотеозом масової праці, що повинна б рушити людство на нові шляхи.

Вийшов Бжозовський, як усі молоді, що борються за новий світогляд, від суб'єктивного індивідуалізму. Одиниця та людина були для нього однозначні, так само, як мистецтво та свобода, краса та абсолют.

Дуже рано почав він роздумувати над складними взаєминами одиниці та громадянства, мистецького твору та загалу, особистих ідеалів та суспільних законів. Польська література стала для нього досвідним полем. Великі представники польського романтизму аж до Віспянського, тужать за здійсненим національним ідеалом, та ні один із них не доводить до кінця думки, що з поневоленого народу має стати вільний, державний, рівноправний з іншими сильними західно-європейськими організаціями. Що робить польська література, щоб здійснити цей ідеал? Вона відтворює трагедію народу, змальовує муки та туги одиниць, але не підготовляє до реальної боротьби за національний ідеал.

Бжозовський умів перерізувати, як бритвою, основу творчості письменника й показувати, як той висить у повітрі, відірваний від життя. Та однаково добре вмів захоплюватись світом, створеним могутньою уявою великого самотника, що добував із власних грудей пориви та знемагав від сумнівів. Тим-то, прив'язуючи велику вагу до могутніх соціальних зривів, шукав у творі спо-

нук до них. Вимотував із психології письменника ідеї, які запалювали його самого, поширював і перетворював, або висмівав безсильні спроби автора, щоб їх оживити.

У різних місцях говорить Бжозовський про впливи, яким завдячує свій духовий розвиток; не всі ці впливи склалися на кристалізацію поглядів літературного критика; Бжозовський мав забагато у собі поривів та нахилів, симпатій та ідіосинкразій, щоб підпорядкувати їх тільки одній меті — боротьбі за філософічну й критичну методу. Змінювався він над своїми книжками — як це ствердив при „Легенді Молодої Польщі” — і змінював обличчя улюблених авторів, до яких вертався змінений під впливом інших. Та хто зна, чи не можна казати про два найсильніші впливи на його світогляд критика, про вплив збунтованих проти суспільности та світу російських письменників і вплив деяких представників англійської літератури, яка була для нього висловом свідомого змагання дисциплінованого й послідовного, безкомпромісного у покладеній меті народу-конкістадора, народу-організатора, англійського народу, що геніяльно відчував вимоги кожночасної дійсности і так дивно єднав форми традиції з ідеями поступу.

Два ці психічні струми: того індивідуалізму, що межував з анархізмом й аскетичним самозапереченням та того другого індивідуалізму, що знаходив серед суспільної маси найбільше поля до розвитку свого „я” — перехресчувалися у Бжозовському все життя. Ось чому від Бергсона, що говорив про неповторний „індивідуальний порив” переходив він думкою постійно до Сореля, що мав перед очима невідхильну пролетарську революцію, — чому від ясновидних блисків навіженого Достоевського бачив шлях до гордо самотніх покликів Кіплінга, — чому від

насолоди, з якою говорив про сутінки демонічної душі Пшибишевського, або Гамсуна, вмів ставити, як ідеал людини, Гете.

Гете збагнув ту нележку тайну для душ, що рвуться до зрілості: як погодити шпилі самотних дум і туг із привабами буденної дійсності, яку треба прийняти, як підставу творчості, а не виправдувати нею своє відокремлення та невдоволення.

III.

Бжозовському, як критикові, ввижалася невпинно гранітна стіна, як у „Каменярах” Франкових — : письменник мав обов'язок лупати її, щоб прокладати шлях новим поколінням. Письменники, що не мали зрозуміння для цієї велетенської ролі людства — були для Бжозовського сибаритами або дітваками, які для забави будують хатки з піску. З космічної перспективи мав він зневажливу усмішку для Ремі де Гурмона або Уайльда тому, що в їх творах не знаходив проблеми про людську відповідальність за хід історії.

Бжозовський не був ніколи ортодоксійним марксистом або догматиком, для якого літературний твір має тільки вартість з огляду на поширені суспільні ідеали. Але дуже молодий його вік розяснює не один, надто упрощений, підхід до літературних проявів, коли він пробував підкреслювати зв'язок літературної творчості з різними суспільними потребами. Він швидше вибачав письменникові, що не торкався ніяких суспільних або філософічних ідей, творив несвідомо у ліричному сомнамбулізмі, ніж такому, що намагався поглибити свій твір „ідеєю”. Цим можна пояснити його скажену лють супроти Сенкевича або Міріяма, коли один виступав у ролі національного виховника, другий у ролі теоретика мистецтва.

Відношення Бжозовського до рідних письменників мало напереміну рису вибачливої симпатії, або завзятої суворости, залежно від того, до якої групи їх зараховував. Міцкевич його захоплює не як автор „Пана Тадеуша”, а своїми сторінками в „Курсі славянських літератур”, де поет пробує, як апостол, визначити шляхи національного відродження. Цю мряковинну містику оцінили французи, відбираючи великому поетові, але не підготовленому історикові літератури катедру в „Collège de France”. (Гоголь на професорській катедрі теж хотів плавати по таких синтетичних водах.) Одночасно Словацький для Бжозовського, тільки чистий поет, що рветься до краси і зринає понад реальними обрисами. Красінський — запанцирений абстрактами діалектик; зате Норвід — найбільший з усіх мученик, що змагався, все життя, зате, як погодити поезію з потребою безпосередньої діяльності, як здійснити мрії, які є необхідною умовиною національного визволення.

Аналогічно випадає оцінка письменників з доби „Молодої Польщі”, яких Бжозовський знав найкраще і над якими найбільше думав. Найближчі йому — ті, що відчують найгостріше життєву трагедію. Пшибишевський займається космічною проблемою: жагою кохання, що робить з людини божеську та звіринну істоту. Пшибишевський стає для Бжозовського одним із найбільш переконливих прикладів, що людина не потребує ніяких інших критеріїв правди, як віри в те, що відчуває і до чого привязана всією своєю біологічною пристрасстю. Виспянський увесь в світі символів і позагробних примар, є для Бжозовського раз прикладом великого мистця, який вміє відвернутися від дійсности, щоб створити над нею могутню „візію” визволеного духа, то знов зразком трагічної людини, яка хоче із гробів викликати совість, щоб розбудити сучас-

них, то зразком героїчної людини, що роками вмираючи вміла видобувати із своїх мук творчі зусилля.

Переходи від Жеромського до Міцінського, або від Каспровича до Стафа, дарма, що зазначувані у Бжозовського зовсім різними теоріями — часто не ясніші, ніж ті суб'єктивні мотиви, які спонукували його піддавати ревізії свої різкі осуди супроти всіх інших. Назагал Бжозовський злагіднював свої осуди з ходом літ. Це природне. Кожний із нас тим гостріше осуджує, чим менше знає світ і людей.

Замітна риса. Бжозовський воліє трагічні індивідуальності, твори, пошматовані внутрішнім розладдям, ніж епічний спокій, поза яким додачує зправила замасковану втечу з арени життєвої боротьби. Воліє Каспровича, ніж Уйтмана, вибирає на предмет своїх студій „проблематичні натури”, як Аміель, Баррес, Лем, Кляйст, Кольрідж, Шеллі (про цих останніх підготовляв студії безпосередньо перед смертю) і знаходить, як би насолоду, роздряпуючи власні рани. Творчість, праця, зусилля — всі ті ідеали, для яких життя набирало в його очах безсумнівної доцільності при всіх помилках, трагедіях і терпіннях — набирали під його пером гостроти, замоченої в отруті Гамлетівської рапери.

IV.

Від перших своїх критичних нарисів Бжозовський зайнятий двома перехресними проблемами; одна: яким критерієм оцінювати вартість твору, — друга: який ідеал поставити перед суспільністю, щоб виправдати розвиток одиниці, народу, людства.

Розвязка літературного критерія була важча; вона була ближча його щоденної праці, живі-

ше зачіпала духові потреби письменника, що невпинно зустрічався з творами і видавав про них оцінку,—швидше змінялася. У питанні суспільного ідеалу знаходив Бжозовський допомогу у Маркса та тих його продовжників, яких уважав за вірних учнів нескатехизованого „Капіталу”.

Та обидві ці проблеми: індивідуальна та суспільна перехресувались у душі Бжозовського з тої простої причини, що він поставив відразу літературну творчість у безпосередній звязок із суспільним середовищем, далі: критику суспільних ідей переводив залюбки на літературних творах.

Тут життя—там мистецтво. Між цими двома царинами треба було збудувати міст. Цей міст може—каже Бжозовський—збудувати тільки свідома людська праця. Життя це значить якесь означене середовище, що бореться з природою, шукає засобів володіти собою й втриматися під натиском інших суспільних середовищ. Мистецтво має прокидати свідомість цих завдань. Воно має поставити перед людиною ідеал, згідно з яким треба перетворити дійсність.

Мистецтво—царина, де людський дух може здійснювати свої мрії про свободу. Але коли ці мрії не мають у собі елементів, які могли би перетворитися у моменти дальшого розвитку, тоді мистецтво—самоошука, вежа самотника, келія раба. Якже-ж оцінити силу тих мистецьких засновків, що спонукують до діла?

Бжозовський відповідає, що оцінювати їх можна тільки тим, що є остаточною підставою всього людського життя — себто працею. Спочатку поняття „праці” звязує він з поняттям „суспільного діла”, воно вагається між тим, що прагматисти називають реальними наслідками і тим, що марксисты вважають за підставу оцінки: хто має єдине право володіти? — ті, що працюють фізично.

Бжозовський ділить усіх творців на дві групи: на тих, що стримують хід визвольного ідеалу і тих, що йому служать. У цьому пункті він не різниться від усіх інших критиків, які мусять мати перед собою якийсь образ вимріяної ними „кращої” форми життя і з її височини оцінювати сучасні та минулі суспільні форми, вже здійснені. Все тут залежить від того, які прикмети критик підкреслить, як найбільше притаманні мистцеві, в яких добачить зерна, що можуть кільчатись і які назве безплідними.

Хто хоче повязати індивідуальні сумніви: яким правом і якою міркою оцінюю чужу працю? з відповіддю: „ось туди найближчий шлях до суспільного визволення”, той може завязати безліч вузлів, які можуть довести його до скрайнього скептицизму, або до догматичної віри. Бжозовський за весь час своєї зрілої критичної праці (приблизно від 1903 р.) мучився тією дилемою навіть тоді, коли легкою рукою полеміста викидав на смітник одні твори, або з набожним пієтизмом неофіта ставив на педестал інші, що помагали йому вірити у правду, рівнозначну з красою.

Суспільний ідеал був простіший. Треба перетворити сучасну дійсність, бо не відчуваємо в ній свободи. Перетворити її може тільки фізична сила; ту силу має тільки кляса, що найсильніше ненавидить цю дійсність і хоче її змінити—себто робітнича кляса. Соціяльна революція, передбачена економістами на підставі аналізу буржуазного ладу. Бжозовський, вихований на російській літературі, відчував прихід цієї революції живіше, ніж ті, що вірили в неї тільки з метафізичної розпуки, як в єдине спасення з неволі.

Бжозовський уважав за свій обов'язок в останніх своїх працях прикладати більше ваги до національних моментів такої революції, тому, що

раніше підкреслював переважно чисто соціальні. Робітничу клясу, чи людство заступило поняття народу, але ця, будім-то, „еволюція поглядів” Бжозовського, не змінювала, ні трохи, філософичної проблеми. Між сучасністю й бажаною будучиною існує прірва, якої не можна виповнити думкою.

Зеднальне кільце між ними — діло, свобідний акт. Маркс, Сорель і Бергсон виступають у Бжозовського, один поруч одного тільки тому так часто, що переходи в думці Бжозовського від питання соціальної революції до критерія „вартости” були занадто часті та занадто гострі. Світогляд Ньюмена, що долучується до них, як останній передсмертний акт віри Бжозовського це тільки коментар до психології автора „Голосів серед ночі”, який у ніякому напрямку не вмів зупинятись на здогадах, сумнівах і гіпотезах.

Маркс прийшов до пересвідчення, що єдиний аргумент для буржуазії—революція; Сорель виправдував насилу збунтованої кляси як єдину зброю у цій неминучій боротьбі; Бергсон доводив, чому простий акт волі випереджує та перевищує думку; Ньюмен давав інтелектові, що шукає глибшої основи, як аналіза ідей—релігійну віру.

Хто хоче зрозуміти, як ідеї таких досить ріжних мисленників (не згадуючи кількох інших із неменшим впливом) могли поміститися в одному світогляді, мусить брати за головну підставу психічні спонуки Бжозовського, що так сильно забарвлювали його інтелектуальні предиспозиції. Критерій „праці”, зясований Бжозовським був на одну мить спробою створити підставу нової власної теорії. „Працею” називав він зусилля, спрямоване в точно означеному напрямку, щоби свідомо перетворити своє життя, таким духовим актом, який з одного моменту добуває, родить,

підготовляє другий, дальший, що міг би спиратися на попередньому.

Невідомо, чи цей інтелектуальний здобуток, з якого Бжозовський зовсім слушно був такий гордий, видався йому надто скоро незадовільним, бо занадто теоретичним, чи навпаки: досить широким, щоб під таке нове поняття „праці“ підпорядкувати всі свої дальші погляди—, досить, що надто нервово й коротке життя Бжозовського не дозволило йому ілюструвати цю ідею „праці“ дальшими прикладами.

Ідея „праці“ кидала ясне світло на неодну його критичну оцінку. Бжозовський домагався від письменника, щоб мав перед собою ясно-означену мету та йшов до неї зусиллями, етапами думки та переживань. У таких випадках він запозичував образ із суспільної боротьби: як кляса, що хоче взяти в руки керму життя підготовляється до виступу.

Тимчасом приходили сумніви: „Звідки знаєш, що твоє зусилля є працею, етапом боротьби з запевненою перемогою?“ Водночас, перед очима критика, пересувались щораз-то нові твори:— не всі їх автори змагалися так болюче, не всі бачили перед собою ланцюг обов'язків, а проте зворушували, хвилювали, спонукували роздумувати.

Той феноменальний критик, що вмів, на підставі кількох прочитаних сторінок, вимотувати із психології письменника кілька найчутливіших його проблем, був усе життя боевиком, засудженим на контемпляцію. Атмосфера невпинної аналізи протилежних світоглядів, душ, теорій і вірувань загострювала вістря його мозку, що ранив, шматував, показуючи її відвернене дно. Бжозовський, увесь знесилений абстракціями, хотів побачити, нараз, якусь конкретну суспільну форму, що була б, наче скеля, на якій можна

знайти захист перед неспинними бурунами океану. Таку скелю знайшов він у католицькій церкві.

V.

Католицизм Бжозовського такий самий своєрідний, як його марксизм, націоналізм та індивідуалізм. Тільки поодинокі блиски кожного з тих рефлекторів, якими освічував він напереміну та одночасно різні прояви життя та творчості, дозволяють вязати їх у суцільний світогляд. Та, щоб як слід зрозуміти величину Бжозовського, краще не пробувати такої синтези. Бжозовський не був філософом *strictu sensu*, а досліди над літературою теж були тільки одною із експериментальних спроб для його ідей, розсипаних в енциклопедичній гарячці.

Найживіше нагадує він таких критиків, як Белінський або Герцен, що не мали, ані часу, ані спокою, потрібних для праці філософа; еволюцією своєю найбільше нагадує М. Бердяєва.

Філософ мусить шліфувати поняття, пристосовувати одне до одного, важити кожний міліграм обтесаної окрушки і весь танок землі та позасвітніх зір оперезати одним гармонійним колом. Критик не може давати волю своїм симпатіям і пристрастям із шкодою для поважнішого свого обов'язку: відчувати, розуміти та оцінювати якнайсуперечніші індивідуальності. Бжозовський був напереміну непересічним критиком і непересічним інтелектом, але верх над ним брав завжди суспільний мораліст.

Саме ті хиби, які він найгостріше картав у своїх земляків: месіаністичної романтики — поборював він у собі і не поборював їх. Один із його божків Гегель зустрівся віч-на-віч з тією самою дилемою, коли хотів виправдати все дійсне, як розумне. Філософ, що хоче творити світогляд і критик, що виборює собі методу досліду му-

силь зрєктися заздалєгїдь надїї, що свої ідеї зможе перетворити на суспїльні, національні, або державні гасла, які можуть поривати масу.

Як виглядають такі ідеї перекладені на прапорові поклики бачимо нині передовсім в Совітському Союзі. Теорії накинєні масі, чи навіть здійснювані повільною еволюцією тратять найсутніші елементи творчого світогляду. Нема змоги створити філософічний світогляд чи критичну методу, що могли би водночас бути реальними формами суспільного правління, або масової релігійної віри. Філософ, який ставить собі таке завдання, почуває, що філософія надто вузька царина праці. Критик, що хоче поривати загал, вірить у те, чому суперечить увесь розвиток літератури та мистецтва: у спромогу всіх зробити мистцями та критиками.

При всьому своєму величезному таланті з блисками геніяльності, що потребували років пізньої зрілости, Бжозовський був тільки характеристичним зразком Словянина, що хоче наздігнати Європу й вибирає для цього найневідповідніший шлях - проповідництво. У молодечо-романтичному пориві перемішує він засоби та поняття різних родів творчости, якби хотів перевести трансфузію крови, щоб зміцнити водночас філософію, критику та... суспільний організм. Факт, що Словяни не видали досі ніодного філософа і що літературна критика виконує в них ще й досі обовязки шкільного педагога або місіонара— можна собі пояснити тільки тією молодечою незрілістю.

Нема менше філософічної й менше критичної риси світогляду, як погляд, що можна спричинитися до „приспїшення правди“, „розвитку літератури“, „поступу“, тощо, звертаючися з покликами до письменників, критиків, провідників народу. Бжозовський на свій лад робив те саме,

що старий Толстой, коли почав видавати брошурки про "Царство Боже в середині нас" або про неморальність Шекспіра — переплутуючи завдання царини творчості із обов'язками суспільного виховника. Хто звертається до маси, повинен приймати за підставу її мораль, освіту, ідеали і з цієї площини починати "реформи"; хто займається проблемами філософів і мистців, відокремлених від загалу одиниць з індивідуальними, дуже зіндивідуалізованими потребами та завданнями, не може перекладати моментів свого духового життя на гомінік суспільні "платформи".

Суспільний діяч, що переходить „еволюцію поглядів”, не відповідає за „одноцільність” чи „послідовність” світогляду, як довго він обмежується до самої діяльності; він, так само, як великий полководець виправдує всі зміни свого фронту остаточною перемогою. Та той самий діяч або стратег, з хвилиною, коли починає зясувати на папері тайни своєї „праці”, ще й хоче зробити, щось, як би підручник—мусить рахуватися з усіма вимогами людського мозку, що загострився під впливом вікових здобутків філософії та критики.

Та чи не байдуже, в якій формі і в якому напрямку поширює людина свої ідеї, коли впливає ними на загал, прокидає сумніви, зворушує, пориває? Байдуже й ні. Сила ідей зв'язана із своєрідними вимогами поодиноких царин творчості й діяльності. Філософ або критик, який хоче впливати на настрої громадянства може дійти до великих практичних успіхів, але його вплив не може бути глибший і далекосягліший від впливів практичного діяча.

Бжозовський ближчий нам іще нині, ніж західньо-європейські філософи та критики, саме тому, що кожного з нас мулить той самий „ен-

цикльопедичний" бациль: усі ми нездужаємо на лихоманку універсалізму. Визволити нарід літературою, дати народові національну філософію або релігію, об'єднати всіх одним великим зривом — ось ці романтичні ідеї, якими живемо нині і які навідували Бжозовського у хвилини великої зневіри та великої віри в народ, філософію, релігію, людину.

Як члени недержавного народу, що додає собі духу, крицевими покличками про національну міць, ми переплутуємо із світоглядом загально доступні гасла великих демагогів, які після війни зуміли використати масовий голод „визвольництва”.

У неодному місці знайдемо у Бжозовського невблаганну критику тих вірувань — байдуже інтелектуальних чи психічних, які хочуть охопити поняттями або індивідуальними зусиллями повноту життя. Нарід, що хоче спасати людство, світогляд що хоче віддзеркалити всесвіт, віра що, хоче передати засоби, як злитись із Безконечним і Вічним — що за смішні претенсії! А втім, розум і серце людини мають свої слабощі і називають це своєю силою. Бжозовський надаремне пробував створити синтезу двох непримирених людських гонів: суспільного, отарного, коли людина творить символи та правди, щоб їх прикласти до потреб щоденного життя і наскрізь особистого вислову свого „я”, коли людина зайнята власними проблемами творить символи та правди неперекладні на реальні, загальні, форми — у філософії, мистецтві, релігійній екстазі. Книжка Бергсона „Два джерела моралі та релігії” розяснює, чому ці дві царини — вічно протилежні.

В одному місці наводить Бжозовський із захопленням вислів Бравнінга, що індивідуальність це щось таке, чого сам Бог може людині позазрити, в іншому, з неменшим подивом, інтерпре-

тує Ньюмена, що треба навчитися жити так, щоби взагалі що-небудь було для нас правдою. Бжозовський переходив короткі та нагальні етапи захоплення культурними збірними силами, що могли би переродити дійсність: — соціалізмом, національною ідеєю, католицизмом. Коли його увага зупинялася на одній із них, він підпорядковував їй усі інші так, якби вона випивала з тамтих усю кров потрібну для життя. І ніде не знайдете в нього відповіді на питання: як погодити Маркса з Ньюменом, Лябріолю з Льюазі, Прудона з Бльонделем і т. д.

Єдину відповідь на це давало само життя, якому співав він гимни за неосяжне багатство творчих проявів: — ніодна з частинних форм суспільного життя не може заволодіти всіма іншими, хіба із шкодою для людського розвитку, що йде у безлічі напрямках.

VI.

Форма творів Бжозовського нелегка, відчуваємо в ній гарячку поспіху, молодости та самоука; ідеї мов блискавки весняної бурі, які супроводить раптовний дощ і несподіваний грім. Думаєш: „якби можна ту електричну енергію спрямувати до акумуляторів добре обгородованої фабрики?“ У таку фабрику попадає кожний західньо-європейський письменник, коли передає свій рукопис до якогось журналу або видавництва. Там старий, досвідчений критик обчімає твір із тих усіх „прикрас“, — зайвих доказів темпераменту та ерудиції. Тимчасом апострофи до суспільности та полеміка з ріжними дійсними та уявленими ворогами відводила думку Бжозовського з дороги справжнього критика, що полемікою може підтримувати свій гумор, а не авторитет. Мозок був найгарячішою частиною істоти

Бжозовського — сам він це стверджував, — але й найяснішою та найглибшою. Всі його синтези та діагнози сучасної культури були плодом передуманої лектури, не духовим посвояченням із огнищами, де ці ідеї творилися. Є такий погляд, що починаємо відчувати там, де думка не може прояснити нам дороги. Може це й правда, але не там, де, передовсім, треба знати факти, твори, середовище, відношення різних суспільних і духових сил. Бжозовський умів з, подиву гідною, ясністю розуміти письменника й твір, але коли починав їх звязувати загальними ідеями, в яких у даний момент кохався, погорджував свідомо своїм інтелектом.

Найглибші частини праці Бжозовського це ті миттєві проблиски, сполуки різних проявів під впливом свіжої лектури, під чаром якогось світогляду чи великої індивідуальности. Вони прокидають сумніви, захитують нашими виробленими поглядами, заохочують перевірити лектуру, яка полишила неприємне вражіння, з одної риси твору або нахилів письменника добувають нову перспективу... дарма, що нелегко нам їх погодити з іншими лініями Бжозовського.

Характеристики Бжозовського часто більше характеризують його самого, ніж психологію тих, якими він займається, але вони мають ту дивну силу, що коли вертаємось до даного письменника, ми втрачаємо вже свій давній підхід. Усе було для нього справою такого „підходу”. Як критик культури він цікавився найбільше питанням: в який бік можна спрямувати ту культуру, щоб вона зберегла, якнайкраще, минулі здобутки й розвинула, якнайкраще, нові? З уявою боевика-фанатика бачив він, як уся та культура розділюється на два фронти по двох боках барикади. Раз пробував він перетягти на свій бік тих усіх, яких найбільше любив і поважав, то знову тих,

що видавалися йому найсильніші, — іншим разом пробував мирити непримирних.

Із таких палких, нервових зусиль родилися його поквапно - жорстокі осуди, щирі каяття у помилках і хвилини туги за власною вірою в людину, сильніші, ніж голоси розуму та свідомість історичних фактів.

Твори Бжозовського — шось, наче щоденник інтелектуальної біографії. Ще перед смертю мріяв він дати свіdomo такий огляд і вияснити, як з одних ідей переходив до других, чому йшов, саме, за такою чергою, а не за іншою. Чи його великий діалектичний хист зумів би простягнути нитки між точками, які так тяжко повязати без того своєрідного психічного підкладу, що рішав ірраціонально про його спонуку та симпатії? Лякаємося, що всі перейдені ним етапи благославив би він, як вииняткове щастя тільки тому, що вони дали йому можливість дійти до того останнього, на якому на мить зупинився.

Дивне це явище у Бжозовського - критика, як умів він єднати скрайній субективізм із скрайнім ідоловірством для т. зв. обективних метод досліду, які, знов таки, розбивав своїм темпераментом. Найповніші системи ідей не задовольняли його, зате вмів він розливатись у субективнім світі одного письменника, перетворюючи його на власне небо, що трималося на стовпах від самої землі.

Яке значіння має наша сьогоднішня критика такого світогляду?

Передовсім значіння ревізії власних ідей, з яких ми хотіли б зробити те саме. Може не світогляд, не теорію, не систему, не методу, а орган, який давав би нам змогу входити у взаємини з ріжними творами, оживляючи ними себе і собою їх.

Бжозовський ставив до критика такі високі та широкі вимоги, що, коли сам ставав ним, починав від критики власних засобів, замість засвоювати собі світ письменника. А проте, його заслуги можна оцінити вже тепер з перспективи двадцяти кількох років. Він втягнув польську літературу у сфери європейських проблем і те, що робив сам, робить тепер кільканадцять спеціалістів із меншим хистом та меншим успіхом.

Кожна зустріч з великим письменником і великим твором була для нього подією, яку він переживав і переаналізовував. Кожна така подія входила у звязок з попередніми, пересувала дотеперішні перспективи, розбуджувала нові потреби.

Реєстр імен, які наводив він із вдячності для своїх учителів, був досить ріжноманітний, а проте, завзяття, з яким він пригадував їх нам—полишало незатерте вражіння, як можна горіти від ідей.

Шлях по-за ним, цілий в западинах і пастках, може гартувати, але й замучити людину на смерть. Він бачить своїх великих провідників в демонічній масці, яка захоче прірви та крутіжі його душі. Чехов мучиться в його очах ролею вічного пасивного глядача, що не хоче брати в нічому участі; Ібсен це банкрут романтизму, що шукає віри в себе; Кант змагається з рабською сторінкою людського існування; Шопенгауер і навіть Walter Pater живуть у стані контемплациї, яку мусять аж виправдувати перед собою, і так ця низка тягнеться до кількатор імен.

Його остання студія про Чарльза Лема змальовує найвиразніше той чад, в якому жив мозок, чутливий на порухи власного серця і в якому мучилося серце, чутливе на проблеми надто безоглядного життя, що не знає ні законів льюїки, ні прав почування.

Бжозовський, що так часто говорив про красу життя, мусів задовольнятися тільки його тінню—думкою; він, що славить культ праці, захоплювався творами, які зродила пізня культура, що знає творчу міць лінощів. Він, що подивляв Ж. Сореля за його дивний спокій супроти ріжних світоглядів і вірувань, давав нам приклад критика ріжних типів культури, що не може говорити про них спокійно.

Свою трагічну душу, розшматовану на ріжні клаптики волі та поля свідомости, переносив Бжозовський на тих, що впливали на нього і на тих, на яких хотів впливати—на нас, читачів. На те, щоб розмежувати, де кінчаються його нерви та уява, його інтелектуальні симпатії та тези і де починається чужа творчість, треба, бодай так само пильно, як він, схилитися над книжками, які мав перед собою і так само сильно відтворювати собі давно прочитані — ті, яких у дану хвилину перед собою не можемо мати. Теперішня наша доба воліє швидкі гасла, ніж психологічну аналізу, воліє зміну орієнтацій і плятформ, комунікати, заяви та формули, ніж твори, якими треба зайнятися на місяці та роки. Бібліотека Бжозовського нагадувала хемічну лябораторію, де на кожній полиці стояли вже естракти та есенції. А те, що відбувалося на його столі—скидалося на працю альхеміка. Він шукав сполук, переводячи експерименти на самому собі. Можливе, що єдина помилка його праці була в тому, що він уважав свою недугу за загальну, спільну з багатьома іншими, хоча вона була неповторна.

Як скористати з такого експерименту? Не інакше, як Бжозовський пробував користати з анальогічних, багато щасливіших досвідів тих, в яких шукав ліків і поради: — що можна намагаймося—зрозуміти, що можна—пережити і в що можна—повірити.

Юрій Луца. Козаки в Московії. Роман з XVII століття. Народній Стяг. Варшава. 1934 р.

Охайна, дбайливо видана книжка, прикрашена огортою майстерної роботи М. Бутовича притягне увагу кожного. Сам заголовок інтригує. Імя автора каже сподіватися чогось вишуканого й небуденного.

Справді читач не розчарується. Козаки в Московії — річ зовсім нова на нашому літературному ринку — поважна, історична повість на міру нового, відродженого життя української нації. А передовсім, Козаки в Московії — річ потрактована автором серйозно, річ не ремісничка й не дилетанська, лише, справді, художня й може навіть вийнятова в наших обставинах, коли так бідно на повновартні літературні твори. По «історичних повістях», що їх так бундючно викидають галицькі видавництва для масового вжитку, око читача повинно спочити на сторінках повісті Липи. Є в ній «неукраїнська» легкість «неукраїнський» (може трошки французький — від Анатолія Франса) гумор і «неукраїнське» поважне відношення до теми.

Невибагливий сюжет — авантюрні пригоди козаків в Московії — стає у Липи об'єктом майстерного оформлення. Вже самий початок із жвавим темпом своїх розділів одразу міцно зарисовує силуетки головних героїв і одразу впроваджує читача в світ давнини, героїчно завойованої автором. (Ці перші розділи, надихані кольоритом моря й старого німецького бургу, спокійні в своєму розповідному тоні — вважаємо за найкращі). Далі автор провадить своїх героїв крізь дику й розбештану Москву, змушує їх боротися, перемагати й доводить їх врешті до українського кордону. Все це спокійно, без «надриву», такого властивого багатьом українським «авторам», без зайвого патосу, якось шляхетно й суворо.

Дрібязковішу аналізу роману Липи треба було б почати з його мови. Липа вже давно цікавиться архаїчним українським словником. Тепер, в цьому романі, цікавість ця знайшла свій конкретний вислів.

Легко й радісно дихається серед соток старезних слів, що встали з могили, обуджені майстром — творцем. Най-

більше вражіння робить те, що своєю «старовинною» лексикою Ліпа володіє не лише в діяльогах, а також, цілком послідовно, і в безпосередніх описах та авторських сентенціях. Це надає повісті якогось своєрідного чару, спричиняється до збільшення історичної реальності подій, описуваних автором, витворює атмосферу правдоподібності для сюжету. Стиліст Ліпа, саме в мові, відтворює стиль епохи. Проте, ця стилізована мова все-ж жива, органічно сполучена з мовою наших сучасників, не вишукана лише для одного випадку, для випадку написання одного роману.

А втім, стилістичні досягнення й замишування Ліпи дуже цікаво й своєрідно відбиваються на його розумінні епохи. Ліпа зживається з епохою саме, як стиліст, яко *sui generis* антиквар-аматор, колекціонер, що мидується в найдрібніших деталях придбаних речей. Власне може тому Ліпа відтворює епоху, яко співчасник подій ним описуваних, а не як об'єктивний споглядач, що охоплює ретроспективним зором цілість тогочасного життя й приходить до власних, нових висновків та синтез в описуванні.

Поминаючи стилізацію, мова Ліпи суха, ощадна, стишла. Речення короткі, стиль уривчастий, чоловічий. Ліпа не в тенетах слова, лише сам полонив слово, дбайливо викуване у власній письменницькій лабораторії. Отже слово дзвенить у нього якимось своєрідним, загартованим дзвоном. Роман набирає характеристичного «ритму», який вказує на те, що автор передовсім поет, при звичасний цінувати слово і ефекти словом викликувані.

Переходячи до сюжету, треба ствердити, що і тут позначився своєрідний стилізаційний хист автора. В світі цієї стилізації дещо в романі виглядає надто спрощено. Проте, ця спрощеність дії не є елементарною хибією твору. Лише в деяких місцях виразно почувається брак дрібязковішого вивчення загальної сюжетної схеми. На цілому романі це не позначується. Навпаки, деяку схематичність твору треба віднести до безсумнівних вальорів роману. Ця схематичність належить безперечно до стилізаційних засобів автора і стає авторові в допомозі в його змаганні відтворити стиль епохи.

Назагал, роман Ліпи (і завдяки мові, і завдяки наставленню, адекватному епосі) читається, як документ. Цілим своїм кліматом він дуже органічно і якісно вростається в історію, в дух XVII століття, в химерну, примхувату, а проте, все-ж лицарську мову тих часів, в наївний, безпосередній світ пригод, світ козацьких авантур, прикрашений західною, шляхетською бундючністю.

З сучасної літературного (сказати б літературно-реміс-

ницького погляду), роман Липи треба вважати дуже цікавою на нашому ґрунті спробою дати читачеві повість, як я вже сказав, цілком адекватну епосі. Можемо сміливо сказати, що авторові це вдалося. Повість Липи переконують, немов документ. Тенденція позначена надто художньо, щоб разити. Не відчувається автора, говірливого й захопленого своїм «літературним винаходом». Читач поринає в повість Липи, немов в справжнє джерело побуту XVII ст.

Вкінці кілька конкретних уваг щодо «мінусів» роману.

Тут передовсім треба відмітити деяку повільність акції, що не вершиться справжнім кульмінаційним пунктом, випадковість подій, які входять в сюжет, а в окремих випадках, брак суто реальних мотивів (які б переконували читача) для дієвих порухів головних героїв. Крім того «еротичний момент» і акція з ним звязана мусіли б органічніше вплітатися в сюжет твору. Тимчасом в романі вони надто самостійні і обтяжують увагу читача зайвною своєю, трохи ненатуральних, обставин. Чарівна Італійка з'являється несподівано, непереконливо стає донькою Латки і цілком не комплікує акції, не напружує подій конфліктами. В романі вона, немов необхідний атрибут і автор, справді, неохоче забирається до сцен, звязаних з її появою.

В деяких випадках за сильно позначується театральність, сценічність окремих фрагментів, певто автор іде до теми не через льогіку розвитку окремих подій, лише через фрагментарне (сценічно-докладне і мало перспективне) опрацювання моментів, звязок яких пізніше вже не підкреслюється. Та це можна було б віднести на рахунок «засобів» автора (хронікальність).

І врешті остання увага. Видається нам, що, коли б автор скінчив свій роман переходом козаків української границі, то роман був би безперечно виграв. Перебування героїв на Україні послаблює загальне вражіння. Тематично, саме в цій частині, автор трохи збочує з властивого русла. Дві частини роману за самостійні й не повязані з собою, властиво, нічим. Але годиться підкреслити, що в цій другій (українській) частині роману є сцени художньо незвичайно якісні, сцени, що розгортають в цілу широчінь талант Липи, своєрідний талант, який вміє знайти, при скупості вислову, сильні ефекти. Маю на думці, передовсім, епізод зустрічі пана Григорія з загоном козаків, що йде на Чигирин. «Чигирин, сказав стиха купець. Як стугоنین заліза здалека загуділо те слово: Чигирин». Справді стугоنینня заліза. Входить Липа в нашу літературну дійсність, — як про це сказав вже, здається, якийсь рецензент, — вбраний в залізо, холодний і важкий лицар серед

розхристаних, «п'яних» своїми талантами «творців». Є в ньому спокій і помірковання, і вміння знайти ту межу, яка відділяє правдиве мистецтво від речей маловартних.

С. Доленга.

Олена Сахновська. Книжкові знаки. Текст Сергія Сильванського. Редакція з передмовою Павла Ковжуна. А. Н. У. М. Львів. 1934 р.

Книжка про Олену Сахновську безперечно виходить за рамки наших «культурненьких» традицій своїм ілюстративним і монтажним оформленням. Саме тому появу цієї книжки треба привітати. В нашій видавничій дійсності книжка, яко річ, яко продукт співпраці друкарської техніки й мистецтва не плекається. Книжки, що їх випускають наші видавництва — побільшості випадкові, не скомпоновані, друквані за старими трафаретами. Видавці не звертають уваги на такі речі, як папір, крій черенок, графічне оформлення друкарської колумни, заховання відповідних пропорцій в маргінесах, тощо, цебто цілком не дбають про найпримітивнішу культуру книжки. Видавництва не зважають навіть на таку засадничу річ, як відповідна оправа книжки. Дуже часто трапляються випадки, коли книжку перебивають грубим дротом, або стосують щодо неї так зв. «клеєву оправу». Всі ці речі аж надто кепсько свідчать про стан друкарської техніки на наших землях.

Тим-то око читача повинно з приємністю спочити на книжці про Олену Сахновську. І папір, і друк, і взагалі, технічне оформлення, старанно продумане творцем книжки—мистцем-графіком, все це на належній висоті. Крій і грубість черенок досконало допасовані до якості й характеру паперу. Технічно влучно розв'язано пагінацію, хоча ми й тримаємося тої думки, що краще було б не стосувати тут курсивного крою. Трохи вражають своєю зайвою грубістю черенки підписів під статтями. Виразам цим з друкарської точки зору бракує світла. Далі: колумни 14 і 15 є надто збиті і кроєм своїх черенок непотрібно ріжняться від решти друкарського матеріалу. Проте, все це дрібниці. Ствердити належить що книжка, яко цілість, все-ж скомпонована досконало. Видавці мають зрозуміння для світла в друкарському значінні цього слова й не використовують по-варварськи паперу, як звичайно у нас робиться. Книжкові знаки в другій частині книжки виконані майже бездоганно, лише до чорної фарби кліш треба

було б додати ще трохи синьої. Це безперечно, при наявності даного роду паперу, побільшило б чіткість видрукованого матеріалу. Вкінці ще одна заввага: на нашу думку бракує книжці останньої порожньої сторінки, що була б властивим закінченням друкарської цілоти.

Стільки про технічне оформлення.

Зміст книжки виключно інформативний і тому про нього не доводиться багато сказати. Статті П. Ковжуна і С. Сильванського — стримані своїм тоном, в міру короткі і стислі — добре впроваджують читача до другої (власливої) частини книжки, що знайомить вже безпосередньо з художнім дорібком, в ділянці екс-лібрису, Олени Сахновської.

Читальницький український загал повинен бути вдячним видавництву А. Н. У. М. за цю старанно оформлену книжку.

Для бібліофілів це ще одне, в ряді інших видань А. Н. У. М., цікаве придбання.

Модест Куницький.

Олекса Влизько. Пяний Корабель. Література й мистецтво. Харків-Київ. 1933 р. 50 ст.

Так мало моря в українській поезії. Важкий сірий суходол, степ і рілля. Часом музика лісу... З села, з жита, з тихих яблуневих садків виростили давні українські поети. Сучасні теж здійнялися із суходолу, зрошеного кровю й потратованого кінськими копитами. З наших поетів лише може Липа ладнав свого суворого човна до моряцьких пригод. Відчувається, як ми привязані до землі, як бракує нашій поезії легких вітрил, що понесли б її ген до нових тем.

Маленька збірочка Влизька, розуміється, не цілком вичерпує тему моря. Розуміється також, що місце її видання (Харків-Київ) зумовили видрукування віршів, які лише обнижують вартість цілого матеріалу. Такі поезії як:

Царствуй Британіє
Над кровю і горем
Над кровю і горем
Неси свій стяг...

надто «благонадьожні» і офіційні своїм наставленням, щоби бути художніми. Проте, все-ж від збірки Влизька трохи пахне «содоним морським вітром» і за це безперечно треба її привітати.

О тихий порте мій, вечірня заводь трансу,
Що серце і думки за рейдами запер,
Де віє з-поза плеч мязистим ренесансом,
Та з люльок за димком пахучий канупер.

Люблю твоє лице і ці поснулі стяги,
І скромний орнамент бетонних аркад,
...А десь такі-ж, як ти, цвітуть архіпеляги, —
Романтика моя залізних естокад.

Так пише Влизько. Вже цей один вірш говорить про те, що український читач має в постаті Влизька «правдивого» поета.

Треба підкреслити: — вірші Влизька дуже чітко й гостро образні. Міцно й соковито вони врастають в тему моря. Влизько вміє добрати словні ефекти і влучні порівняння (відходить земля, мов іржавий дах). Прекрасно володіє ритмом. Рими у нього згучні, хоча й дещо одноманітні. На жаль лише, трохи обмежений тематичний діапазон.

З впливів—один є безперечний. А саме — вплив Гумільова. «В порті стоять кораблі» — річ цілком Гумільовська. Проте, це скорше комплімент Влизькові.

Скажемо коротко: — на сірому фоні животіння літератури на Світській Україні, збірка Влизька, видана в 1923 р.(!) є явищем яскравим.

Зовнішній вигляд книжки приваблює. Влучна сільветка корабля на синьому фоні моря. Спокійний напис. Дбайливе технічне оформлення.

С. Д-са.

Віталій Юрченко. Червоний чад. Нариси з боротьби одного повіту 1917-1923. Львів. Накладом с-ки «Типографія» 1934. 291 стор.

Розгортаємо книжку, сподіваючися знайти в ній «нариси», написані без претенсій на підставі особистих спогадів автора, але, цим разом, автор пробує подати свої «нариси» в «суто белетристичній» формі.

На нашу думку, в цьому авторові рішуче не пощастило.

У автора в розпорядженні є лише дві фарби—найчорніша й найбіліша, одна лише форма оповідання — істерично-патетичний виклик, а це все без перерви на протязі 291 сторінок не може не втомлювати читача; в «нарисах» жадної дії, лише перебіг подій, дуже одноманітних та подібних одна до одної.

І повстає таке вражіння, що автор не був сам за свідка цих усіх подій, а відтворити їх у цілком природній формі йому не вистачило ані уяви, ані хисту.

Ось наприклад, якийсь дивне село Кудринці (ніби на Поділлі), де на весні року 1917 вживають виразів, «Грман» (німець), «Керчик» (Керенський), «Церегеля» (Церетелі), «Груша» (мабуть Грушевський) «якась Рада в Києві» тощо, але водночас, за декілька днів (літерально) утворено вже «Просвіту», влаштовано чудесного концерта з добрим українським хором з свідомо національним репертуаром, парубки вже в запорозькому убранні, навіть представник Богданівського полку встигає приїхати і завербувати аж 30 «добровольців».

Щоб змалювати большевиків автор не знаходить нічого кращого, як скористатися з застарілого вже графарету—безносий росіянин-сифілітик, рудий жид чекіст та гарна жидівка чекістка, що вимагає «перед роботою» шампана в маленькому повітовому місті, скуди ще додано «багато зодягненого жида з пейсами та аксамитною ярмулькою на голові» з виразами «гіт», поцему би нет», «что знаціт» тощо.

Красуні Українці співають, красуні Українки гаптують, разом «втирають рясні сльози», «схлипують», «в очах сльози», «зрошені сльозами-потом», «вибухають жалісним плачем», «розпачливо режуть», большевики лаються, скрегочуть зубами, забивають, напиваються і розмовляють особливою говіркою (треба сказати, що оця говірка авторові найбільше до вподоби. Чималу роль в оповіданні грає звичайна фантастика. Виявляється, наприклад, що на весні року 1917 вже повстали, як держави, Фінляндія, Латвія, Польща (стор. 14).

Подає нам автор і такий «нарис»:

...Повстанці йшли струнками лавами, як вишколені старим фельдфебелем саддати, як карні середньовічні вояки ...ось вибиває такт перша сотня сивих дідусів в постолах, на очкурах (?), у білих кожухах (і це волею автора під червневим сонцем, як зазначено на стор. 186) в чорних шапках, з косами на плечах, провід веде дід Кудря з батьківською шаблею при боці ...за ним машерує дядько Вавило: його сорокалітні, в солом'яних брилях, в сірих світках, козарлюги несуть списи в руках, як на царській параді. Далі ступає сотня молодих і мужньо в такт ви-співає:

Сміло ми в бій підем за Україну
І голови складемо за Землю рідну...

В авангарді (це наприкінці лав!) йдуть бойовики-просвітянці в жовтоблакитних (?) жупанах, зі шликами на

шапках, з шаблюками на поясі й вигукують раз-по-раз «слава». (стор. 187).

Дізнаємося ми з цих «нарисів», що січові стрільці склалися виключно з галичан і що спіткалися вони з наддніпрянцями вперше в липні року 1919 (стор. 203—204).

Оповідает нам автор, що Київ у серпні року 1919 було захоплено по жорсткому бої на його околицях (стор. 206—208), що тоді-ж Отаман привітав нарід й військо на Софійській площі (стор. 210).

Дуже подобається авторові «розпластати жовтоблакитний прапор на банному шпиді Собору (Софії)», це він робить аж двічі (стор. 5 та 211).

Досить свавільно ставиться автор і до природи: не встиг «березневий досвіток втерти сльози від подиху весняноранніх тепловів» (ст. 121), як «морозний досвіток засірів інеєвим світанком» (стор. 121). На сторінці 123 «ранішній мороз», а на 124 колона «бризкала багнукою болота.

Цікаво було би довідатися щось про події з років 1922—1923, але в «нарисах» вони відбуваються так само, як і за попередніх років.

Мова, з фразеологічного боку може, порівнюючи, й не зла, але засмічена численними: «адський», «до тла», «перепалки», «потрясаючий», «дозволю», «дежурний», «баньки» (російське «банки»), «вишколені фельдфебелем» і т. д.; зустрічаються іноді цілком незрозумілі вирази, наприклад: «квотнувши грімний пах у груди».

Ні, ця книжка не є жадне придбання для української літератури, а зокрема для літератури про події на Великій Україні. Вона не «переконає» навіть найпримітивнішого читача. У автора замало для цього не тільки таланту, але й пересічної письменницької культури.

Г. Бр-цький.

Дарія Віконська. Джемс Джойс. Тайна його мистецького обличчя. Львів. 1934. Вел. 8 ст. 100.

Поява української студії про Джойса є явищем небуденним на фоні нашої дійсности. Факт, що в нашому суспільстві існують одиниці, духовий обрій яких не замикається лише кількома йменнями, з давніх давен признаних величин всесвітньої літератури, але які в своїх інтелектуальних заінтересуваннях дотримують кроку сьогоднішній західньо-європейській еліті, факт цей досить промовистий, щоб його не відмітити.

Книжка Дарії Віконської є чи не перша оригінальна у нас студія, яка появилася, взагалі, про якого-небудь су-

часного світового письменника українською мовою. Це якби якась заблукана ластівка з далекої культурної Європи, бо хоч і живемо по цей бік Збруча, то нам аж як далеко до неї. І це не дивлючися на бундючний табун зорієнтованих на Західну Європу журнальчиків та часописів. Саме з нашої відокремленості від Європи, з нашої культурної відсталості й виникає літературний маразм та стагнація, які панують у нас на західно-українських землях. Наші письменники пишуть все ще стилем Вовчків та Мирних, так як писали двадцять років тому. Для них, зашкарублених у своїому простонародньому примітивізмі, взагалі, не існують глибокі і тонкі проблеми мистецької творчості, за розв'язку яких змагаються найбільші інтелекти культурних народів. І коли навіть дехто з них і відчуває своє убожество, то, бачучи яловість свого оточення, не має сили перемогти своє ліниство, щоб повернутися проти течії. Про наших письменників не можна сказати, щоб вони мали досить розвинуте почуття тої особливої чести, яка мусить бути властива їхній професії, почуття, яке Бенедетто Кроче прирівнює до почуття чести, що його мають вояки. Ця недостатча почуття письменницької чести, цей брак почуття відповідальності перед історією свого народу дозволяють нашим письменникам розвиватися тільки на шляху найменшого спротиву, цебто в улещуванні та пристосуванні до невибагливого й невитонченого смаку нашої публіки. Необзнайомленість наших письменників із чужими досягненнями свідчить лише про вузькість їхніх духових обріїв та вияснює нам їхній брак почуття самокритики. Доводиться з прикрістю ствердити, що живого творчого контакту з чужими літературами у нас, взагалі, немає. Кращі сучасні світові автори, мовляв, для нашої публіки за тяжкі, незрозумілі; незрозумілі вони мабуть, і для наших письменників. Тому в нас так мало перекладів з чужинних літератур, а якщо трапляються, то вони, здебільша, мало ревелюційні бо вибір їх спирається не на справжній літературній вартості твору, лише на кон'юктурі, на оцінці, чи підходить він під смак і зрозуміння нашої мало-освіченої публіки. Тому також тяжко говорити про якийсь вплив чужих літератур на наших письменників. Він мінімальний і поверховний. Треба інколи цілих десятків літ на те, щоб у нашій літературі позначився *via* Польща, чи Москва — вплив якогось чужого літературного напрямку, чи якогось чужого письменника. При темпі змінливості всіяких літературних течій у сьгоднішній Західній Європі, річ зрозуміла, що наша література мусить частенько дхнути анахронізмом.

Книжка Дарії Віконської про одного з найновіших письменників Західної Європи є, немов, камінь кинутий

в застигле плесо нашої літературної ковбани. Є якийсь панський жест і який визов нашої безнадійній дійсності у виданні цієї книжки власним накладом і в 300 примірниках, що їх аж надто, надто багато для «еліти» сьоми мільйонного народу по цей бік Збруча. Аджеж це саме і є студія про автора тяжкого, незрозумілого, не тільки для нашого читача, але часто для культурнішого Західного Європейця, та ще й про автора, твори якого ледве чи хутко доведеться читати в українському перекладі. Вибрати власне цього письменника за предмет своїх студій, яке легкодумство! Чи не за багато в цьому віри в наше культурне суцільство?

Так, як би там не було, нам слід лише радіти з появи цієї книжки. Неодною рисою цей ірландський письменник є для нас близький і актуальний. На кожному кроці авторка силкується підхопити те, що могло б наблизити нас до нього. З цього погляду розділ «Про вірність власній країні», який трактує про відношення Джойса, як члена поневоленого народу, до своєї батьківщини, є для нашого читача може найцікавіший. Джойс у молодості, скінчивши студії, покинув свою рідну країну і замешкав на чужині. Він покинув Ірландію, бо не міг знайти в ній необхідних для себе умов розвитку. Моральний конфлікт, який родиться з такого добровільного вигнання, знайий нам вже із Жідового «Le Retour de l'Enfant Prodigue». Джойс змалював його в своїй песі «Exiles». Він обороняє думку, що, «якщо Ірландія має наново народитися, то вона мусить спершу стати європейська», і тому ті її діти, що покинули її, щоб здобути ту духову поживу, яка підтримує націю при житті,—є її улюбленими дітьми. Інші розділи книжки Віконської обговорюють автобіографічну повість «A Portrait of the Artist as a Young Man» та головний твір «Ulysses». Використовуючи вже досить багату критичну літературу, авторка дає нам приступну і ясну аналізу обидвох творів та розглядає революційність і мистецькі засоби письменника. Що-правда такий багатогранний з мистецького погляду твір, як «Ulysses» годі охопити на кільканадцяти сторінках студії. Щоб виробити собі думку про цей твір, треба його перечитати бодай в перекладі. А втім, на повноту, як авторка зазначає в передмові, вона не претендує. Тому, з цього погляду, жадних дезидератів ми й не маємо. Але про паралелю Джойса з Архипенком мусимо сказати, що вона видається нам ялова, хоч мотиви її здаються нам зрозумілі.

З зовнішнього боку книжка видана досить охайно. Небуденна у нас окладинка, витримана в стилі окладинок на анальогічних англійських виданнях цілком відповідає змістові. Вважає лише недбайливе суто друкарське оформ-

лення. (В тексті трапляються черенки з невідповідних кроїв і черенки збиті). Формат книжки прийнятний.

І. В. Д-кий.

О. Лотоцький. Сторінки минулого. ч. I-III. Праці Українського Наукового Інституту. Варшава 1932-34. вел. 8, ст. 286, 485, 394.

Перед нами три грубі книги спогадів, що є підсумком довголітнього життя людини, яка присвятила себе цілковито українській справі і своєю громадянською, науковою та письменницькою діяльністю відіграла передову роль в історії українського національного руху по той бік Збруча. В спогадах цих, на фоні авторового життя, розгортається перед нами незвичайно рельєфний образ сучасної йому доби, жива історія нашого національного пробудження перед революцією. Тому що автор був живим свідком психологічних процесів народжування і зростання української національної свідомости, його спогади мають вартість біологічного документу; бо-ж чи не біологічне життя нації (в її духовому розумінні) змальовується тут тою незчисленною силою фактів, подробиць і імпондераблій, що їх на кожному кроці подає автор. Якеж невичерпне джерело інформацій та документів криється тут для майбутніх дослідників нашого минулого!

Різноманітність фактів, зібраних в цих спогадах, відповідає багатогранності авторового життя. Більш як сорок літ він виявляв свою діяльність та реагував на всі події в усіх ділянках українського життя. Він брав живу участь, а в більшості випадків був головним ініціатором та стимулятором усяких починів політичного, культурного чи громадянського характеру в сучасній йому українській дійсності. Його особисте життя так тісно сплелося з громадянським життям Великої України, що часто, читаючи ці спогади, ми маємо враження, що перед нами лежить розгорнений дійсний конспект історії українського національного руху за останні десятиліття до революції. Тимто панорама авторового життя дає нам ідеальний розріз великої сили явищ національного характеру, явищ схоплених *in flagranti* своєї скороминущости та змінливости. Тому що авторове життя упливало не на одному місці, він мав змогу стежити за розвитком українського національного руху і на селі, і в провінціальному місті (Камянці) і в столиці України Києві, та врешті в такому важному осередку українського культурного життя, яким за царських

часів був Петербург. Звичайно, годі нам тут наводити перелік всього того вельми цінного, велитенського матеріалу, який автор подає нам в легкій, іноді напів белетристичній, формі. Читачів нашого журналу зацікавлять, передовсім, рясно розсіпані по всьому творі звістки про літературне життя таких далеких для нашого молодого покоління часів. Автор, правда більше знаний нам, як історик і економіст, через ціле своє життя стояв близько до справ української літератури.

Творча літературна й наукова праця почалася в автора ще з київських студенських часів. Написавши тоді кілька оповідань, він пізніше перестав займатися красним письменством, а за те розвинув широку наукову діяльність. Одначе звязку з українською літературою він все-ж не втратив, перебираючи на себе згодом в Петербурзі ролю амбасадора й правдивого опікуна української літератури перед російським громадянством та цензурою. Таким чином він робив українській літературі неоцінну прислугу. Дякуючи його заходам появився такий епохальний твір на ті часи, як збірник «Вік», перша хрестоматія української літератури по той бік Збруча, а потім тільки завдяки його підприємчовості появилося перше повне видання Кобзаря. Підчас війни він зорганізував видання енциклопедії «Українській народ в его прошлом і настоящем», притягаючи до цієї праці найвидатніших українських і російських учених. Водночас із цим працював він, як редактор у видавництвах «Вік» і Благодійного Товариства, та постійно дописував до журналів «Українській Вѣстник», а потім «Українская Жизнь». Чимало праці посвятив він дитячій літературі, пишучи цілу низку напів віршованих, напів прозових оповідань, та складаючи для дітей читанки, («Вінок» і ін). Коли до цього всього долучимо ще його наукову і публіцистичну працю по російських журналах та газетах, де він містив безліч статей про українську справу, та й іншу, справді душе широкую, громадянську діяльність, то ми будемо мати приблизне уявлення про невсипущу енергію цього видатного українського діяча.

Через свою громадську, наукову й літературну діяльність, автор на протязі свого життя, бачив і стикався з великою силою всяких людей. Багато з них заховуються в нашій пам'яті тільки завдяки тому, що їх імення знайшлися на сторінках цих спогадів. Зустрічі із такими видатними письменниками, вченими та громадськими діячами того часу, як Антонович, Кониський, Грушевський, Левицький, Лисенко, Старицький і багато інших, дозволили авторові написати низку характеристик та сідуєтів, що мають не абияку вартість в українській літературі. Та все-ж із цілої книжки для нас найцікавішою постатю є сама осо-

ба автора. Читач входить в духовий контакт з людиною незвичайної енергії, людиною небуденною своїм волевым наставленням до життя й до оточення. Спогади цієї людини стають для читача блискучою обороною старого покоління й дореволюційної української дійсності, критика якої стає в наших часах аж надто модною. Тимчасом читач переконалися, що він помилявся, коли вважав лише свою добу добою героїчною. Читаючи спогади О. Лотоцького він бачить скільки праці і енергії мусіли покласти наші батьки, щоб приготувати ґрунт для усвідомлення аморфної української маси, для оживлення мертвого українського організму. На фоні, здавалося б, безпросвітної дореволюційної дійсності чітко встають силуетки самітних «камінярів» українського відродження, тих усіх, що власними руками будували українську націю, що не цуралися найчорнішої праці в ім'я кращого майбутнього свого народу. Працю цих людей ми не можемо й не маємо права назвати інакше, як героїчною. Саме цей героїзм тихої, упертої праці бе із сторінок спогадів О. Лотоцького. Прочитавши ці спогади, такі обвіяні любов'ю до всього, що українське, такі сповнені почуттям національного і громадянського обов'язку, читач вийде, мов з цілющої купелі духово відроджений.

І. В. Дубицький.

Дмитро Чижевський. Фільософія Г. С. Сковороди. Праці Українського Наукового Інституту, т. XXIV. Варшава 1934 р.

Праця проф. Д. Чижевського заповнює дуже поважну прогалину в нашій літературі: маємо нарешті повний та систематичний огляд науки найбільшого українського філософа, накреслений певною рукою фахівця — історика філософії (а не просто історика, або історика літератури, як було в нас досі).

Довоєнна українська ментальність не створила сприятливого ґрунту для систематичного дослідження філософії Сковороди. «Просвіченість» XIX в. — пише проф. Чижевський — матеріалізм та позитивізм не мали для прийняття думок Сковороди ніякого «органу» (стор. 168).

Тому біографія Сковороди була розроблена значно краще, ніж його філософія. В його житті наша інтелігенція знаходила дещо дуже для неї симпатичне: «ходженіє в народ». Коли-ж, натомість, дехто з неї заглиблювався у твори Сковороди, то часто «мав вражіння непрохідного лісу, де лише тут та там зустрічаємо живі оази» (стор. 9) Відштовхували тематика Сковороди (містична теософія та

антропософія, етика, що мала на увазі не стільки безпосередньо громадську користь, скільки аристократичне духове самодосконалення людини) і його стиль, досить таки далекий від ідеалу широко-народної мови. Наслідки видирання «живих оаз» без зв'язку з цілістю й будівництва на них загальних характеристик світогляду Сковороди були жахливі. Проф. Чижевський констатує, що 250 праць про Сковороду відповідають 250 ріжних на нього поглядів (стор. 5), раз-у-раз цілком протилежних і незгідних з дійсністю. Напр. академік Багалій хотів зв'язати Сковороду з французькою просвіченістю XVIII ст., Сковороду, що так уїдливо кепкував із самовпевненого раціоналізму цієї просвіченості і теорії загальної рівності людей.*) Дуже рішучо твердив, що Сковорода не містик. Єфименкова добачала у Сковороді «народнього філософа», навіть «філософа з настановника київської схоластики. Вважали його також за сектанта, навіть атеїста (Багалій, Сумцов) і за революціонера. Не обійшлося без спроб більшовиків притягнути Сковороду до ролі свого «предтечі». З приводу цих спроб варто пригадати, що Сковорода в своєму скрайньому індивідуалізмі відчував (як відчувають тепер мільйони українських селян) «щось гидке» в латинському слові «commune». Врешті були голоси про Сковороду, як про українського патріота і... як про русифікатора. Окремі дослідники обстоювали «залежність» Сковороди від багатьох античних філософів, Спінози, Мальбранша, Хр. Вольфа і т. д.

Приємний контраст до цієї безпорадності являє праця проф. Чижевського. Кожна її сторінка свідчить, що автор, слідкуючи за стежками думок Сковороди, почуває себе не «у непрохідній лісі», а цілком «у себе вдома». Оцю свобідну й певну орієнтацію завдячує він у великій мірі сумлінним студіям над спорідненими із Сковородою мисленнями—містиками. Це є його індивідуальна заслуга, але самий той факт, що знайшовся нарешті український вчений, який завдав собі стільки труда, щоб основно «вжитися» у філософію Сковороди, є симптоматичний. Здається, що, справді таки, українське «відчуття» минулого свого народу починає ширшати та повнішати. «Мертве» оживає. Князя Русь знов стає близькою та рідною (про це блискучі міркування Грушевського в Історії Укр. Літ.), зрозумілою й вартісною стає візантійська традиція, від-

*) Французькому егалітаризмові Сковорода протиставляв теорію «нерівної рівності». Люди, як різних розмірів начиння, для яких досконала рівність полягає у тому, щоб вони були однаково (рівно), повні, а не в тому, щоб кожне з них містило однакову кількість рідини. «І що може бути дурніше, як рівна рівність, яку дурні на марно пробують завести на світі».

роджується сентимент до осоружних колись давніх княжат, панів і шляхти (школа Липинського), ширшають погляди на естетичні вальори давньої української мови (Ю. Липа). У проф. Чижевського зустрічаємо гарячу оборону недоцінюваної, на його думку, української науки XVII ст. Все це ясні пункти на шляху до багатогранної повноти національно-історичної свідомості українського «завтра».

Проф. Чижевський розглядає цілий світогляд Сквороди, присвячуючи кожному його елементові окремий розділ. При цій систематичній аналізі чітко виступає внутрішня суцільність цього світогляду. Ті «протирічності», які часто підкреслювали попередні дослідники, як доказ «безсистемности» та хаотичности Сквороди, ні трохи не свідчать про примхувату мінливість поглядів нашого мисленика. Скворода, як представник діалектичного мислення, скрізь знаходив антитези, ті протилежності, що є джерелом кожного руху. Тимчасом, саме загострені характеристики цих протилежностей робили на необізнаних із філософією читальників таке вражіння, що Скворода сам собі суперечить. Падає таким чином погляд на Сквороду, як на хаотика, як на «мудреця», що вчив своїм життям, але не створив суцільної філософської системи. Інша річ, в якій мірі ця система була самостійна. Проф. Чижевський, зясувавши погляди Сквороди на якесь питання, зараз-же наводить найбільш до них погляди інших мисленників і шукає між ними внутрішнього споріднення, відсуваючи на другий план вишукування «впливів» та «залежностей». Вислід порівнянь: всі майже елементи системи Сквороди можна віднайти у творах інших мисленників, здебільша містиків, проте не можна викрити рабської залежности Сквороди від якоїсь одної містичної системи. Помітно, що Скворода добре перетравив те, що дала йому лектура містиків, і викладав думки, з якими цілком зжився, з повною свободою. До того слід пригадати, що містичні системи бувають дуже між собою схожі, навіть тоді, коли повстають цілком незалежно одна від одної. Проф. Чижевський пояснює цей факт «об'єктивною значністю містичних переживань» (означення цих переживань згучить для ляка досить страшно: вихід людини по-за межі власного ества та наближення в тій, або іншій формі до абсолютного буття). Безперечно знав Скворода твори Філона, який так глибоко сприйняв дух платонізму, що про нього казали, «невідомо чи Філон платонізує чи Платон філонізує» і Отців Церкви «платонізуючої» Олександрійської школи. Дуже ймовірно перечитав також декого з німецьких містиків-ідеалістів. Від платоніків походить ідеалізм Сквороди, протиставлення «тілної» та «мертвої» матерії тій розум-

ній, ідеальній суті, що криється в усіх явищах: форми і пропорції творять образ з фарб, що, самі в собі, є лише «брудом».

Сковорода розглядав світ, як свого роду книгу, повну ребусів (емблеми, символи, гієрогліфи). Правдиве пізнання полягає на розгадуванні цих ребусів, «розгризанні» зверхньої «лушпини» явищ і «жуванні» схованого в них «зерна», внутрішнього розумного сенсу. Те саме в етиці: шляхом самопізнання, самозаглиблення треба викрити в собі під лушпиною «зверхньої людини» «внутрішню», «дійсну» людину. Закликаючи до «відчитування символів» у книгах природи і людської душі, свої власні, абстрактні думки дуже охоче зодягав у шати алегорій. Є своєрідний чар у цьому образному мисленні, що наближало філософію до поезії (в наших часах до призабутих старовинних символів вертається Рільке у своєму «*Studenbuch*»). Проф. Чижевський піддав докладній аналізі стиль Сковороди — «містичного поета». Тепер, коли відійшли цілком до минулого побоювання за майбутню долю української мови, як органу культурного життя, можемо подивляти оригінальність і барокову пишність мови Сковороди, не вважаючи на перевагу в ній церковно-словянського елемента і деяку застаченість русицизмами. (На покоління, що за «повноправність» живої української мови мусіли боротися, мова Сковороди робила прикре, майже болюче вражіння). Проф. Чижевський розглядає докори Сковороді, що він не писав чистою народньою мовою, як типовий приклад «неісторичності» Українців в їх оціні свого минулого: народня мова в філософії може бути вжита щойно тоді, коли розвинеться, виробиться в красному письменстві. В історії німецької філософії знаходимо численних авторів, що писали по латині, і Ляйбніца, що писав, переважно, французькою мовою. До цих завваг проф. Чижевського можна ще додати той факт, що коли Хр. Томазіус почав випускати філософічні праці в німецькій мові, то це викликало в Німеччині велике обурення. Дуже цікаві ті місця в праці проф. Чижевського, в яких він означає місце Сковороди в історії української культури. Сковорода «останній представник українського барока», що стоїть під сильним впливом київської школи XVIII ст., з другого боку він «український передромантик», що передхоплює чимало думок пізніших українських мисленників (Гоголь, Куліш, Юркевич).

Книжку проф. Чижевського повинен прочитати кожний український інтелігент, що не вдоволяється тьманим і непевним «поняттям» про найважливіші факти української духової історії, а хоче ці факти пізнати.

Борис Ольхівський.

ЛИСТУВАННЯ З ЧИТАЧЕМ.

Є. Сенишин. Шили. Збаржчина.

Пидаєте, яке завдання «МИ». Передовсім боротися з рідною «халтурщиною», давати літературу, втриману на певному рівні. Тому, розуміється, ми не можемо друкувати всього, що нам надсилають наші письменники. На сторінках «МИ» можуть бути лише твори, що формують світогляд і організують мистецькі почування читача. А передовсім твори, автори яких вже мають, хоч би формальну, письменницьку культуру. Наявність цієї культури і зумовлює прихильну оцінку надісланого твору. Що торкається «приналежности автора до тої чи іншої політичної групи», як ви пишете, то ця обставина, будьте певні, не заважить на оцінці твору. Ми не беремо лише під увагу «письменників», що гуртуються в таборах ворожих українській державній ідеї. Та це вже не «приналежність до тої, чи іншої політичної групи», лише щось зовсім іншого.

«Сотникові». Париж.

Маєте цілковиту слухність. Каяття Маланюка на сторінках «Вістника» («вже більше того не повториться») пригадує анальогічні, «традиційні» каяття його, як ви пишете, «братів по духу з Світської України». Тільки, що для тамтешніх письменників можна знайти виправдання. Каяття-ж Маланюка, в очах редакції, не умотивовано нічим. Маланюк знав про напрямок журналу і про критичне відношення редакції до особи Донцова, як «спікера» в літературних справах. До того він і сам колись вивідав про Донцова думки, що нічим не різняться від думок А. Крижанівського. (Хіба лише апломбом з яким Маланюк їх вивідав. (Прочитайте - но тільки його статтю в Веселці ч. 11-12. Листопад—Грудень. 1923 р. Каліш. Стор. 45) під соковитим заголовком: «Про динамізм» В ній п. Евген Маланюк закидує Донцову: 1) санкціонування літературно-безграмотних критичних статей, 2) зміщування в Л. Н. В. моторошних перекладів і, що найважлише, 3) експлуатацію літератури для своїх політичних цілей. *Jrsissima verba* «кающогося дворянина»!

Про Донцова пише «кающійся дворянин»: «Є в статті Д-ра Донцова фрагмент, який показує наочно, до яких геракльових стовпів можна дійти в засліпленні апріорним переконанням, коли можна, не глянувши собі під ноги, ненароком, попасти туди, куди не треба ступати «ібо здесь нехорошо». Але коли «МИ» звернуло Донцову увагу на місце, куди йому не треба ступати

«ібо там нехорошо», «дворянін» покався. Що-ж, дорога вільна. Бажаємо «дворянінові» ще й дальшої практики.

С. Б-й, Варшава.

Ви пишете, що не варто відповідати Донцову. Відповідати не варто. Але варто і треба поставити його на своє місце. Донцов не національний герой, не «вождь народу», якому «все дозволено». Він не є також людиною, довкола якої треба творити культ. Він лише популярний публіцист, що не вагається особисто встрявати в усі періпетії дрібних львівських пліток та інтриг. На «педесталі» втриматися він не вмів, тому хай нарікає на себе, коли говорить з ним в тоні, на який він собі цілковито заслужив. Будьте зовсім певні. Редактор Крижанівський не буде публікувати листів Донцова до себе, хоча й має в своїй теці около 20 оригінальних листів і карток Донцова — правдиві «квіточки» стилю, та інформацій. Все-ж наш журнал вважає нижче своєї гідності триматися некоректно навіть у відношенні до людей, позбавлених примітивних понять *етики*. Що торкається націоналізму, то не турбуйтеся. «Патент на націоналістів» видає не Донцов, що в своєму «пристрасному» націоналізмі замолює, між іншим, також і свої давні гріхи—свій «соціалізм», свій «марксизм» і своє «гетьманофільство». Та це не перешкаджає йому, навіть при доведеній наявності цих давніх гріхів, називати себе націоналістом і бути тепер ворогом і соціалізму, і марксизму, і гетьманофільства. Отже, ніхто не може перешкодити редакції «МИ» вважати себе за націоналістичну з переконань, навіть, коли це й не вигідно п.п. Донцовим. Зокрема, коли ніхто з редакції жадних політичних «огріхів» за собою не чує. Лише треба зясувати собі одне, що поняття націоналізму не цілком покривається з поняттям «Донцов», а зокрема «Донцов», як автор «літературних студій» і редактор «літературного журналу». Тому критичну розцінку «творчості» і «тактики» Донцова не можна ідентифікувати з виступом проти націоналізму. «МИ» — *проти націоналізму не виступає й виступати не може*. «МИ» є орган, що стоїть на сторожі однопрямної української культури, що негує російський схід і виступає проти рідного філістерства суто за програмою молодого націоналізму. Але не треба забувати, що «МИ» є орган, передовсім, літературний; не треба також забувати, що рівень журналу не дозволяє його редакції займатися плякотною рекламою політичних гасел.

Співробітникові.

Погоджуємося з вами, що «осуди Донцова часто за похапні», що «є в ньому щось від Ноздрова всуміш з Рудніним».

Для прикладу один маленький факт. В липневій книжці «Вістника» Донцов, шукаючи нової людини, знайшов її аж... в Ремі. Цитуючи «Pustrowany Kurjer Codzienny» (?) Донцов говорить про Рема: «Твердий стук, як удар міцно підкутого вояцького закаблука, дзвенить вже в самім тім імені — Рем. Інстинктовний знавець людської душі відчуває в тім обличчі відвагу расового бульдога, що любить міцно хапати зубами, а дуже не любить випускати з зубів раз схопленого». Є вони скрізь, говорить Донцов про Рема, оті чарівники, оті велитні з байки, світ став повний ними».

Ось як описують газети смерть Рема: «Говорять, що Рем не мав відваги поповнити самогубство, яке йому запропоновано. Тоді, підчас проходу в вязниці Штательгайму, йому відчитано смертний присуд, підписаний Гітлером. Підчас читання Рем дістав нервового атаку, кричав, кидався й не давався завести на місце страсти. Тоді його просто застрілено ззаду з револьвера. Так скінчив «велитень з байки», притягнутий за вуха Донцовим для ілюстрації своїх думок. В кожному разі не мужньо. А коли взяти під увагу деякі пікантні деталі з його біографії, то й зовсім кепсько. Словом Донцов загальопувався. Боягуз і ...гомосексуаліст (!) стає у нього велитнем та символом мужчини. Ну, чим не Ноздрьов, що також мав своє щеня, яке ...аж 10.000 коштувало.

Ваше обурення з приводу нападу на вірш Косача («Вістник» кн. VI 473) має всі підстави. «Вістник», в своїому змаганні знегувати все, що не є з ним, тут фатально переборщив. М. Л. умістив, щонайменше, безглузду пародію на цей сильний і внутрішньо-динамічний вірш. Причина? Причина може бути лише одна — озлість, що такого віршу «Вістник» не може видрукувати на своїх сторінках. Але зате на сторінках «Вістника» пописуються собі й далі всілякі Киднири, на яких навіть і пародію трудно написати. Взагалі тон цілої рубрики «З пресового фільму» — по жидівському нахабний і по-російському розперезаний. А до того автор цієї рубрики Нарцис, правдивий Нарцис до безтями закоханий в себе. І подумати лише, що цей Нарцис поважний, бо, майже, 60-літній дідуган.

Л И С Т Д О Р Е Д А К Ц І Ї

Вміщаємо без скорочень листа «Пересічного читача», надісланого до редакції зараз-же після появи відповіді Донцова на статтю А. Крижанівського. Лист цей не страпив своєї актуальності ще й тепер.

Шановна Редакціє!

Здається мені, пересічному читачеві, що такі справи, як полеміка між «Вістником» та «МИ», не є справа виключно самих шановних редакторів, обходять вони, і то чимало, й читачів.

І не однакова, мабуть, для редакції думка читачів з цього приводу. Отже беру на себе сміливість сказати декілька слів щодо цього і прошу, оскільки буде можливість, оголосити цього мого листа в Вашому журналі. Справді, за останніх часів «Вістник» значно підупав, за останніх часів він ставав просто нудний, доводилося іноді навіть примушувати себе прочитати ту або іншу його книжку.

Не міг читач бути байдужим до цього, не могло це не боліти його, бо-ж як би там не було, а «Вістник», продовжуючи традиції Л. Н. В-ка, все-ж був (аж до появи «МИ») єдиним журналом, що мав би репрезентувати український культурний дорібок. Отже критика «Вістника» була більше ніж потрібна, була *конечна*, треба було за всяку ціну спробувати, хоч трохи, розкрити очі редакції «Вістника», примусити її тверезіше подивитися на стан речей, що утворилися за останнього часу, звернути їй увагу на те, що інтелігентний читач вимагає від «Вістника» дбайливішого відношення до проблем української літератури та культури.

Може трохи й за гостро, в деяких місцях, писав Андрій Крижанівський, але чим це було викликано? Що причинилося до цієї критики?

Невже-ж Крижанівський лише тому й розгнівався на «Вістник», що його редактор (як редактор Л. Н. В-ка) не прийняв до друку останніх кількох його новель? Невже-ж тоді, власне, й рішив Крижанівський «скритикувати» немилого йому редактора?

Редактор «Вістника» категорично заявляє, що справи стояли власне так.

Але у пересічного читача може повстати своя, суто об'єктивна, думка з цього приводу.

Пересічному читачеві здається: — ні, чомуж-бо вже так ображатися з цього приводу Крижанівському на Дон-

цова? Може б це було ще зрозуміле, коли таке неприйняття до друку творів Крижанівського позбавило б його можливості, взагалі, друкуватися. Але-ж, як бачимо, до послуг Крижанівського — сторінки «МИ», журналу, як досі, цілком літературного, свіжого, а головне цікавого й не нудного.

Це поперше.

А подруге, якщо б справді Крижанівський хотів лише звести розрахунки з Донцовим, а не писав свою критику власне «для рятування літератури», то зрозуміло все в цій критиці було би виссано з пальця і не відповідало би правді.

А, між тим, чи виявив Донцов хоч слово *неправди* в критиці Крижанівського? І чи довів що небудь в своїй відповіді. Ні, він лише вибухнув «патологічним» гнівом, таким гнівом, що хотілося просто закрити книжку і з сумом ствердити — «Юпітере, ти злостишся, отже ти не маєш слушности!»

Справді, де ж відповідь по суті на закиди Крижанівського?

Відповідь «по суті» знаходиться лише ...в зацитованих листах того ж Крижанівського.

Вони мусять довести, яка це мінлива людина, отой Крижанівський, який це хамелеон, а з цього, очевидячки, повинна у читача повстати думка, що все, про що пише Крижанівський в своїй критиці є цілковита неправда...

Отже, прочитаймо, хоч і з деякою дозою огиди цитати з *чужих* листів, оголошених без дозволу автора.

Що-ж вони кажуть?

Що Крижанівський декілька років тому (в 1928-30 р.) хвалив Л. Н. В., його редактора, його співробітників.

Чи Крижанівський в своїй критиці це заперечує? Ні, навпаки, він навіть і тепер хвалить деяких співробітників «Вістника» (Клена, Мосендза, Ольжича...) Проте, кожному пересічному читачеві ясно, що за наших «бурхливих» часів те, що було гідне похвали шість років тому, може на це тепер і не заслуговувати, що шість років топтатися на одному місці, шість років повторюватися, це, власне, й значить зробитися одноманітним, нудним, це значить одстати од життя, передавнитися, цілком незалежно від свого віку.

Ну, а далі?

Далі вже нічого немає. Це властиво ціла відповідь «по суті» на закиди Крижанівського, закиди такі важкі, закиди, що так і залишаються невідбиті...

Тепер ще щодо форми відповіді Донцова.

Неприємне враження робить форма цієї відповіді.

Як би там не було, а відповідає людина, що ототожнює себе з українським націоналізмом, що вважає себе за людину Заходу... І що ж ми читаємо в її відповіді?

Поперше суто російське «слово и дѣло!»

От так собі, між іншим, тишком - нишком, довести до відома тих, кому це потрібно, що противник—людина політично ненадійна, колишній («бувший», Пане Донцове, — це форма не українська, лише російська) комсомолец, але це навіть з деяким співчуттям—«бідний, делікатний»...

Подруге, ціла повинь куртуазних, очевидно властивих формам західньо-європейської полеміки, комплементів на адресу супротивника: «плювати з третього поверху» «партач», «в вічі плюватиму», «твердість наших черепів»... (а деякі західньо-європейці й досі дотримуються думки, що полеміка в пресі це той же двобій зо всіма його *лициарськими* правилами...), і врешті такі соковиті епітети, як Орляндю Фуріозю (між іншим, як це пов'язати з «делікатністю Крижанівського»), Хлестаков, Фердинанд VIII, Поприщин, «гентельман», Молчалін...

Хоч може це прикмети волюнтаризму, сильних людей, хижаків?

Може так і виходить на думку пана Донцова, а на нашу, пересічного читача, думку, так дхне від цього суто східною, звичайнісенькою собі лайкою та розперезаністю... Потім такі перлини західньо-європейського «поводження», як оголошення цитат з *особистого* листування Крижанівського, а ще й до того цитат, що торкаються *третьох* осіб, зрозуміло без жадного дозволу автора!...

Чи не вітер це із сходу?

А таке досить знайоме (щоб не сказати більше—досить «советське») читання чужих думок.

Не подобається, наприклад, Крижанівському обгортка Вістника» (підкреслюю: не подобається не виконання лише «несамовитий звір» на обгортці, замовлений, певне, самим же редактором...) і зрозуміло це вже злочин, гріх. І пише з цього приводу Донцов: «Навіть зовнішній вигляд Вістника псує нерви і до краю іритує Орлянда Фуріоза з «МИ»: —«обгортка з якимось несамовитим, ділювіяльним звірем» (замість української Марусі)— очевидно якимось партача в графіці. Правда цим партачем є випадково Бутович. Але й на Бутовича плює наш Хлестаков з третього поверха (розперезуватися, так розперезуватися)».

І подається це все читачеві, як думки Крижанівського.

А що, як знайдеться читач, що зрозуміє, як такі речі називати на власне імя?..

А коли додати до цього наведення російських прислів, запозичення порівнянь з російської, переважно, лі-

тератури, місцями жахливу українську мову (наприклад, що воно значить «протекційна поза»? Або що воно значить «прошу і пр.» в листі до редакції Євгена Маланюка? Хтось, в нашому місті, висловився, що, мабуть, це запозичено суто російський вираз «прошу і прочее» як писали колись, але ж цього не могло трапитися в націоналістичному «Вістникові», очевидно це просто незнаний нам український вираз...) то, мимоволі, хочеться запитати Донцова:

Пане, чи це все є захід? Чи не дхне це сходом? Чи не «Русью здесь пахнет»?

Ні, треба рятувати «Вістник» (чому не українською мовою — «Вісник») треба рятувати його редактора від небезпечної засліплености й мегаломанії, треба рятувати це все, в ім'я самого-ж націоналізму!

*Пересічний читач
Луцьк, 20. III. 34 р.*

КНИЖКИ Й ЧАСОПИСИ, НАДІСЛАНІ ДО РЕДАКЦІЇ.

Jerzy Braun. Epitaphium. 1934. Варшава. Вид. «Biblioteka Zet».

Андрій Волощак. У тьмі горю... 1934. Львів.

О. Лотоцький. Сторінки минулого (частина II і III). 1934. Варшава. Вид. У. Н. І.

Денис Лукіянович. Я — з більшістю. 1934. Львів. Вид. «Неділя».

С. Сильванський. Олена Сахновська (книжкові знаки). 1934. Львів. А. Н. У. М.

Дмитро Чижевський. Філософія Г. С. Сковороди. 1934. Варшава. Вид. У. Н. І.

Олександр Шульгин. Без території. 1934. Париж. Вид. «Меч».

Дажбог (місячник). 1934. Львів.

Дзвони (місячник 1—7). 1934. Львів.

Вогні (місячник 1—5). 1934. Львів.

Жіноча Доля (двотижневик 5—16) 1934. Коломия.

Назустріч (двотижневик 1—14) 1934. Львів.

Перемога (двотижневик 7—18) 1934. Львів.

Рідна Мова (місячник 3—8). 1934. Варшава.

Український тиждень (тижневик 18—32). 1934. Прага.

Bunt Młodych (двотижневик 5—13) 1934. Варшава.

Droga (місячник 2—3). 1934. Варшава.

Biuletyn polsko-ukraiński (тижневик 6—32). 1934. Варшава.

Kamena (місячник 6—9) 1934. Холм.

Wschód (чвертьрічник січень-травень). 1934. Варшава.

Zet (двотижневик 1—10). 1934. Варшава.

З М І С Т.

Патетична передмова — 5; *Ярослав Ярій-Дригинич*. XX-те сторіччя — 15; *Юрій Косач*. Вечір у Розумовського (фрагмент) — 18; *Наталя Лівницька-Холодна*. Поезії — 58; *Андрій Крижанівський*. Очі в труні — 60; *Святослав Гординський*. Поезії — 84; *Рамон Перес де Аяля*. Упадок 'дому Лімонів (переклад з еспанської) — 86; *Поль Валері*. Цезар (переклад Н. Лівницької-Холодної) — 136; *Святослав Доленга*. Фрагменти з щоденника — 137; *Юрій Косач*. Поезії — 155; *Гліб Лазаревський*. Вржіння й зустрічі — 157; *Михайло Рудницький*. Мученик непримиренних ідеалів — 174; Рецензії: *С. Доленга*. Юрій Липа. Козаки в Московії — 200; *М. Куницький*. Олена Сахновська: Книжкові знаки — 203; *С. Д-га*. Олекса Влизько: Пяний Корабель — 204; *Н. Брцький*. Віталій Юрченко: Червоний Чад — 205; *І. В. Д-кий*. Дарія Віконська: Джемс Джойс — 207; *І. В. Дубицький*. О. Лотоцький: Сторінки минулого — 210; *Б. Ольхівський*. Дмитро Чижевський: Фільософія Г. С. Сквороди — 212; Листування з читачем — 216; Лист до редакції — 219; Книжки й часописи, надіслані до редакції — 222.

Дереворит *Петра Холодного*.

Умовини передплати: річно за (4 книжки) 10 зол.; окреме число — 3 зол.

Адреса редакції і адміністрації: Варшава, вул. Згода 8, пом. 6, тел. 2-20-88.

Друкарня «А. В. С.», Варшава, Маршалковська 97. Телефон 9.81-11.

